

Міжнародна асоціація українців
Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
Український комітет Міжнародної асоціації вивчення слов'янських культур

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Міжнародної асоціації українців

**Research Papers
of the International Association
of Ukrainian Studies**

Випуск № 2

КИЇВ-2013

ISSN 2307-2040

Засновники

Міжнародна асоціація українців
Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
Український комітет Міжнародної асоціації вивчення слов'янських культур

Головний редактор

Ганна СКРИПНИК

Відповідальний редактор

Валентина БОРИСЕНКО

Редакційна колегія

Б. Ажнюк, В. Бабенко, Ю. Бача, Г. Бондаренко, А. Василюскене,
Л. Вахніна, А. Вольдан, В. Геєць, В. Даниленко, І. Дзюба, В. Євтух,
М. Жулинський, Б. Зілінський, А. Золтан, С. Козак, В. Лебович,
Г. Лесная, Л. Масенко, М. Мозер, М. Мушинка, Л. Мушкетик,
В. Назарук, В. Німчук, О. Онищенко, Є. Пашенко, Р. Пилипчук,
Р. Сенькусь, В. Сергійчук, В. Склярєнко, В. Смолій, В. Соболев,
М. Сополіга, Д. Степовик, В. Чернецький, О. Шевчук, Я. Яцків

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Наукові записки Міжнародної асоціації українців. Вип. 2 =
Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies /
[голов. ред. Г. Скрипник] ; МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2013. – 320 с. – ISSN 2307-2040.

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4
тел. 279-76-50

© Міжнародна асоціація українців, 2013
© Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2013

ЗМІСТ

БОРИСЕНКО Валентина

Голодомор 1932–1933 років в Україні за свідченням документів
та усної історії (замість передмови) 5

BORYSENKO Valentyna

Holodomor 1932–1933 in Ukraine: Planned Genocide of Ukrainians 31

BORYSSENKO Walentyna

Das Massenhungersterben in den Jahren 1932–1933
in der Ukraine ist eine geplante Genozidaktion von Ukrainern 37

BORISSENKO Valentyna

La grande famine des années 1932–1933 en Ukraine:
acte prémédité de génocide des Ukrainiens 44

СВІДЧЕННЯ ПРО ТРАГЕДІЮ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ, ЗІБРАНІ ВІД ОЧЕВИДЦІВ

Записи Ірини Магрицької.....	52
Записи Любові Босої.....	78
Записи Олександра Васяновича.....	85
Записи Людмили Іваннікової.....	126
Записи Оксани Шалак.....	134
Записи Віктора Косаківського.....	145
Записи Наталії Ромасевич.....	177
Записи Ірини Коваль-Фучило.....	183
Записи Сергія Сіренка.....	191
Записи Катерини Ковтун.....	198
Записи Юрія Бідношії.....	205
Запис Юрія Бідношії та Людмили Дикої.....	209
Записи Юлії Буйських.....	211
Записи Олени Боряк.....	216
Записи Василя Доценка.....	221
Запис Світлани Маховської.....	228

Запис Тетяни Тхоржевської.....	233
Записи Олени Марченко	234
Запис Петра Селецького.....	237
Записи з Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.....	239
Записи працівників Соціальної служби Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл. (підготувала до друку Світлана Проскурова).....	242
Записи Наталії Шалак (підготувала до друку Оксана Шалак)	253
Спогади Марії Прокопівни Мурашової (підготувала до друку Ірина Магрицька)	254
Спогади Бориса Кириловича Федченка (підготувала до друку Ірина Магрицька).....	257
Записи студентів НаУКМА Ганни Стояновської, Ольги Івкової, Владислава Левицького, Олександра Дивнича, Катерини Єфремової (підготував до друку Юрій Бідношия).....	262
Записи студентів НаУКМА Ганни Плотнікової, Лідії Малець, учениці ЗОШ № 78 м. Києва Вікторії Дятленко (підготувала до друку Людмила Іваннікова)	267

ГОЛОДОМОР НА КУБАНІ

Архівні документи	291
-------------------------	-----

ВИДАННЯ ПРО ГОЛОДОМОР	305
------------------------------------	------------

Валентина БОРИСЕНКО

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ЗА СВДЧЕННЯМ ДОКУМЕНТІВ ТА УСНОЇ ІСТОРІЇ (замість передмови)

Плнуть роки, уже 80 років минає з небаченої світом трагедії українського народу. У світі багато горя пережили різні народи, але за масовістю вбивств, жорстокості та мук українська трагедія під час Голодомору 1932–1933 років не має аналогів у світовій історії. Це злочин проти людства, геноцид у найстрашніших вимірах. Пам'ять про це жива...

У Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 30 листопада 2006 року зазначено: «Усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства; засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності; співчуючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору...», Україна високо цінує підтримку міжнародної спільноти в засудженні Голодомору 1932–1933 років в Україні.

Український народ із вдячністю пам'ятатиме, що вже багато країн визнали: сталінський тоталітарний режим зумисно вчинив спланований геноцид українського народу в 1932–1933 роках. Одними з перших визнали геноцид українців під час Голодомору 1932–1933 років уряди Австралії, Аргентини, Грузії, Естонії, Італії, Канади, Литви, Польщі, США, Угорщини, згодом це зробили уряди Перу, Іспанії, Латвії та інших держав.

Науковий і об'єктивний аналіз різноманітних джерел допоможе світовій спільноті зрозуміти нечуваний в історії людства злочин зумисного виморювання голодом мільйонів українських селян у 1932–1933 роках, що був спланованою акцією більшовицького Кремля.

Заборонену в радянській історіографії тему Голодомору в Україні почали розробляти дослідники у 80-х роках ХХ ст., переважно за рубежем. Одним з перших був українець (родом з Полтавщини), безпосередній свідок Голодомору Дмитро Соловей, який ще раніше (у 1953 р.) у Канаді видав книгу «Голгота України. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною». Він ще тоді почав збирати усні свідчення людей, які пережили голод, і вказав не лише на соціально-економічні причини цього явища, але й на політичні¹.

У 1984 році американець Джеймс Мейс розпочав роботу над проектом «Усна історія очевидців про Голодомор в Україні». Дослідник збирав свідчення людей, які пережили голод, і написав понад 70 статей про Голодомор в Україні. Історик Роберт Конквест уперше дійшов висновків щодо навмисно організованого голоду в Україні, що їх пізніше підтвердили також інші вчені. Його праця «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор» вийшла в 1986 році англійською мовою².

Продемонструвавши наукову об'єктивність, професор з Італії Андреа Граціозі в 1989 році опублікував документи італійських дипломатів, які писали з Харкова до Рима в 1932–1933 роках про злодіяння більшовицької влади в Україні, про страшний голод, який забирав щоденно тисячі українських селян. «Шляхом безжалюїх конфіскацій (про які я неодноразово повідомляв) московський уряд влаштував не те що голод, бо це мало сказати, а повний брак будь-яких засобів до існування...», – зазначав у своєму службовому донесенні від 31 травня 1933 року приголошений італійський консул у Харкові Серджо Граденіго³.

В Україні одними з перших порушили тему Голодомору письменники Лідія Коваленко та Володимир Маняк, які зібрали тисячі свідчень очевидців та опублікували працю «Голод – 33. Народна книга-меморіал» (К., 1991. – 584 с.), присвятивши її пам'яті мільйонів українських селян, які загинули мученицькою смертю від голоду, заподіяного сталінським тоталітаризмом у 1932–1933 роках; пам'яті тисяч українських сіл і хуторів, які щезли з лику землі після однієї з найбільших трагедій ХХ ст.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., зі здобуттям незалежності України, учені опрацювали архівні матеріали, документи ГПУ-НКВД, щоденники свідків, записали тисячі усних свідчень майже з усіх районів України й опублікували до десяти тисяч статей, матеріалів, нововід-

— На кого списать вину? —

...Этой весной исполняется 75 лет с той страшной поры, когда цветение вишен возле украинских хат сопровождалось мучительным умиранием людей. Сейчас о голоде и голодоморе уже говорят. В том числе и у нас в России. Но вот парадокс — иногда в ответ на слова «голодомор на Украине» и призывы почтить память погибших звучит возражение: но ведь и в России был голод, и люди тоже пухли, страдали и мучились! Верно. Но почему так? Почему не рефлекторное сочувствие на первом месте, а возражение? Возможно, дело в том, что сами мы не собираем свидетельств людей, живших и страдавших на российской земле, не издаем воспоминаний очевидцев, не ставим памятников, а ведь скоро и спросить будет не у кого!

И еще одно немаловажное обстоятельство (может, как раз самое главное): не на кого нам списать преступления прошлых режимов. Голодомор — тяжелая тема. Впрочем, таких тем у нас наберется вагон и маленькая тележка: Ленин—Сталин, репрессии, террор, новые политзаключенные... Когда целью провозглашается могущество государства, на сомнительные истории в прошлом открыто и непредвзято лучше не смотреть.

найдених документів⁴. Серед них – збірники архівних документів, що зберігалися в Галузевому архіві Служби безпеки України. Колектив науковців через призму нових документів висвітлив проблемні питання для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років, показав величезну руйнацію традиційної культури українців у роки геноциду, зміни в ментальності сільського населення⁵.

Світова спільнота ще й досі недостатньо поінформована про найбільшу трагедію величезного масштабу – нищення владою Кремля мирних людей різного віку (переважно старших людей і дітей), українських хліборобів, нещадним голодом, від якого мученицькою смертю загинули мільйони селян.

За сукупністю різноманітних джерел учені дійшли висновку, що причиною Голодомору-геноциду була політична причина, а не економічна необхідність, як це трактувалося в радянській історіографії. Зумисна політика Кремля була спрямована на винищення українського етнічного ядра – селянства, адже відомо, що за переписом 1926 року лише 10,4 % українців проживали в містах⁶, а решта – у селах.

Здійснення масштабної жорстокої акції знищення людей планувалося в Москві за чіткою схемою. По-перше, активізація в Україні в 1930 році так званого розкуркулення, що означало руйнування заможних селянських господарств. У людей забирали все: житло, одяг, знаряддя праці, худобу, – а їх самих (із родиною, дітьми) вивозили до Сибіру або ж просто в поле – посеред зими, без жодних засобів до існування. Станом на середину 1930 року було розкуркулено понад 90 тис. господарств найкращих українських хліборобів. Учені акцентують: «У доповідній записці заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона від 19 березня 1930 р. зазначалося, що з 1 лютого по 15 березня 1930 р. [лише за півтора місяці. – В. Б.] на селі було ліквідовано 36 “контрреволюційних організацій”, 256 “контрреволюційних і терористичних груп”, заарештовано 25 тис. осіб, з них 655 – розстріляно, 3673 – відправлено до концтаборів, 5580 – адміністративно заслано; за даними на 17-е березня, всього вислано 17 602 куркульські родини, або 88 656 осіб»⁷. У 1931 році продовжувалося знищення українців шляхом репресій, розстрілів усіх, хто гіпотетично міг би чинити спротив геноциду.

Москва добре пам’ятала прагнення українців до створення Соборної незалежної України в 1920-х роках. Тому ще з 1929 року аре-

*Жінка, яка пережила Голодомор.
с. Зятківці Гайсинського р-ну
Вінницької обл. 1970 р.
Світлина з архіву В. Борисенко*

штам було піддано партійних діячів, письменників, учених, учителів, господарників. Органи ДПУ ретельно вишукували в містечках і селах «контрреволюціонерів», людей «чужих поглядів», колишніх петлюрівців, махновців або тих, хто їм «співчував», та й просто «неблагонадійних українців», часто зовсім не причетних до політики. Репресивна підготовча машина розгортала свої страшні потужності. У відповідь на нарікання партійних організацій про непомірні плани хлібозаготівель у 1931–1932 роках знову посилювалися покарання багатьох, хто висловлював незгоду з політикою Москви. «На 1 січня 1932 року у 146 районах УСРР (всього на той час існувало 484 райони) за обвинуваченням у зриві хлібозаготівель було розпущено 250, відсторонено від роботи 355 і

віддано до суду 345 складів правлінь колгоспів. У 1931 році і в першій половині 1932 року в Україні було замінено 80 % секретарів райкомів партії»⁸. На зміну їм прибували «керувати» в Україну помічники партії з Росії. Варто було комусь сказати, що плани хлібозаготівель непосильні, що колгоспники вже в 1931 році ходили пухлі від голоду на роботу, і вони не можуть прирікати людей на голодну смерть, як їх відразу заарештовували. Як правило, ніхто з них не повернувся додому.

Напередодні головного удару зі знищення мирних селян, переважно колгоспників, ще було здійснено контрольне вишукування супротивників грабіжницькій політиці Москви. Так, від 22 листопада 1932 року була надіслана доповідна записка голови ДПУ УСРР С. Реденса генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору про заходи з проведення

операції проти «куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів», яка проводилася у 243 районах України. Унаслідок цього знову тисячі невинних селян були заарештовані. Жертвами терору стали колгоспні завгоспи, комірники, бригадири, бухгалтери, ваговики, селяни з «антирадянським» минулим⁹. Тобто в селах залишалися переважно жінки, старші люди, діти та комнезами. Останні бачили й розуміли, що сталося з їхніми односельцями, тому їхня поведінка диктувалася вже правилами тваринного страху. Цікаво, що С. Реденс наприкінці свого донесення щодо необхідності арештів «неблагонадійників» серед селян загадково зазначив, що утвердження цього плану необхідне, бо без нього «проводимые нами мероприятия не будут иметь должного и нужного нам результата»¹⁰. Ось він і обмовився про «мероприяття» і очікуваний результат – винищення селян голодом. У листопаді 1932 року стало відомо, які це «мероприяття». Тоді ж були створені «буксирні бригади» під керівництвом уповноважених з району, переважно присланих з міст чужинців. Їх, за офіційними даними, з Росії приїхало понад 20 тис. «Буксирні бригади» почали щоденні обходи дворів колгоспників та «індусів» (тих, хто не вступив до колгоспів). Вони ходили зі зброєю, залізними палицями-щупачами, за допомогою яких шукали заховане зерно й забирали в людей усі істівні запаси, а не лише зернові. Тих, у яких знаходили хоча б мізерну кількість зерна, били й заарештовували.

Отже, механізм підготовки до здійснення геноциду українців був відпрацьований ретельно, і почерк утілення плану в усіх областях, де голодували люди, був абсолютно ідентичний, що дає всі підстави думати, що такий план зберігається в засекречених досі архівах Москви, або ж його було знищено зі зрозумілих причин. Але навіть якщо його знищили, то всі відшукані документи і так дають чітку структуру цього жахливого плану – змінити етнічний склад населення на території України. Саме про це писав безпосередній очевидець утілення цього плану С. Граденіго – італійський консул у м. Харкові, коли в травні 1933 року занотував про «Голод і українське питання». Зокрема, він зазначив, що, безсумнівно, цей Голодомор зумовлений насамперед організованими і свідомими заходами. «Нині можна передбачити остаточну долю цього “етнографічного матеріалу”, що його хочуть змінити... З цього я роблю висновок: теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить

її етнографічну природу. Можливо, в дуже близькому майбутньому не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже, не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії»¹¹.

Про зумисність організованого винищення українських хліборобів свідчать незаперечні факти: хліб був, його експортували, він годинами лежав у кагатах під дощем, але його не давали голодним селянам. Тисячі свідків геноциду українців з різних областей тодішньої УСРР стверджують (не змовляючись) одне: влада забирала все – не лише зерно, але й інші наявні запаси харчування (квасоллю, горох, городину), навіть речі домашнього вжитку, одяг, щоб позбавити людей можливості обміняти їх на харчі. Представники влади розбивали та конфісковували жорна, ступи для подрібнювання кори, полови, облущених качанів кукурудзи, насіння бур'янів тощо; знищували, випалювали стебла очерету, щоб люди не могли вживати в їжу прикореневий стовбурець; обливали карболовою кислотою худобу, яка гинула в колгоспах; відстрілювали собак і котів; знищували все, що могло стати потенційним харчем. Лише кілька фактів зі статистики жаху. «28 грудня 1933 року заступник наркома зовнішньої торгівлі СРСР М. Фрумкін вимагав від наркомвнутрторгу УСРР м. Компеля неухильного виконання плану заготівель собак та котів. У 1931 році виловили 731 254 собак та 670 450 котів, у 1932 році – 726 157 і 696 603, а за одинадцять місяців 1933 року – 647 260 собак та 938 027 котів»¹².

Найбільше під час Голодомору 1932–1933 років постраждали українські діти. Не лише усна історія, але й документи підтверджують, що діти до 12 років масово вимирали, просячи хліба. Нещодавно передані архівні матеріали ЗАГСу засвідчують, що у квітні 1933 року вимер увесь дитячий будинок у м. Старобільську (тепер – Луганська обл.). У книзі реєстрації смертей завідувач ЗАГСу писала всім причину смерті – «голодная болезнь». Переважно це дітки віком до 10-ти років, серед них, очевидно, три братики: Сердешний Олександр – 9 років, Сердешний Володимир – 7 років, Сердешний Віктор – 4 роки¹³. Скільки ж цих сердешних дітей загинуло від голоду?

Отже, у відповідь на боротьбу за волю й незалежність України влада Москви спланувала нечувано жорстокий терор – Голодомор мільйонів українських селян. Спочатку (1930–1931) вона насильно відібрала («усуспільнила») у селян знаряддя обробітку ґрунту, тяглову силу, ре-

манент, транспортні засоби, худобу, стягнула величезні податки, конфіскувала всі запаси зерна, аж до насіння.

У 1932–1933 роках на виснажених людей був зроблений головний удар – масове знищення голодом. Суворо заборонено виїзд із сіл у пошуках їжі. Голодомор, ізоляція селянства від можливих пошуків хоча б сурогатної їжі, насильство, обшуки, деморалізація через наклепи спричинили загибель мільйонів українців.

Соціально-психологічними наслідками Голодомору стали деформація народних традицій господарювання, звичаїв, обрядів, девальвація родинних цінностей, культури, що негативно позначилося на морально-етичних засадах поведінки, призвело до збайдужіння, конформізму, посіяло страх, який і досі не подоланий.

На підставі вивчення джерел можна дійти висновку, що це був, безперечно, геноцид українського народу. Італійський професор Андреа Граціозі також, аналізуючи перебіг і наслідки трагедії, вважає: «... якщо врахуємо те, що внаслідок цього [Голодомору. – В. Б.] українське етнічне населення втратило 20–25 %; якщо згадаємо, що ця втрата була зумовлена рішенням, яке, безсумнівно, було актом суб'єктивної волі – використати голод з антиукраїнською метою на основі “національної інтерпретації”, обміркованої Сталіним в другій половині 1932 року; якщо не забуватимемо, що якби не це рішення, жертв було б щонайбільше порядку сотень тисяч, тобто менше, ніж під час голоду 1921–1922 років; і якщо, врешті, візьмемо до уваги знищення великої частини політичної та інтелектуальної еліти республіки, від сільських вчителів до національних лідерів, тоді відповідь на запитання про український геноцид не може не бути ствердною»¹⁴.

На превеликий жаль, окремі політологи, забуваючи про пам'ять і шану безневинно замучених людей, намагаються сфальсифікувати трагічну сторінку нашої історії. Зокрема, Ю. Шевцов¹⁵ цинічно називає навмисне знищення голодом мільйонів українських селян *міфом*, який начебто створений для виховання месників проти росіян. Проте варто зауважити, що в тисячах усних свідчень про Голодомор українці ніколи не називають винними *росіян*, вони вказують на прямих винуватців – влада, Сталін, Каганович.

Проте є також інший погляд представників російської інтелігенції, які, аналізуючи документи й усні свідчення людей про Голодомор в Україні, ставлять два прості, але дуже знакові питання. Чому при за-

кликає до шанування пам'яті померлих від голоду в Україні відразу виникає думка, «мовляв, і в Росії голодували»? Чому ми заперечуємо, а не співчуваємо, і чому в Росії не зібрані усні свідчення про голод, не поставлені пам'ятники?¹⁶

Безперечно, найвагомішим доказом злочину проти селян є усні свідчення самих селян, які пережили це страшне лихоліття. В Україні багатьма вченими, учителями, студентами зібрано тисячі відомостей. Усі вони вказують на один почерк проведення організованого злочину. Не могли мільйони людей, проживаючи в різних областях, говорити, не змовляючись, одне й те саме: урожай був, усе забирали, усе витрушували, не давали можливості обміняти речі на харчі, застосовували насилля до селян, убивали, заарештовували за зібрані колоски в полі тощо. Подаємо окремі свідчення людей, які пережили лихоліття.

*Записала В. Борисенко 26 серпня 1994 р.
у с. Млачівка Поліського р-ну Київської обл.
від Ганни Васиївни Козлянченко, 1920 р. н.*

– Скільки у Вашого батька було дітей?

– Було у матері дев'ятеро дітей. І в голодовку 1933-го помер батько муй. Перший чоловік моєї матері і двоє її дітей померли ще у ту першу війну. В 14 році [1914 р. – В. Б.] батько муй взяв її з хлопчиком. Було ще від батька шестеро дітей. Але в голодовку всі померли, осталася я одна і матка. Мама вже померла у 80-му році [1980 р. – В. Б.]. Вже 15 год нема.

– А що ж Ви їли, коли був голод?

– Ой, Боже мій [плаче. – В. Б.], що ми їли? Не дай Боже, що ми їли. Полову, бубки з вакації, пшеницю жали, ту, що посіяли. Це вже коли ми вдвох з маткою осталися. Розкулачували ще ж нас. Одна хата була, да одна корова, це в 30-ім році [1930 р. – В. Б.] забрали корову, ше батько був.

– А за що ж Вас «розулачували»?

– Батьку пайка від його батька попалася – «драч». На ньому крупи дерли, пшоно дерли. Конний привод такий був, а він недостроєний був. Це батько йому такий пай дав, уделив. А він вже достроїв і в 28-ім році [1928 р. – В. Б.] начав драть, а в 30-ім [1930 р. – В. Б.] вже поставили його в куркулі, бо «драч» є. Гречанії крупи, ячмінь – всякї дер. Усе ж він построїв, найняв людей, а хлібом платили, тоді ж грошей не було. Люди возили просо на пшоно дерти, гречку.

– Чим платили батькові за те, що «здеруть на крупи»?

– Пшоном брав, гречкою, «горщик» такий був, ну, такий дерев'яний «корець» [кухоль або ківш із держаком. – В. Б.]. То він такою міркою брав. Собі брав один ковш, один корець від того, що здере. Бо це ж кіньми. Хлопець, той, старший, що в матки від першого чоловіка був, поганяв коні.

Оце вже й куркуль, і дітей багато, одна хатка була, і не построєні були, даже сінци і комора – й ті недостроєні були. Поставили в куркулі. Забрали корову ще в 30-ім році [1930 р. – В. В.], коняка осталася, да вун [батько. – В. В.] уже кинув дерти, бо незврожай був. Тут станцію ту самольотну під Мар'янівкою хотіли робити. То вун там робив «сошу», висипав до Янова, це на грабарку пішов.

– То його не вислали?

– Не, не вислали, а потом давай вигонити з хати. Прийдут уночі, і виходь з хати.

– Свої приходили чи чужі? Вони ще є?

– Свої, нема вже їх нікого, ні душі. Забрали все. Матка каже: «Ну, бери, викидай дітей на сніг, де я дінуся з дітьми?» Потім приїхав якийсь з району і наш тут сільський, Гончаренко Артем. Прийшли, а матки з батьком дома не було, тільки діти. Вони посіли отак біля стола і щось пошептались, пошептались (а ми всі на печі сидімо малії), поговорили і по тей, видно той з району сказав, щоб не вигонили, бо він же бачить, що нема ж ніде нічого, одна хата. Сказав, да й не вигонили вже з хати, і так ми осталися в той хаті.

...По батька прийшли саме на перший день Паски, а ми саме посіли їсти, картоплі тої мерзлої напекли. Люди ж восени копають, да й не вглянуть, дак поперекопували картоплища ще до Паски. Отак діти, старії копают, да ту картоплинку мерзлу вибирать, да бульбяники такії печут з мерзлої картоплі. Матка ж і напекла паски з тих «бульбеників» [із мерзлої картоплі. – В. Б.], да ми посіли їсти вранці. Аж приходит із сілради виконавець і каже: «Ідіт, дядьку, Вас у сілраду кличут». Матка вже здогадалася, що це вже заберут його. Пошла сама туди. Тоді прийшли додому, один, що прислали з району сюди, і наш один. А батько вже ж вийшов з хати, перейшов до брата. А вони прийшли в хату: «Де батько?» Кажем: «Не знаєм, нема». Вони пушли до брата, а вун там, то його й забрали там. Ще в 33-тім годі [1933 р. – В. Б.].

Посидів він тиждень в Поліському ДОПРІ, помер. Вун слабкий був. Його коні побили, голодний.

– *За що ж його заарештували?*

– Зарештували. Буцімто за те, що не посіяв. «Посій». А вони ж забрали все в колгосп: і землю, і той посів, що батько осеню посіяв, і все ж, все.

«Розпишиш, що посієш». А що ж він буде сіяти, як у нього нема зерна в хазяйстві. Він і каже: «А чим же я буду сіяти? Нима ж у мене чим». Вони за його і в Поліське забрали в турму. Там вун тиждень якраз посидів. Це в 33-ім році [1933 р. – *Б. В.*]. Матка там зварила борщу щавльового і... Сестри його ж тут були. Двоє разом померли, батько в Поліську помер, серце в нього слабеньке було [плаче. – *В. Б.*], а сестра тут померла...

Виселилися тепер трохи звідси. Молоді поїхали.

– *А в якому році пішли в колгосп?*

– Тоді ж і пошли в 33-ім [1933 р. – *Б. В.*]. Зари матка пошла, як батька забрали. Він її каже: «Іди в колхоз, може, мене пустят». Не хотіли люди в колгосп. Може, якби батько зразу пішов в колгосп, то, може й, би остався жив. Хто його зна? [Зітхає важко. – *В. Б.*]. Тоді поступенно пішли на той світ брат той, що старший, од маминого першого чоловіка, помер. І ще хлопець помер, і дівочка... Всі померли. Я ще мала тоді була. А ще 10-ти год не було, як я ходила льон убирати.

– *Вам щось платили?*

– А що тоді платили? Ніде нічого не платили. Отам то сто грам хліба дадут на трудодень, як урожай. Но я вже в 1936 годі пошла на кирпичний завод. Поробила до війни на заводі. Замуж пошла в 1940 році. Перед войною...

Київська творча інтелігенція не цуралася в часи Голодомору різних заробітків. Дуже чітко важкий період голоду в Києві передає у власних спогадах відома мисткиня Катерина Кричевська-Росандіч, донька відомого художника Василя Кричевського.

«Мені було шість років, коли розпочався голод. Їжі все меншало й меншало, Пріся мила лушпиння з картоплі й варила якийсь кандьор.

Коли батько йшов на роботу, він мав пройти пустирем повз Лук'янівську в'язницю, аж тоді сідав на трамвай № 34 і доїжджав до кінофабрики. Якось, коли він повертався з роботи додому, на тому пустирі побачив гурт людей коло коняки, що лежала долі. Вона була мертва, але ще тепла. Люди одрізали шматки м'яса. У батька не було ножа, але якась добра душа позичила йому ніж, і батько одрізав зо

3–4 кілограми м'яса й одну нирку. Я досі не можу забути запах нирки, яку Прися зварила, й досі в рот не беру нічого, зробленого з нирки.

Селяни приходили в Київ у пошуках їжі і вмирили на вулицях. Звертати на них увагу було небезпечно. Батько казав, що спеціальні вантажні авта забирали померлих. Було дуже тяжко проходити й не реагувати.

До нас у двір прийшла селянка з дівчиною років дванадцяти і просила хліба. Їжі не було ні в кого. Вони сиділи на землі, а вранці я бачила з вікна нашої їдальні, що вже лежать, не рухаючись. Згодом вони померли.

Бабі Марусі залишатися в Казимирівці було дуже небезпечно, особливо, коли ми почули жахливу історію молодої вчительки, батьки якої жили на селі...

Добиратися до Казимирівки батькові довелося різними способами, та більше пішки. Пароплави уже не ходили – Дніпро замерз. З різними пригодами батько забрав бабу Марусю до Києва, і вона переповідала, як спеціальні загони ходили по селу і забирали все! Раніше всіх тварин, а згодом кури, гуси – все було уже забрано. У баби Марусі в печі був малесенький горщик з гречаною кашею – забрали і це, з горщиком!

До нас часто приходив батьків колега і приятель художник Сашко Сасенко. Він завжди намагався мені щось принести... Якось він прийшов і приніс мені малесеньку цукерку, загорнуту в кольоровий папір. Це було монпансьє. Я його “їла” десять днів. Лизала вранці і ввечері з гарячою водою.

Моя мама одержала замовлення робити плакати для Червоної Армії. Платили їй грішми, але головне – давали обід. Мама брала обід додому, і вся наша родина, п'ятеро людей, їли цю одну порцію. Обід був дуже простий, але щедрого розміру і поживний. Мама намагалася продовжити роботу якнайдовше, але після трьох тижнів стало трохи підозріло, і мама мусила закінчити плакати. Що буде далі?

Для того, щоб ще додатково “видушити” з населення золото і срібло, держава придумала “Торгсин”. Там за золото і срібло можна було купити харчові продукти. У нас були мій золотий хрестик і тонесенький мамин золотий браслет, а ще – у мами золоті коронки в роті. Батько з труднощами вийняв ці коронки і молотком розбив їх плоско. Потім

батьки згадали, що в нашому льоху була закопана велика старовинна ікона, зі срібними ризами. Батько приніс із льоху ікону і ввечері, за закритими завісами, в їдальні на столі зняв з неї срібло, розбив його, зробив грудку, щоб не можна було пізнати, що це було. Баба Маруся і Прися витирали сльози. Батько дізнався, що в старих монетах, наприклад 50 коп., було багато срібла. Всі монети, які були у нас, він розбив, поробив грудки і все відніс у “Торгсин”»¹⁷.

Робітничі сім'ї також недоїдали, але хто працював і отримував картки на харчування, вони мали шанси врятуватися від голодної смерті. Проте свідки тих трагічних часів пригадують, що в Києві було багато голодних, особливо тих, хто не отримував картки.

«Я, Монятовська Марія Вікторівна, народилась 11.03.1917 р. Наша сім'я (тато, мама, я і мій молодший на 5 років брат) жила в Києві на вул. Спаській, 9, кв. 10. У 1933 р. батько робив на млині крупчатником, переробляв зерно. Мама не працювала. Батько влаштував мене працювати на млин № 1 в лабораторію. З того часу я й працювала майже все життя на млинах. Там була їдальня, де годували працівників. Але таких місць було небагато. Тільки млин годував своїх працівників. Інших продуктів, крім муки, у місті не було. Не було ковбаси. Дуже багато людей стояло біля магазину у черзі. Приїздило багато людей із села. Хліба давали по 200–600 г, залежно від того, хто купляв. Дітям – по 200 г, дорослим – по 300 г, робітникам – по 400 г. По 600 г мало хто отримував. Багато людей приїздило з сіл, вони стояли в черзі до магазину, тільки з'їдали ті 200 г хліба і одразу ж падали. Приїздила машина і їх відвозила на майданчик, де раніше була Воскресенська церква (у Воскресенському провулку). Церкву тоді вже зруйнували, тільки майданчик залишився. Зараз на цьому місці стоїть будинок, його побудували у 1936 р. Вони там штабелями лежали й помирали. Через забор мені було видно, як вони лежали пластом один на одному, штабелями, і помирали. Привозили і тих, хто вже помер, і тих, хто був живий, але вже не міг ходити. Біля нас була пожежна частина і міліція. Вікна наші виходили якраз на пожежну каланчу, яка й зараз стоїть [нині там музей Чорнобиля. – Ю. М.]. Машини їздили безперервно, забирали мертвих і увозили кудись, я вже не знаю, куди: чи на кладовище, чи в морг.

Те, що в їдальні недоїдали, я збирала в каструлю і несла до місця, де раніше була Воскресенська церква. Я їм через забор давала галушки,

що лишалися на млині. Вони ледве не билися за їжу. Деякі їли і одразу ж помирили...»¹⁸.

У ті важкі роки багато селян намагалися втекти із сіл до міст. Їм нелегко було влаштуватися на роботу, але декому «щастило», і вони працювали на важких роботах, отримували картки. Можна навести ще одне свідчення про ситуацію, як люди виживали під час голоду в Києві.

«...В сім'ї було четверо дітей ...На той час нас вважали сім'єю середняків – були не багатими і не бідними. У діда (Мегедь Петра Микитовича) у 1929 році було забрано пару коней, дві корови, олійницю, а після розкуркулення відправлено на Соловки.

Батька мого розпочала переслідувати влада, він утік у Київ, де і влаштувався автомеханіком в гаражі. У січні 1930 року мій батько перевіз усю родину з села до Києва, а саме до Святошина. Нам пощастило, що батько працював у гаражі, і нам видавали картки, кожна можна було обміняти десь на 400 грам хліба. Всі діти, крім меншого брата, ходили до школи № 72... В школі нам давали безкоштовний сніданок – ось цим вона і зацікавила нас... Це, можна сказати, був єдиний вияв допомоги держави під час голоду.

Їжу під час голоду в місті можна було дістати в торгсинах – це так звані торгові синдикати – державні, де за золото і коштовності ви могли придбати харчі на свій смак, а також були центроспірти – державні магазини, де продавали будь-яку горілку також за золото й коштовності. За комерційним хлібом були буквально кілометрові черги, за хлібом по картках – менші. Буханка хліба тоді коштувала 25 карбованців. Моя мама іноді розрізала буханку хліба, яку ми отримували за картку, на 25 шматочків і продавала. Таким чином ми могли придбати собі інші необхідні речі»¹⁹.

Як бачимо, робітники знали про те, що за золото можна купити їжу, але вони його не мали і могли лише обміняти хліб, що отримували на картку, відмовляючи собі в харчуванні.

Дуже голодувало передмістя тогочасного Києва. Це засвідчує, зокрема, запис, зроблений у 2004 році студентом Київського національного університету імені Тараса Шевченка Тимуром Горбачем від жительки с. Троєщина Галини Іванівни Новохатської, 1918 р. н. На його запитання про голод старенька почала розповідати, а потім і його запитала: «Як ти, синок, будеш це писати тепер, я не знаю?...». Передаємо тут повний запис, оскільки він містить багато інформації про ті страшні роки.

– Ви пам'ятаєте голод 1932–1933 років?

– Конешно пам'ятаю, бо мені було тоді 15 год.

Тоді був Сталін і хотів анулювати державу повністю, щоб не було зовсім. І зробив голод. Послав своїх цих посланців. І кругом – де на хаті, де узолок на печі, він усе, усе, його комнезами були тоді. Оце ті комнезами відбирали. Послав Сталін на чердак, де в кого було скільки привішано, що-небудь там, заховала людина кусочок сала чи там якої крупи, чи що – все подчисту поодбирали, не оставляли людям ні грама. Де яка картопля була у землі закопана, дак шукали, да відбирали, вивозили, нічого людям не оставляли. Людей на ссилку висилали. Куркуль був. Конячка там дряхла була та чоловік у кожусі – дак його висилали на ссилку.

Зробили людям голод вони. Не було голодовки тоді, оттаке зерно [показує. – Т. Г.], оттаке жито, така пшениця!

Урожай дуже великий був! А все унечтожили, щоб вимерли люди. Вимерли, саме більш мужчини мерли. Бо, знаєте, мужчини вони слабші.

Було, знаєте, переступали через трупи. Трупи лежали горою. Люди ходили отакі, пухлі ноги, тікло з ніг – і повиживали ж трохи люди ще.

Скрізь заходили. Ускрізь. Були такі комнезами, що трохи мали душу. Дак полізе на чердак, а там десь кусочок щось вісить, а він злазить, каже: «Нема нічого». Приказав Сталін, щоб уничтожить людей – і зробили голод. Ходили в колгоспи, варили куліш пшоняний, ходили, ну, що там дадуть, мені ж, наприклад, 15 год, у мене ж організм кріпший ще – черпачок дадуть того у мисочку. А мущина вийв, що йому того черпачка? Умирають люди.

Находили і вибирали з ями до грама, щоб і картоплини не оставить у ямі – все забирали. Так що голод зробив Сталін.

У нас там була Василина, вона вже вмерла давно. Так вона, оце та Василина, варила той куліш. Давали до куліша, оце тее, такий кусочок хліба, як сірникова коробочка.

Ходили у колгоспи, і я ходила по суп. Люди лежать мертві, переступив та й пошов.

То хіба вони своєю волею вмерли? Як ти, синок, будеш це писать тепер, я не знаю?..

А хто боявся колгоспу – дак іздівалися. Оце мій свекор отут, дак він, мати його була верующа – і це було гріх іти в колгосп. Дак вони стільки з їх іздівалися, позабірали і коня, і воза, ну що було у його,

і прийшли ще раз забірати, а свекор уже на лавці лежав, уже мертвий. Вони прийшли, дак що ж вони будуть забірать, забірайте вже мертвого!

Голодовка! Тоді не було голодовки... Зробили голодовку, оце так. Схотів Сталін вобше, щоб не було держави цієї.

Людей їли і діток своїх їли. Голод не свій брат...

А тоді яка була жалость? Тоді не було ніякої ні до кого жалості, не до своїх, не до діток, ні до кого. Як воно саме голодне, і дитя вмірає перед тобою – дак хто кого тоді пожаліє?

Не-не, не було у тридцять третім, не можна було поміняти щось. Оце як у 1946-му році тоже ж голод був. У мене було двоє дітей малюсінських, я їздила в Западну, доставали, возили туди чавуни, горшки, ше у мене була одна дуже красива ікона, і я одвезла тоже в Западну, на хліб поміяла, а тоді, в 1933-му році, не можна було.

У 1946-му тоже голодовка була дуже здорова, ну не така, як тоді, в 1933-му році, все-таки можна було достать в 1946-му. Ходили – очередей були такі... Хлібчик кирпичний – дак така очередь, як ото до останки, за хлібом, і... їздив конем, не дай Бог, щоб ти оце в сторону куди одхилився – да так би і вжарив би пльоткою.

Все було... А тоді ж [у 1933 р. – Т. Г.] колосок... Поймалася, вирвала людина, в тюрму садовили за той колосок. Людина голодна – піде нашморгає трохи із колоска того, пшениці да жита. А воно дак поймають і в тюрму садовили за то.

Скрізь повимирали б і у 1946-му році. А так їздили – і на критий Брестовського, і у Сарни, в Здолбунов, і ускрізь я оце виїздила. Двоє маленьких дітей, – то там покину дітей, дак привезу мішок, покину, поки ще приїду – уже й моє жито поїли. Поодавала де що не було – з якої одежі, із тряпки, з усього, за дітей, що кидала їх у людей. У мене в 1946-му році синок родився, а в 1941-му – дочка.

Хотів Сталін, щоб державу зовсім списать і щоб вимерли ці люди, і не було держави цієї. А воно все одно, бачите, – стільки народа вимерло, а трохи ж осталося.

А чого? Я Торсін знаю. Розкажу. У мене, у моєї мами, да були отакі циганські сережки, і була якась п'ятьорка, чи шо. А як була мачуха моя, дак умер дід мій, батько мамин. І батько забрав сережки ці золоті, моєї мами, і мачуха забрала і однесла в Торсін. А в неї були такі маленькі сережечки, вони й досі є, але тим сережкам нема толку. Вони

оце в сестри моєї. Вона по батькові рідна, по матері – ні, ну вона добра. І мачуха однесла в Торсін мої сережки. Так шо я знаю Торсін ²⁰.

Чимало свідчень очевидців трагедії записали працівники районних у м. Києві державних адміністрацій. Зокрема, районна в м. Києві державна адміністрація за допомогою вчителів шкіл, учнів гімназій, соціальних працівників записала свідчення на Троєщині, які підтверджують інформацію з інших джерел.

«Коли був голод 1932–1933-го, мені було 10 років. Було ще два брати. Мати й батько працювали в колгоспі. Їм там давали на обід юшку з одною галушкою [щипане тісто. – *В. Б.*] і шматочком хліба. Незважаючи на те що мати працювала на фермі, молока ми не бачили, бо своїх корів відвели в колгосп. Варила мати кисіль із сушених груш, бо на городі в нас росла дичка. Але й киселю досхочу напитися не могли. Мати забороняла, бо треба було лишити на другий раз, адже пів топили тільки вранці.

Запам'яталась розповідь матері про те, як вони одного разу, не послухавшись своєї матері, не витримали і надпили кисіль.

Ходили до школи не щодня, бо було далеко, а не хватало сили. А деякі діти вмирили по дорозі до школи. По селу їздила підвода і забирала мертвих, бо у живих не було сили нести їх до кладовища. На кладовищі була викопана величезна яма, у яку складали померлих. Зараз від неї і знаку нема. А знаходилась вона приблизно, якщо провести лінію від двору Антона Цариці до теперішньої вулички, що веде до Гнилуші. За час голодовки кладовище настільки розрослося, що відкрили ще одне, яке знаходилось на Хуторі, тепер це район універсаму “Дніпро”» ²¹.

«Неправду кажуть ті, хто стверджує, що у Вигурівщині і Троєщині голоду не було. Мені зараз 87 років. Я, Коваленко Галина Іванівна, добре пам'ятаю той страшний час. Мені з братом вдалося вижити лише тому, що батьки і ми, хоч були ще неповнолітніми, працювали у колгоспі. А в кінці нашої вулиці сталася трагедія. Там жив одноосібником брат мого бувшого свекра. У нього було двоє дітей. Сусідські хлопці, виснажені голодом, прийшли до нього, щоб вкрати якусь їжу. Дома була дівчинка. Вони втопили її у сажанці в березі. Збіглися люди і вчинили самосуд. Одного хлопця забили на смерть. Мати втопленої дівчинки втратили розум від горя. Імена не називаю. Хай спочивають з Богом. А за скоєне ними хай відповідають перед Богом винуватці голодомору» ²².

*Записала В. Борисенко у 2005 р.
у с. Ситняки Макарівського р-ну Київської обл.
від Віри Данилівни Олійник, 1920 р. н.*

Був 1933 год, а я 1920 року народження, мені було 12 год, то я знаю цей голод. Ходили колоски збирали, картоплю.

А потім три хлопчика померло, осталось нас сім.

Була колективізація, забрали у нас коня і воза, а мати в горшки насипала зерна і насіння, так вони повитягали все. Забирали, що є.

А хто ж отборонить: ми плачемо...

Не хотіли того колгоспу. Що ж ми получали по 100 грам зерна на один день. Ходили збирали гнилу картоплю та щавель, дикі бурячки, оце таке їли.

Еге, судили за колоски. Не можна було. Оце ж треба було пережити такий голод.

Багато вмерло. Ось тут сім'я вимерла, було чотири душі...

Який обряд! Накриють свитою, везуть і вкинуть в ямку.

А де ж вона сховає? Закопати? Ховать не можна було. Полотно побачать, заберуть. Податки якісь накладали, та нема ж чим отдати, то і одержу брали.

Нема де було виміняти, от у 1947 то їздили міняти у Западну.

У 1933 багато померло і ніхто не їздив нікуди, діти мерли і старі, не пускали.

Бачу, що везуть накрите, то це, значить, везуть покойника. Хто ту труну робив!?

Батько робив у кузні, йому пайок давали – хліб. Він, бідний, не їв, а нам двом приносив. Сестру брали у ясла, а мене не брали. А я ходила попід вікнами, щоб мати кусочок хліба дала, бо я їсти хочу. А мати моя чистила картоплю і ті лушпайки жарила на сковороді, і нам давала, щоб заведующа не бачила. І вона мені тих лушпайочок винесе, і я їла. А коли мати сховала грудочку сахара, а заведующа знайшла і матір вигнала.

А мене в садік не приймали, а мати почала просити: «Візьміть її, бо вона з голоду умре. Що ж того хліба, що батько принесе». А вона каже: «Нехай іде і рве траву у полі». Нас таких дівчат було п'ять, і ми ходили у поле, рвали щавель, щоб вони наварили і нас нагодували.

Я цей 1933-ій дуже добре знаю...

А ми з дівчатами ідем, а там молотять гречку. А ми йдемо і збираємо послідки, і все, що назбираємо, мати просіє, і з цього пече млинці. Як ті ми млинці їли, то дуже тяжело надвір було ходити.

Кукурудзу їли, стебло. Терли на тертушку, і мати нам пекла, це і їли.

Батько дуже пухлий був. Ноги пухли були. Мати ще не так.

Ой-ой, багато і не ховали. Материна кума під забором вмерла, то приїхали сані, у рядно її склали і повезли на могилку.

А моєї братової сестри чоловік помер, це в 33-му, а вони їсти хотіли, так вона його закопала під вікном, а тоді різала по кусках і варила, їли, два хлопця в них було.

А прийшов тоді мій брат, самий найстарший, а вона каже: «Тарас, ти холодне будеш їсти?» Він каже: «Буду». Вона виймає тарілку того холодцю і вгощає.

І коня їли, і все що хочеш їли.

Оце їли клевер, я сама рвала, кропиву їли...

А мій брат, 1919-го року, пішов у колгосп розпахувати картоплю. Приніс якось торбу тієї картоплі, а вона пророшена була, то ми чуть не потравилися.

А у 47-му також голодовка була, теж їсти не було чого.

Збирали колоски. Збирали колоски, то й у тюрму садили. Моїм сусідкам дали по три роки за колоски. Як пройде той дежурний, так підемо і назбираємо тих колосочків. Так руками дерли і юшку якусь варили.

Голови не голодували, начальство.

В голодовку 1933 року багато померло.

Хто їх поминав? Вивезли на коняці і кинули в яму. Ні домовини, нічого не було.

У мого брата умерло дитятко. Коли народилося дитятко, вона нам принесла його, то ми хліба нажуєм і давали йому, але потім воно вмерло, те дитятко. А у другій невістки теж було дитятко, то вона зпочатку давала грудь тому дитятку, а потім сказала: «Мое дитя буде голодувать, а я буду чуже годувать?» Та і не дала більше грудь. То те дитятко і вмерло.

То брат мій і сусід пішли ямку копати, то такий мороз був... То напало горобців у ту ямку, то вони наловили тих горобців і варили обід. Так по цьому дитятку отакий обід зварили з горобців.

Старі і малі умирали, не виживали. Не було чим годувати.

Як підеш у колгосп, то дадуть якогось проса, та і зварить мати якусь юшку. Та мати коня здала і плуга, все що було у матері, все віддала у колгосп ²³.

Подібних свідчень людей, які пережили страшний голод, уже зібрано мільйони з різних областей України.

Під час Голодомору 1932–1933 років були порушені всі традиційні обряди, що стосувалися поховання й поминання померлих. Вимирали цілі родини – і не було кому їх пом’янути, помолитися за невинні душі, замучені голодом. Спільні ями на сільських цвинтарях, у садках, на городах, біля хат, у ярах, лісах, буртах з-під картоплі стали останнім пристанищем для мільйонів селян, які померли від голоду. Радянська влада розпорядилася зрівняти із землею ці поховання й забороняла навіть згадувати про них.

Для традиційних уявлень українців, як і для багатьох інших народів земної кулі, модель світу складається з небесного, земного й потойбічного. Світоглядні уявлення відбивалися в поглядах на померлих родичів як таких, що здатні опікуватися добробутом і щастям живих. Шанобливе ставлення до померлих зумовлює благодатну дію на живих нащадків, сприяє регулярним змінам у природі, урожайності полів і садів. Отже, якщо хочемо бути щасливими й заможними, то пам’ятаймо і помолімося за невинно убієнних голодом українців у 1932–1933 роках.

Ушанування пам’яті знищених голодом людей в Україні має застерегти людство від падіння моралі, щоб подібні явища ніколи й ніде у світі не повторилися.

ПРИМІТКИ

¹ *Соловей Д.* Сказати правду. Три праці про голодомор 1932–1933 років / за ред. Ю. Шаповала, О. Юренка. – К. ; Полтава, 2005. – С. 22.

² *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 1986.

³ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки / упоряд. А. Граціозі. – Х., 2007. – С. 11.

⁴ Зокрема, див.: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / за ред. В. Литвина. – К., 2003. – 887 с.; *Сергійчук В.* Як нас морили голодом. – К., 2003. – 252 с.; Український хліб на експорт: 1932–1933 / упоряд. В. Сергійчук. – К., 2006. – 432 с.; Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців / упоряд. Т. Поліщук. – Х. ; Нью-Йорк ; Л., 2006. – 415 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали / упоряд. Р. Пиріг. –

К., 2007. – 1128 с.; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів. – Вінниця, 2007. – 704 с.; *Борисенко В.* Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К., 2007. – 286 с.; Врятована пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Луганщині: свідчення очевидців / упоряд. І. Магрицька. – Луганськ, 2008. – 463 с. та ряд інших праць.

⁵ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – 601 с.

⁶ *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С. 53.

⁷ *Кокін С.* Голодомор в Україні і ДПУ // Розсекречена пам'ять... – С. 72.

⁸ Командири великого голоду. Поїздки В. Мологова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – С. 160.

⁹ Див. детальніше: Розсекречена пам'ять... – С. 320–341.

¹⁰ Там само. – С. 341.

¹¹ Листи з Харкова... – С. 158–163.

¹² Історія українського селянства. – К., 2006. – Т. 2. – С. 198.

¹³ Державний архів Луганської області. – Ф. Р – 3778, оп. 33, спр. 186, арк. 1–58.

¹⁴ Листи з Харкова... – С. 42.

¹⁵ *Шевцов Ю.* Новая идеология: голодомор. – М., 2009. – 181 с.

¹⁶ *Мариничева Е.* Когда цвели вишни... // Новое время. – 2008. – № 15. – С. 50–52.

¹⁷ *Кричевська-Росандіч К.* Мої спогади. – К., 2006. – С. 41–42.

¹⁸ Український Голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / упоряд. : Ю. А. Мицик, Л. В. Іваннікова. – К., 2007. – Т. 4. – С. 98.

¹⁹ Там само. – С. 98–99.

²⁰ *Борисенко В.* Свіча пам'яті... – С. 123–125.

²¹ *Борисенко В.* Голодомор 1932–1933 років в Києві за джерелами усної історії // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 256–257.

²² Там само. – С. 257.

²³ *Борисенко В.* Свіча пам'яті... – С. 154–156.

Valentyna Borysenko
Doctor of Historical Sciences, Professor

HOLODOMOR 1932–1933 IN UKRAINE: PLANNED GENOCIDE OF UKRAINIANS

The Law of Ukraine “On Holodomor 1932–1933 in Ukraine” dd. 30 November 2006 specifies that “realizing the moral obligation to the past and subsequent generations of Ukrainians and recognizing the necessity to reinstate the historic justice, to establish intolerance in the society to any manifests of violence; condemning criminal acts of USSR’s totalitarian regime oriented towards organization of Holodomor, which resulted in extermination of millions of people, destruction of the social foundations of Ukrainians, their age-long traditions, spiritual culture and ethnic originality; sympathizing with the other nations of the former USSR, victimized by Holodomor...”, Ukraine appreciates support of the international community in condemnation of Holodomor 1932–1933 in Ukraine.

Ukrainians remembers with gratitude that many countries have already recognized that the Stalinist totalitarian regime committed deliberately planned genocide of Ukrainians in 1932–1933. The governments of Australia, Argentina, Georgia, Estonia, Italy, Canada, Lithuania, Poland, USA, and Hungary were among the first to recognize the genocide of Ukrainians during Holodomor 1932–1933; subsequently, so did the governments of Peru, Spain, Latvia, Ecuador, Colombia, Mexico, Paraguay, Slovakia, and Czech Republic.

Scientific and impartial analysis of various sources will help the international community understand the crime of deliberate starving of millions of Ukrainian peasants in 1932–1933, that was planned by the Bolshevik Kremlin, the evil deed unprecedented in the history of the mankind.

Prohibited in Soviet historiography, the subject of Holodomor in Ukraine was put in development by researchers in the 1980s primarily abroad. One of the first was Dmytro Solovey, a Ukrainian belonging to Poltava region, the immediate witness of the famine, who even earlier, in 1953 published a book named “Golgotha of Ukraine. Moscow Bolshevik occupation terror in UkrSSR between World War I and World War II” in Canada. Back then, he started gathering oral accounts from people, who

survived the famine and pointed to not only socio-economic but also political reasons for the phenomenon.

In 1984, American James Mace started working on project “Oral history of eyewitnesses on Holodomor in Ukraine”, he gathered accounts from people, who survived the famine and shed a tear on them and wrote over 70 articles on Holodomor in Ukraine. Historian Robert Conquest made conclusions with respect to deliberately organized famine in Ukraine later confirmed also by other researchers. Conquest authored a book *Conquest Robert. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York, Oxford: Oxford University Press, 1986.*

Having demonstrated his scientific impartiality, an Italian Professor Andrea Graziosi in 1989 published documents of Italian diplomats, who wrote from Kharkiv to Rome in 1932–1933 on crimes of Bolshevik government in Ukraine, on the great famine, which exterminated thousands of Ukrainian peasants daily. “By merciless confiscations (on which I reported several times) the Moscow Government organized not only the famine as saying this would be an understatement but also no means of existence at all...”, as Sergio Gradenigo, Italian consul in Kharkiv, wrote in shock in his official report dd. 31 May 1933.

In Ukraine, the subject of Holodomor was raised, among the first, by writers Lidiya Kovalenko, Volodymyr Manyak, who gathered thousand eyewitness accounts in commemoration of millions of Ukrainian peasants martyred by the famine inflicted by Stalinist totalitarianism in 1932–1933; in commemoration of thousands of Ukrainian villages and farmsteads vanished from the surface of the globe after the greatest tragedy of the 20th century and published a book named “The Famine in 1933. National Memorial Book” (K., 1991. – 584 p.).

Since the 1990s, with Ukraine’s declaration of independence, scientists got together archive records, documents of GPU-NKVD, diaries of witnesses, wrote down thousands of oral accounts from virtually every area in Ukraine and published up to ten thousand articles, findings, newly discovered documents, including, among other things, books of archive documents, stored in the Branch Archive of the Security Service of Ukraine. Through the alembic of those new documents, the group of scientists highlighted issues for deeper insight into the 1932–1933 famine having showed uncommonly large destruction of traditional culture of Ukrainians in the years of the genocide, changes in mentality of rural population.

Even now, the international community is not sufficiently informed on this tragedy of uncommonly large scale – extermination by the Kremlin Government of peaceable people in various ages, primarily the elderly and children, Ukrainian grain growers by the ruthless famine which martyred millions of peasants.

Based on the body of various sources, the scientists came to a conclusion that the reason for Holodomor / genocide lied in politics rather than economic necessity as it was interpreted in the Soviet historiography. The deliberate policy of the Kremlin was oriented towards extermination of rural population, Ukrainian ethnic nucleus as, knowingly, according to the 1926 Census, as little as 10.4 percent of Ukrainians resided in cities while the rest resided in villages.

Large-scale ruthless extermination of people was planned in Moscow based on the clear scheme. Firstly, intensification of the so-called “*rozkurkulennya*” in Ukraine in 1929–1930 that meant destruction of wealthy farms. They expropriated everything: residence, garments, tools, cattle, and the farmers with their families and children were taken out to Siberia or in the field in the middle of the winter without any means of existence. Thousands of farms of Ukraine’s best grain growers were liquidated and their owners were arrested or deported abroad. 1931 saw continued extermination of Ukrainians by repressions, military execution of those, who would hypothetically resist the genocide. Moscow well remembered commitment of Ukrainians to creation of United independent Ukraine in the 1920s. Therefore, 1929 saw arrests of the party’s figures, writers, scientists, teachers, industrial administrators. DPU bodies thoroughly searched in boroughs and villages for “counterrevolutionaries”, people “holding foreign views”, former Petlyura’s and Makhno’s army troops or merely “unreliable Ukrainians”. The repressive machine deployed its scaring capacities. In response to complaints of the party’s organizations on excessive plans of grain collection in 1931–1932, re-punished many, who expressed dissent with the politics of Moscow. Collective farms, which failed to comply with the plans of grain collection, were put in “black board” that meant full termination of food supply to them, prohibition on trading and lending. The so-called “stop-the-way detachments” were arranged around villages, which locked peasants in their villages. Based on accusations of grain collection disruption, most managers of collective farms were suspended from duty and prosecuted. In 1931 and in the first half of 1932, Ukraine saw

substitution of 80 % of the party's district committees' secretaries by party's assistants newly arrived from Russia "to administer" in Ukraine. Telling someone that plans of grain collection are excessive, that collective farmers went to work swelled from hunger as early as in 1931 resulted in immediate arrest. As a rule, no one of the detainees went back home.

On 7 August 1932, the Central Executive Committee and Council of People's Commissars of the USSR passed a resolution "On protection of the property of state-owned enterprises, collective farms and cooperatives and strengthening of public (socialist) ownership". People called the said resolution "the law on five spikelets" as it was gathering spikelets in the field that the government ruthlessly punished hungry peasants with 10 years of imprisonment to military execution. Peasants were lynched frequently.

On the eve of the main strike for extermination of peaceable peasants in November 1932, aimed primarily at collective farmers, another follow-up search for opponents to Moscow's predatory policy was performed in 243 districts of Ukraine. As a result, thousands more of unguilty peasants were arrested. Collective farms managers, warehousemen, foremen, accountants, peasants with "anti-Soviet track record" were victimized by terror. At the same time, "emergency teams" under the supervision of district officers primarily sent from cities were organized in November 1932. According to the official data, over 20 thousand went from Russia. They started daily raiding of peasants' homesteads. They carried arms, steel probing sticks, using which they searched for concealed grain and took from the people all food and not only grain. Those, in whom they found any scanty quantity of grain, were beaten and arrested.

Therefore, the mechanism of preparation for genocide of Ukrainians was worked out thoroughly and the plan implementation pattern was absolutely identical in all starving oblasts. The found documents provide clear structure of that terrible plan to change ethnic composition of the population in the territory of Ukraine. This was that S. Gradenigo, Italian consul in Kharkiv, the immediate eyewitness of Holodomor wrote about when in May 1933 he put down "the famine and the Ukrainian matter". He specified that the Holodomor was undoubtedly caused first and foremost by organized and deliberate measures. "Now, the final destiny of the "ethnographic material" they want to change can be foreseen... Based on the above, my conclusion is that: the current disaster will cause colonization of Ukraine primarily by Russian population. This will change its ethnographic nature.

Possibly, in the immediate future one there would be no talk about either Ukraine or Ukrainians and, therefore, the Ukrainian problem would cease to exist, as Ukraine will effectively become a part of Russia”.

The willfulness of the organized murders of Ukrainian grain growers is testified by uncontroverted facts: they had the grain, it was taken out for export, and the grain deteriorated in stores under the rain at times and was not given to hungry peasants. Thousands of witnesses to genocide of Ukrainians from various oblasts of then UkrSSR assert, independently, the same: the government took everything, not only grain, but also any other available food (haricot beans, peas, and vegetables), home items, and garments, in order to deprive people of possibility to exchange those items with food. The representatives of the government smashed and seized grindstones, mortars for bark grinding, chaff, peeled corncobs, seeds of weeds and the like. They destroyed, burned off stems of cane, so that people be unable to eat near the root part of the trunk, threw carbolic acid on cattle, which perished in the collective farms, shot dogs and cats, destroyed everything that would potentially be used as food. Let use give only some facts of the statistics of horror. They caught 731,254 dogs and 670,450 cats in 1931, 726,157 and 696,603 in 1932 and 647,260 dogs and 938,027 cats in eleven months of 1933”.

Ukrainian children suffered the most during Holodomor 1932–1933. Not only oral history, but also documents confirm that children aged less than 12 years died out on a mass scale, asking for bread. Recently discovered civil registrar files demonstrate that in April 1933 all children in Starobils'k (now Lugansk oblast) orphanage died out. In the death registration book, a courageous directress of civil registrar's office specified the cause of death “hunger disease” for all children. Primarily, those were children aged up to 10 years. Among many Ukrainian given and family names, there were, obviously, three brothers: Oleksandr Serdes'hny (aged 9), Volodymyr Serdes'hny (aged 7), and Viktor Serdes'hny (aged 4).

In autumn 1933, 50 %–70 % of rural schoolchildren did not come to their schools.

Therefore, in response to struggle for freedom and independence of Ukraine, Moscow Government planned unprecedented ruthless terror: Holodomor of millions of Ukrainian peasants. Initially (1930–1931), the Government forcibly seized (“socialized”) from peasants soil cultivation implements, draft animals, agricultural implements, transport, cattle, having charged uncommonly large taxes, seized all grain reserves, down to seeds.

In 1932–1933, the main strike, mass extermination by famine, was mounted to people exhausted by excessive grain collection. Leaving villages to search for food was strictly prohibited. Peasants had no right to have their passports issued whereby they were deprived of the right of free movement and employment in cities. Only those put in organizational draft for construction work managed to escape jaws of death. Holodomor, isolation of rural population from any possibility to look for even surrogate food, violence, search and perquisition, demoralization due to slander caused deaths of millions of Ukrainians. The total is over 7 million of Ukrainian peasants.

The socio-psychological consequences of Holodomor were distortion of national traditions of farming, customs, rites, devaluation of family values, culture that adversely affected moral and ethical background of behavior, resulted in indifference, conformism, disseminated fear, which lasted until present.

Based on examination of sources it is impossible to doubt that this was genocide of Ukrainians. Italian Professor Andrea Graziosi, also analyzing the course and consequences of the tragedy, is of opinion that "...if we take into account that due to Holodomor Ukrainian ethnic population shrunk by 20–25 %; if we recollect that such loss was caused by the decision, which, undoubtedly, was an act of subjective will, to use the famine for anti-Ukrainian purpose based on "national interpretation", thought over by Stalin in the second half of 1932; if we bear in mind that only hundreds of thousands would be victimized but for the said decision, i.e. less than that during the famine of 1921–1922; and if, finally, we take into account extermination of a large part of political and intellectual elites of the Republic, from village teachers to national leaders then our answer to a question on Ukrainian genocide can be nothing but affirmative".

Walentyna Boryssenko
Doktorin der Geschichtswissenschaften, Professorin

DAS MASSENHUNGERSTERBEN IN DEN JAHREN 1932–1933 IN DER UKRAINE IST EINE GEPLANTE GENOZIDAKTION VON UKRAINERN

Im Gesetz der Ukraine “Über das **Massenhungersterben** in den Jahren 1932–1933 in der Ukraine” vom 30. November 2006 ist angegeben, dass die Ukraine “sich moralischer Pflicht den vergangenen und nächsten Generationen von Ukrainern gegenüber bewusst werdend und die Notwendigkeit an Wiederherstellung der historischen Gerechtigkeit, die Behauptung in der Gesellschaft der Unduldsamkeit gegen alle Gewalterscheinungen anerkennend; kriminelle Handlungen des totalitären Regimes der UdSSR, welche an die Organisation des **Massenhungersterbens gerichtet wurden, die die Vernichtung von Millionen von Menschen, die Zerstörung sozialer Grundlagen des Ukrainischen Volkes, dessen jahrhundertlanger Traditionen, geistiger Kultur und ethnischer Eigenart zur Folge hatte, verurteilend; mit anderen Völkern der ehemaligen UdSSR, welche die Opfer infolge des Massenhungersterbens erlebten, mitfühlend...**” die **Unterstützung der Weltgemeinschaft** bei Missbilligung des **Massenhungersterbens** in den Jahren 1932–1933 in der Ukraine hochschätzt.

Das ukrainische Volk wird im Gedächtnis mit Dankbarkeit haben, dass viele Länder bereits anerkannten: das stalinistische totalitäre Regime nahm das vorsätzlich geplante Genozid an dem ukrainischen Volk in den Jahren 1932–1933 vor. Die Regierungen von Australien, Georgien, Estland, Italien, Kanada, Litauen, Polen, der USA, Ungarn erkannten als erste das Genozid an Ukrainern während des **Massenhungersterbens** in den Jahren 1932–1933 an, später machten es die Regierungen von Peru, Spanien, Lettland, Ekuador, Kolumbien, Mexiko, Paraguay, der Slowakei, der Tschechischen Republik.

Die wissenschaftliche und objektive Analyse verschiedener Quellen hilft der Weltgemeinschaft, das in der Menschheitsgeschichte beispiellose Ver-

brechen der vorsätzlichen Massensterben mit Hunger von Millionen der ukrainischen Bauern in den Jahren 1932–1933 zu verstehen, welches eine geplante Aktion des bolschewistischen Kremls war.

Das in der sowjetischen Geschichtsforschung verbotene Thema des **Massenhungersterbens** in der Ukraine begann von den Forschern in den 80-iger Jahren des XX. Jh. entwickelt zu werden. Hauptsächlich im Ausland. Einer von ersten war der Ukrainer, gebürtig aus Poltawa Region, ein unmittelbarer Zeuge von Hunger Dmytro Solowej, der bereits früher in Kanada das Buch “Golgatha der Ukraine. Moskauer-bolschewistischer Terror in der Ukrainischen SSR zwischen des Ersten und Zweiten Weltkriegs” herausgebracht hat. Bereits damals begann er, mündliche Aussagen von Menschen zu sammeln, welche den Hunger überlebten, und wies nicht nur auf sozialökonomische, sondern auch auf politische Ursachen dieser Erscheinung hin.

1984 begann der Amerikaner James Mace eine Arbeit an dem Projekt “Mündliche Geschichte von Augenzeugen über das **Massenhungersterben in der Ukraine**”, er sammelte Aussagen von Menschen, welche den Hunger überlebten, und beweierte dieselben Aussagen, sowie schrieb über 70 Artikel über das **Massenhungersterben in der Ukraine. Der Historiker Robert Conquest** zog die Konsequenzen hinsichtlich des vorsätzlich organisierten Hungers in der Ukraine, welche später auch andere Forscher bestätigten. Sein Werk “Ernte von Trauer: Sowjetkollektivierung und **Massenhungersterben**” erschien 1986 in englischer Sprache (Conquest Robert. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York, Oxford: Oxford University Press, 1986.)

Nachdem der Professor aus Italien Andrea Graziosi die wissenschaftliche Objektivität gezeigt hatte, veröffentlichte er 1989 die Dokumente italienischer Diplomaten, welche von Charkow nach Rom in den Jahren 1932–1933 über die Missetaten der bolschewistischen Macht in der Ukraine, über den schrecklichen Hunger schrieben, welcher täglich Tausende ukrainischer Bauern mitnahm. “Durch unbarmherzige Konfiszierungen (über die ich mehrmals mitgeteilt habe) organisierte die Moskauer Regierung nicht ja den Hunger, weil es wenig zu sagen ist, sondern totalen Mangel an beliebigen Existenzmitteln...,” – gab der italienische überraschte Konsul in Charkow Sergio Gradenigo in seiner Dienstmeldung vom 31. Mai 1933 an.

Die Schriftsteller Lidija Kowalenko, Wolodymyr Manjak schnitten als erste in der Ukraine das Thema des **Massenhungersterbens an, welche**

Tausende Aussagen von Augenzeugen sammelten und das Buch “Hunger – 33. Volksmemorialbuch (K., 1991. – 584 S.) mit Widmung dem Andenken von Millionen ukrainischer Bauern veröffentlichten, welche eines Märtyrertodes vor Hunger starben, welcher durch stalinistischen Totalitarismus in den Jahren 1932–1933 zugefügt wurde; dem Andenken von Tausenden ukrainischen Dörfern und Einzelgehöften, welche vom Erdboden nach der größten Tragödie des XX. Jahrhunderts verschwanden.

Ab 90-iger Jahren des XX. Jh., mit Gewinnung der Unabhängigkeit der Ukraine, bearbeiteten die Wissenschaftler die Archivmaterialien, Dokumente der Staatlichen Politischen Verwaltung – des Volkskommissariats des Innern, Tagebücher von Zeugen, schrieben Tausende mündlicher Aussagen von fast allen Bezirken der Ukraine auf und veröffentlichten ca. zehn Artikel, Materialien, wiedergefundene Dokumente. Darunter gibt es Archivadokumentation, welche im Zweigarchiv des Sicherheitsdienstes der Ukraine in Verwahrung war. Das Kollektiv von Forschern beleuchtete unter dem Gesichtswinkel neuer Dokumente die Problemfragen zum weitgehenden Verständnis des **Massenhungersterbens** in den Jahren 1932–1933, zeigte eine große Zerstörung der traditionellen Kultur von Ukrainern in den Jahren des Genozids, Änderungen in der Mentalität der Landbevölkerung.

Die Weltgemeinschaft ist auch noch bis heute über die **größte Tragödie des Riesenmaßstabs ungenügend informiert – Vernichtung durch die Macht des Kremls der friedlichen Menschen verschiedener Altersstufen, vorwiegend von Altern und Kindern, ukrainischen Ackerbauern durch grausamen Hunger, vor welchem Millionen Bauern eines Märtyrertodes umkamen.**

In Gesamtheit verschiedenartiger Quellen kamen die Wissenschaftler zur Erkenntnis, dass als Ursache des **Massenhungersterben-Genozids eine politische Ursache und nicht eine wirtschaftliche Notwendigkeit war, wie es in der sowjetischen** Geschichtsforschung ausgelegt wurde. Die vorsätzliche Politik des Kremls wurde an die Vernichtung des ukrainischen völkischen Kernes – der Bauernschaft gerichtet, weil es bekannt ist, dass nur 10,4 Prozent von Ukrainer nach der Zählung des Jahres 1926 in den Städten, der Rest im Dorf wohnte.

Die Durchführung der unmenschlichen Maßstabaktion der Vernichtung von Menschen wurde in Moskau nach einem genauen Schema geplant. Erstens, Aktivierung in der Ukraine in den Jahren 1929–1930 der

sogenannten “Entkulakisierung”, was die Zerstörung des Großbauerntums bedeutete. Von diesem wurde alles fortgenommen: Wohnung, Bekleidung, Arbeitsgeräte, Vieh, und sie selber wurden mit den Familien, Kindern nach Sibirien oder einfach ins Feld mitten im Winter ohne irgendwelche Existenzmittel hinausgeführt. Tausende von Wirtschaften der ukrainischen besten Ackerbauern wurden liquidiert, und deren Inhaber in Haft genommen oder außerhalb der Ukraine verbannt. Im Jahre 1931 dauerte die Vernichtung von Ukrainern durch Repressivmaßnahmen, Erschießungen aller, wer sich gegen das Genozid hypothetisch stemmen könnte. Moskau erinnerte sich gut an das Bestreben von Ukrainern an die Gestaltung der Vereinigten unabhängigen Ukraine in den Jahren 1920. Deshalb wurden Parteifunktionäre, Schriftsteller, Gelehrten, Lehrer, Wirtschaftsfunktionäre bereits seit 1929 den Verhaftungen unterzogen. Die Organe der Staatlichen Politischen Verwaltung suchten in kleinen Städten und Dörfern “Konterrevolutionäre», Menschen mit “fremden Anschauungen”, ehemalige Petlura-Anhänger, Machno-Anhänger und einfach “unzuverlässige Ukrainer” sorgfältig heraus. Die Repressivmaschine entfaltete ihre schrecklichen Leistungen. Als Antwort auf Vorwürfe von Parteiorganisationen wegen übermäßiger Pläne für Getreidebeschaffung in den Jahren 1931–1932 wurden viele wieder bestraft, wer die Uneinigkeit mit der Politik Moskaus äußerte. Die Kolchase, welche die Pläne für Getreidebeschaffung nicht erfüllten, wurden in das “Schwarze Brett” eingetragen, was deren vollständige Unterbrechung der Lebensmittelversorgung, ein Verbot über den Handel und Kreditversorgung bedeutet. Um die Dörfer herum wurden die sogenannten “Schutzeinheiten” eingerichtet, welche die Bauern aus den Dörfern nicht herausließen. Nach Beschuldigungen der Vereitelung der Getreidebeschaffung wurde die Mehrheit von Kolchosleitern ausgesperrt und vor Gericht gestellt. Im Jahre 1931 und in der ersten Jahreshälfte 1932 wurden 80 % von Sekretären der Bezirkskomitees der Partei in der Ukraine ersetzt. Als Ersatz für diese kamen die Helfer der Partei aus Russland an, um in der Ukraine zu “leiten”. Sollte jemand nur sagen, dass die Pläne für Getreidebeschaffung die Kräfte übersteigend sind, dass die Kolchosbauern bereits im Jahre 1931 aufgedunsen vor Hunger zur Arbeit gingen, wurde er sofort in Haft genommen. In der Regel kehrte niemand von ihnen heim.

Am 7. August 1932 fasste das Zentralexekutivkomitee und Sowjet der Volkskommissare den Beschluss “Über den Vermögensschutz von Staatsbetrieben, Kolchosen und Genossenschaft und Verstärkung des gesell-

schaftlichen (sozialistischen) Eigentums". Dieser Beschluss ist im Volke unter Namen "das Gesetz über fünf Ährchen bekannt, weil die Macht gerade für das Sammeln im Feld von hungrigen Bauern von Ährchen mit von zu 10 Jahren Freiheitsentzug bis zum Erschießen erbarmungslos bestrafte. Es kamen auch die Fälle der Selbstjustiz über Bauern vor.

Am Tag vor dem Hauptschlag für Vernichtung von friedlichen Bauern im November 1932, schon vorwiegend von Kolchosbauern, wurde ein Kontrollausuchen nach Gegnern der Raubpolitik Moskaus durchgeführt, welches in 243 Bezirken der Ukraine ausgeführt wurde. Dadurch gerieten Tausende von unschuldigen Bauern wieder in Haft. Zu Terroropfern wurden Kolchoswirtschaftsleiter, Lagerverwalter, Brigadiere, Buchhalter, Bauern mit "antisowjetischer Vergangenheit". Damals im November 1932 wurden die "Schleppbrigaden" unter Leitung der Bevollmächtigten aus dem Bezirk gebildet, welche aus den Städten vorwiegend zugeschickt wurden. Diese kamen nach amtlichen Angaben aus Russland in Menge von über 20 Tausend an. Sie begannen tägliche Begehungen von Bauernhöfen. Man ging mit Waffen, Metallstäben-Sonden, anhand deren man nach verstecktem Getreide suchte und alle essbaren Vorräte, und nicht nur Getreidevorräte von den Menschen wegnahm. Diejenigen, bei welchen obwohl eine geringe Menge von Getreide gefunden wurde, wurden geprügelt und verhaftet.

Also wurde der Mechanismus der Vorbereitung zur Durchführung des Genozids von Ukrainern sorgfältig durchgearbeitet und der Charakter der Verwirklichung des Plans war in allen hungerleidenden Gebieten absolut identisch. Die gefundenen Dokumente vermitteln eine deutliche Struktur dieses furchtbaren Plans, die ethnische Bevölkerungszusammensetzung im Gebiet der Ukraine zu ändern. Gerade darüber schrieb ein unmittelbarer Zeuge von **Massenhungersterben**, italienischer Konsul in der Stadt Char-kow S. Gradenigo, als er im Mai 1933 "Hunger und ukrainische Frage" notierte. Von ihm wurde angegeben, dass kein Zweifel besteht, dass dieses **Massenhungersterben mit organisierten und bewussten Maßnahmen vor allem bedingt ist. "Heutzutage kann man das endgültige Schicksal dieses "ethnographischen Materials" vorsehen, dass man es ändern will... Daraus schließe ich: die jetzige Katastrophe wird die Kolonisierung der Ukraine vorwiegend mit der russischen Bevölkerung verursachen. Dies ändert deren ethnographische Natur. Vielleicht muss man in nächster Zukunft weder von der Ukraine noch von dem ukrainischen Volk mehr sprechen, und somit wird auch kein ukrainisches Pro-**

blem bestehen, weil die Ukraine zu einem Teil von Russland faktisch werden wird”.

Von der Vorsätzlichkeit des angestifteten Mordes der ukrainischen Akerbauern zeugen die unleugbaren Fakten: es gab Getreide, es wurde exportiert, stundenlang ging es in Mieten im Regen verloren, es wurde aber den hungrigen Bauern nicht gegeben. Tausende von Zeugen des Genozids von Ukrainern aus verschiedenen Gebieten der ehemaligen Ukrainischen SSR behaupten, ohne auszumachen, das eine: die Macht nahm alles, und nicht nur das Getreide, sondern auch alle anderen vorhandenen Nahrungsvorräte (Bohnen, Erbsen, Gemüse) ab. Es wurden auch die Sachen für Haushaltsverbrauch, Bekleidung abgenommen, um die Menschen außerstand zu setzen, diese gegen Lebensmittel auszutauschen. Die Vertreter der Staatsmacht zerschlugen und konfiszierten Mühlensteine, Reibschalen zur Zerkleinerung von Rinde, Spelzen, abgeschälten Maiskolben, Unkrautsaat usw. Sie vernichteten, verbrannten Schilfstengel, damit die Menschen den Wurzelteil des Stamms nicht genießen können, sie begossen das Vieh mit Karbol, welches in Kolchosen unterging, schossen die Hunde und Kater ab, vernichteten alles, was zu einer potentiellen Nahrung werden konnte. Hier gibt es nur einige Tatsache aus der Schreckenstatistik. Im Jahre 1931 wurden 731 254 Hunde und 670 450 Kater abgefangen, im Jahre 1932 – 726 157 und 696 603, und während elf Monate des Jahres 1933 – 647 260 Hunde und 938 027 Kater”.

Die ukrainischen Kinder litten während des **Massenhungersterbens am meisten. Nicht nur die mündliche Geschichte, sondern auch die Dokumente bestätigen, dass die Kinder unter 12 Jahren** massenhaft ausstarben, um Brot bittend. Die vor kurzem gefundenen Archive des Standesamtes bezeugen, dass das ganze Kinderheim im April 1933 in der Stadt Starobilsk (jetzt Lugansker Gebiet) ausstarb. Im Sterbebuch trug die tapfere Leiterin des Standesamtes für alle eine Todesursache “Hungerdystrophie” ein. Vorwiegend gab es Kinder unter 10 Jahren. Unter vielen ukrainischen Vornamen und Namen gab es offensichtlich drei Brüderchen: Serdeschnyj Olexandr – 9 Jahre, Serdeschnyj Wolodymyr – 7 Jahre, Serdeschnyj Wiktor – 4 Jahre.

Im Herbst 1933 kamen von 50 bis 70 % von Landschülern in die Schule nicht.

Also plante die Macht von Moskau als Antwort auf den Kampf für die Freiheit und Unabhängigkeit der Ukraine den beispiellos unmenschlichen Terror – **Massenhungersterben von Millionen der ukrainischen Bau-**

ern. Zuerst (1930–1931) nahm sie gewaltsam (“vergesellschaftete”) von Bauern die Bodenbearbeitungsgeräte, Triebkräfte, Ausrüstungsgegenstände, Transportmittel, Vieh fort, indem sie große Steuern einnahm, konfiszierte alle Getreidevorräte bis auf Saatgut.

In den Jahren 1932–1933 wurde ein Hauptschlag – Massenvernichtung durch Hunger – gegen die durch die Kräfte übersteigende Getreidebeschaffung erschöpften Menschen gemacht. Die Ausfahrt aus den Dörfern zur Suche nach Essen war streng verboten. Die Bauern hatten kein Recht auf den Erhalt des Passes, und ohne ihn wurde ihnen das Recht auf die freie Verlegung und Arbeitsbeschaffung in den Städten entzogen. Es gelang nur denjenigen, sich aus der Todesumklammerung loszureißen, welche nach organisierter Arbeitskräftewerbung für Bau geworben wurde. **Das Massenhungersterben, Isolierung der Bauernschaft von eventuellen Suchen obwohl nach der Ersatznahrung, Gewalt, Durchsuchungen, Demoralisierung wegen Verleumdungen verursachten den Untergang von Millionen Ukrainern. Diese Ziffer bildet über 7 Millionen ukrainischer Bauern.**

Zu sozial-psychologischen Folgen des Massenhungersterbens wurden **die Deformierung der Volkstraditionen für Wirtschaften, Sitten, Riten, Abwertung von Familienwerten, der Kultur, was moralisch-ethische Verhaltensgrundlagen beeinträchtigte, zur Gleichgültigkeit, Konformismus führte, den Schreck säte, der auch heute nicht überwunden ist.**

Auf Grund der Forschung von Quellen kann kein Zweifel bestehen, dass es das Genozid des ukrainischen Volkes war. Der italienischen Professor Andrea Graziosi ist auch der Auffassung, indem er den Verlauf und die Folgen der Tragödie analysiert “...wenn wir das berücksichtigen, dass die ukrainische ethnische Bevölkerung infolge des **Massenhungersterbens 20–25 % verlor; wenn wir uns erinnern, dass dieser Verlust durch den Beschluss bedingt wurde, welcher ein Akt subjektiven Willens zweifellos war, den Hunger zum antiukrainischen Zwecke auf Grundlage der von Stalin in der zweiten Jahreshälfte überlegten “nationalen Interpretation” auszunutzen; wenn wir nicht vergessen werden, wenn es nicht diesen Beschluss gäbe, gäbe es Opfer höchstens der Größenordnung von Hunderttausende, das heißt weniger als während des Hungers in den Jahren 1921–1922; und schließlich berücksichtigen wir die Vernichtung des großen Teiles der politischen und intellektuellen Elite der Republik, von den Landlehrern bis zu Nationalführern, dann kann die Antwort auf die Frage über das ukrainische Genozid nicht umhin, bejahend zu sein”.**

Valentyna BORISSENKO
Docteur ès sciences historiques, professeur

LA GRANDE FAMINE DES ANNÉES 1932–1933 EN UKRAINE: ACTE PRÉMÉDITÉ DE GÉNOCIDE DES UKRAINIENS

La Loi de l'Ukraine "Sur la grande famine des années 1932–1933 en Ukraine" du 30 novembre 2006 stipule que "consciente de son devoir moral vis-à-vis des générations passées et futures des Ukrainiens et reconnaissant la nécessité de rétablir la justice historique, d'asseoir dans la société le principe d'intolérance à l'égard de toute forme de violence; condamnant les actes criminels du régime totalitaire de l'URSS visant à organiser la grande famine qui a eu comme conséquence la mort de millions de personnes, la destruction des fondements sociaux du Peuple ukrainien, de ses traditions séculaires, de sa culture spirituelle et de son originalité ethnique; manifestant sa sympathie à d'autres peuples de l'ancienne URSS qui ont été victimes de la grande famine...", l'Ukraine apprécie hautement le soutien de la communauté internationale dans la condamnation de la grande famine des années 1932–1933 en Ukraine.

Le peuple ukrainien se souviendra avec reconnaissance que beaucoup de pays ont déjà reconnu le fait que le régime totalitaire stalinien avait commis un génocide prémédité du peuple ukrainien en 1932–1933. Le génocide des Ukrainiens pendant la grande famine de 1932–1933 a été reconnu par les gouvernements d'Australie, d'Argentine, de Géorgie, d'Estonie, d'Italie, du Canada, de Lituanie, de Pologne, des Etats-Unis, de Hongrie auxquels se sont associés par la suite ceux du Pérou, d'Espagne, de Lettonie, d'Equateur, de Colombie, du Mexique, du Paraguay, de Slovaquie, de la République Tchèque.

Une analyse scientifique et objective de diverses sources permettra à la communauté mondiale de voir le crime sans précédent dans l'histoire de l'humanité qu'a été cette extermination consciente par la faim de millions de paysans ukrainiens en 1932–1933 suite à l'action préméditée du Kremlin bolcheviste.

Interdit dans l'historiographie soviétique, le thème de la Grande famine a commencé à être explorée en Ukraine par les chercheurs dans les années 80's du XXe siècle essentiellement à l'étranger. L'un des premiers à s'y intéresser a été Dmytro Solovy, Ukrainien originaire de la région de Poltava et témoin oculaire de la famine qui avait déjà publié au Canada en 1953 un livre "Calvaire de l'Ukraine, terreur d'occupation des bolcheviks et de Moscou en RSSU dans l'entre-deux guerres". C'est encore à cette époque-là qu'il avait commencé à réunir les témoignages des gens qui avaient vécu la famine et il indiquait non seulement les causes socio-économiques mais aussi les motifs politiques de ce phénomène.

En 1984, l'Américain James Meiss a commencé le projet "Histoire orale des témoins sur la Grande famine en Ukraine", dans le cadre duquel il réunissait les témoignages des gens ayant survécu à la famine et il a publié plus de 70 articles sur la Grande famine en Ukraine. L'historien Robert Conquest a conclu à la provocation préméditée de la famine en Ukraine ce qui plus tard a été confirmé par d'autres chercheurs. Son ouvrage "Récolte du deuil: collectivisation soviétique et la terreur par la famine" a été publié en anglais en 1986 (Conquest Robert. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1986).

Faisant preuve d'objectivité scientifique, le professeur italien Andrea Graziosi a publié en 1989 des documents de diplomates italiens qui avaient écrit de Kharkiv à Rome en 1932–1933 sur les exactions du pouvoir bolchevik en Ukraine, sur la terrible famine qui emportait tous les jours des milliers de paysans ukrainiens. "Moyennant des confiscations impitoyables (que j'ai signalées à plusieurs reprises) le gouvernement de Moscou n'a pas organisé seulement la famine, car ce serait peu dire, mais un manque total de tout moyen de subsistance...", notait tout abasourdi dans son message de service du 31 mai 1933 le consul de l'Italie à Kharkiv, Sergio Gradenigo.

En Ukraine, parmi les premiers à aborder le thème de la Grande famine il convient de citer les écrivains Lidia Kovalenko, Volodymir Maniak qui ont recueilli un millier de témoignages et ont publié le livre "Famine 33. Livre-mémorial du peuple" (1991) en le dédiant à la mémoire des plusieurs millions de paysans ukrainiens morts en martyrs par la famine perpétrée par le totalitarisme stalinien en 1932–1933, à la mémoire de milliers de villages ukrainiens disparus de la terre après la tragédie la plus terrible du XXe siècle.

A partir des années 90's du XXe siècle, dès l'accession de l'Ukraine à l'indépendance, les scientifiques se sont penchés sur les archives, les documents de la police politique, les notes des témoins pour enregistrer des milliers de témoignages provenant de presque toutes les régions de l'Ukraine et pour publier finalement jusqu'à dix mille articles ou documents nouvellement découverts. Parmi ceux-ci il est à citer les recueils de documents d'archives qui étaient conservés dans les archives sectorielles du Service de sécurité de l'Ukraine. L'équipe des scientifiques a mis au jour, à travers le prisme des documents nouveaux, les problèmes permettant de mieux comprendre la famine de 1932–1933, en montrant la destruction monstrueuse de la culture traditionnelle des Ukrainiens en période de génocide, les changements dans la mentalité de la population rurale.

La communauté internationale n'est toujours pas suffisamment informée sur la plus grande tragédie d'une dimension énorme: l'anéantissement par le pouvoir de Kremlin des gens pacifiques d'âge varié, essentiellement des vieux et des enfants, des agriculteurs ukrainiens par une famine sans pitié qui a causé la mort affreuse de millions de paysans.

En examinant de différentes sources, les scientifiques ont pu conclure que la cause de cette Grande famine – génocide résidait dans des motifs politiques et non dans les impératifs économiques comme ceci avait été interprété dans l'historiographie soviétique. La politique consciente du Kremlin visait à exterminer le noyau ethnique ukrainien, les paysans, car d'après le recensement de 1926, la population ukrainienne ne comptait que 10,4 pour cent des habitants des villes, le reste vivant à la campagne.

La réalisation de l'action inhumaine d'envergure d'extermination des populations avait été planifiée à Moscou selon un schéma bien précis. Tout d'abord, l'intensification en Ukraine en 1929–1930 de ce qu'on appelle "liquidation des koulaks" qui signifiait la destruction des exploitations agricoles prospères. On les privait de tout: maison, vêtements, outils de travail, bétail pour ensuite déportés avec leurs familles et enfants en Sibérie quand on ne les jetait tout simplement dehors en plein hiver sans aucun moyen de subsistance. Des milliers d'exploitations des meilleurs agriculteurs ukrainiens ont été anéanties, leurs propriétaires arrêtés ou déportés hors d'Ukraine. En 1931, on continuait l'extermination des Ukrainiens en réprimant, en fusillant tous ceux qui auraient pu, dans l'hypothèse, résister au génocide. Moscou se souvenait très bien de la volonté des Ukrainiens de constituer une Ukraine indépendante et réunie dans les années 1920. C'est

pourquoi, dès 1929, des militants du parti, des écrivains, des scientifiques, des enseignants, des responsables d'industries avaient été jetées en prison. Les services de la police politique cherchaient avec zèle dans les villes et les villages des “contre-révolutionnaires”, des personnes “aux vues étrangères”, les anciens combattants de Petlioura, de Makhno voire tout simplement des “Ukrainiens peu sûrs”. La machine des représailles déployait ses terribles capacités. Les plaintes des organisations du parti faisant ressortir des plans démesurés d'approvisionnement de blés en 1931–1932 conduisaient de nouveau à la punition de beaucoup de ceux qui exprimaient leur désaccord avec la politique de Moscou. Les kolkhozes qui ne remplissaient pas les plans d'approvisionnement de blés étaient inscrits dans la “liste noire” ce qui signifiait l'arrêt total de leur approvisionnement en vivre, l'interdiction de faire du commerce et d'obtenir des prêts. Les villages étaient cernés par des “unités de barrage” qui ne laissaient pas les paysans sortir de leur village. La plupart des responsables des kolkhozes ont été révoqués et remis entre les mains de la justice avec comme accusation le sabotage de l'approvisionnement de blés. En 1931 et dans la première moitié 1932, 80 % des secrétaires du parti des districts ont été remplacés en Ukraine. Pour les remplacer, on envoyait “diriger” en Ukraine des assistants du parti de Russie. Il suffisait de dire que les plans d'approvisionnement de blés étaient au-dessus des forces, que déjà en 1931 les kolkhoziens crevaient de faim en allant au travail pour que cette personne soit immédiatement écrouée. En général, on ne la revoyait plus.

Le 7 août 1932, le Comité exécutif central et le Conseil des commissaires du peuple de l'URSS adoptait le décret “Sur la protection des biens des entreprises d'Etat, des kolkhozes et des coopératives et sur la consolidation de la propriété publique (socialiste)”. Ce décret a reçu dans le peuple le nom de “loi sur les cinq épis” parce que les paysans affamés qui ramassaient dans les champs ces épis risquaient avoir un châtiment terrible allant de 10 années de prison à la peine de mort. Bien souvent les paysans étaient châtiés sans aucune forme de procès.

A la veille de la frappe principale devant exterminer les paysans pacifiques, en majorité membres des kolkhozes, 243 districts ukrainiens étaient devenus en novembre 1932 la cible d'une nouvelle recherche des opposants à la politique de brigandage de Moscou. De nouveau des milliers de paysans innocents ont été mis aux arrêts. La terreur s'abattaient sur les intendants, les magasiniers, les chefs d'équipe des kolkhozes, sur les paysans au “passé

antisoviétique”. A la même époque, en novembre 1932, ont vu le jour des “équipes de remorquage” créées sous la direction de délégués des districts, essentiellement venant des villes. D’après les données officielles plus de 20 mille agents sont venus de Russie. Tous les jours ils faisaient la ronde des foyers paysans. Ils venaient avec des armes, avec des sondes métalliques à l’aide desquelles ils cherchaient le blé caché et ils privaient les gens de tous leurs vivres et non seulement de blé. Les gens chez lesquels on trouvait ne serait-ce qu’une quantité misérable de blé étaient battus et arrêtés .

Ainsi donc le mécanisme de préparation au génocide des Ukrainiens avait été soigneusement élaboré et le caractère de la mise en œuvre de ce plan dans toutes les régions frappées par la famine était absolument identique. Les documents retrouvés montrent la structure bien nette de ce plan affreux: faire changer la composition ethnique des populations sur le territoire de l’Ukraine. Telles étaient les conclusions du consul italien S. Gradenigo à Kharkiv, témoin direct de ces événements, lorsqu’en mai 1933 il a pris des notes sur la “Famine et la question ukrainienne”. Il écrivait notamment qu’il n’y a pas de doute que cette famine est due en premier chef à des mesures organisées à bon escient. “Il est possible de prévoir aujourd’hui le sort définitif de ce “matériel ethnographique” que l’on veut changer... J’en tire la conclusion: la catastrophe actuelle aboutira à la colonisation de l’Ukraine essentiellement par des populations russes. Cela va changer sa nature ethnographique. Peut-être que dans un avenir très proche on ne parlera plus ni de l’Ukraine, ni du peuple ukrainien et qu’il n’y aurait donc pas de problème ukrainien puisque l’Ukraine serait devenue en réalité une partie de la Russie”.

Le caractère prémédité du massacre organisé des agriculteurs ukrainiens est attesté par des faits irréfutables: le blé était là, on l’exportait à l’étranger, parfois il pourrissait sous la pluie mais on ne le distribuait pas aux paysans affamés. Des milliers de témoins du génocide des Ukrainiens venant de diverses régions de la RSSU d’alors affirment sans se concerter une seule chose: les autorités raflaient tout, non seulement le blé mais aussi tous les autres vivres (petits pois, haricots verts, légumes). On saisissait aussi les ustensiles, les vêtements pour ne pas laisser aux gens la possibilité de les échanger contre les vivres. Les représentants du pouvoir cassaient ou confisquaient les meules, les mortiers à concasser l’écorce, la bale, les épis égrenés du maïs, les grains des mauvaises herbes, etc. On anéantissait par le feu les tiges de roseaux pour que les gens ne puissent pas consommer la

partie de la tige près de la racine, on aspergeait de phénol les animaux qui mouraient dans les kolkhozes, on tuait les chiens et les chats, on détruisait tout ce qui pouvait servir à manger. Voici quelques chiffres de ces statistiques de l'horreur. En 1931 on a capturé 731 254 chiens et 670 450 chats, en 1932: 726 157 chiens et 696 603 chats, au cours de onze mois de 1933: 647 260 chiens et 938 027 chats.

Les souffrances les plus dures pendant la Grande famine de 1932–1933 s'étaient abattues sur les enfants ukrainiens. Non seulement l'histoire orale mais les documents aussi attestent que les enfants de moins de 12 ans mouraient en masse en mendiant du pain. Les archives récemment découvertes des bureaux de l'état civil nous apprennent qu'en avril 1933 étaient morts tous les pensionnaires de la maison des enfants à Starobilsk (actuelle région de Lougansk). La brave responsable du bureau a indiqué pour tous "maladie de la faim" en tant que cause de la mort. C'étaient essentiellement des enfants avant 10 ans. Dans ce nombre de noms et prénoms ukrainiens évidemment trois frères: Olexandre Serdechniy, 9 ans, Volodimir Serdechniy, 7 ans, Victor Serdechniy, 4 ans.

En automne 1933, de 50 à 70 % écoliers ruraux n'ont pas pu venir à l'école.

Ainsi en réaction à la lutte pour la liberté et l'indépendance de l'Ukraine Moscou avait planifié une terreur atroce sans précédent: l'extermination de millions de paysans ukrainiens par la famine. Pour commencer (1930–1931) on a enlevé ("socialisé") aux paysans par la force les outils de travail de la terre, les bêtes de trait, le matériel, les moyens de transport, le bétail, on leur faisait payer des impôts énormes, on confisquait toutes les réserves de grains, les semences y comprises.

En 1932–1933 les gens épuisés par des réquisitions de blé au-dessus de leur forces on a dû subir le coup principal: l'extermination massive par la famine. Il était formellement interdit de quitter les villages pour trouver des vivres. Les paysans n'avaient pas le droit de recevoir leur passeport sans lequel ils étaient privés du droit au déplacement libre et au placement dans les villes. Seuls ceux que l'on recrutait pour les chantiers réussissaient à échapper à l'étau de la mort. La famine, l'isolation des paysans de toute possibilité de chercher ne serait-ce que de la nourriture succédanée, les violences, les perquisitions, la démoralisation par des calomnies ont causé la mort de plusieurs millions d'Ukrainiens. Ce chiffre se monte à plus de 7 millions de paysans ukrainiens.

La Grande famine a eu comme effets sociaux et psychologiques la déformation des traditions populaires dans l'exploitation des terres, des coutumes, des rites, en dévalorisant les valeurs familiales, la culture ce qui s'est répercuté sur les principes moraux et éthiques des comportements en privilégiant l'indifférence, le conformisme, en faisant naître la peur qui n'est toujours pas surmontée.

Les sources étudiées ne laissent pas de doute: c'était le génocide du peuple ukrainien. Analysant le déroulement et les conséquences de cette tragédie le professeur italien Andrea Graziosi affirme: "si nous prenons en compte que suite à la Grande famine la population ethnique ukrainienne a perdu de 20 à 25 pour-cent; si nous nous rappelons que ces pertes ont été le résultat de la décision, qui, sans aucun doute était un acte de volonté subjective, de se servir de la famine dans un but anti-ukrainien sur la base de l'interprétation "nationale" conçue par Staline dans la deuxième moitié de l'an 1932; si nous n'oublions pas que sans cette décision il y aurait tout au plus quelques centaines de milliers de victimes, soit moins que pendant la famine de 1921–1922; et si, enfin, nous prenons en considération l'extermination d'une grande partie de l'élite politique et intellectuelle de cette république allant des maîtres d'école villageois aux leaders nationaux, il ne pourrait y avoir d'autre réponse à la question sur le génocide ukrainien qu'une réponse affirmative".

**СВІДЧЕННЯ ПРО ТРАГЕДІЮ
ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ
В УКРАЇНІ,
ЗІБРАНІ ВІД ОЧЕВИДЦІВ**

**Луганська
область**

*Записала І. Магрицька у 2004 р.
в с. Бараниківка Біловодського р-ну Луганської обл.
від Павла Стефановича Шаповалова, 1921 р. н. (Ш. П.),
та Ганни Григорівни Шаповалової, 1927 р. н. (Ш. Г.)*

(Ш. П.): Ми жили отам, де зараз покійний Василь Порфiрoвич жив, понад нами дорога була в сторону школи, в сторону кладбища. Мені тоді було не знаю скіки, ну, я добре пам'ятаю: везуть людей мертвих – так, як, наприклад, дрoва – не дрoва, а вроді дерéва з лісу: і рука там висить, нога там висить. Люди останавлюють: у кóго єсть кандидати туди – ото ж беруть.

Ховали... Я не бачив, од нас воно далекувато було те клáдовище, а в мене, бувало, ні в шо обуться було вoбще, бóсий я виходив надвір по своїм ділам. Ну, в нас як-то получалось, шо ми не дуже голодували: в нас були буряки, трошки було картошки. Буряк – основний продукт був.

По сусідству жила Манька Процéнкова, її мати, брати – три брáти в неї було, три здорові мужики. І у нас був батько, сліпий. Ми й розмовляли з сусідами, і знали друг друга. А батько не дуже давно осліп, у 17-му году осліп. І от до нас прийшли ці хлопці. А в нас під полóм... Раньше у селі – не знаю, чи кровáть у кóго була, ну, я її не бачив, кровáть – я й не знав, шо це таке. Ото дóсками намóщене отак – це кровáть бáтькова і мáтерина, а під нею пóвно буряків. Це сюди нанóсять з погрíба, а як опорожнять, ще нанóсять.

І ото приходять хлопці сусідські, а Іван – саме більший і саме старший. «Ну шо, хлопці?» – «Та шо, дядьку...» – «Понятно. Буряків?» Ото батько бере – і по буряку їм сирих. І они тут же зразу й гризуть, як яблука. Іван каже: «Мені давайте товстий! Я люблю товстий, він добріший» (він же більший, той Іван). Ото поїли буряків і пішли додому, ото в їх було занятіє кажне утро. І їхня сестра, Манька, приходила, вона і зараз жива.

І в Росію ходили. До російської границі тут 12 кілометрів. До Кáрпівки 7 кілометрів, а тоді ще трохи. Так там, у Росії, люди хліб їли так, як оце в нас сьогодні, і вчора, і год тому назад.

...А наперéд ніззя казати, шо ми будем їсти хліб, це ще підождіть до тóго! Чи він буде в нас? Оце бачите, яке в мене мненіє? Я не знаю, шо буде завтра. Це вони сидять, оці молоді люди, скажуть: «Сьогодні повен магазин хліба, є, і завтра буде!». Не, воно не так!

Свідки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

*Ганна Маслянчук,
1922 р. н., с. Селище
Вінницької обл.*

*Надія Луцишина,
1921 р. н., с. Крищинці
Вінницької обл.*

*Олександра Миколок,
1915 р. н., с. Селище
Вінницької обл.*

*Галина Курочка,
1924 р. н., с. Жадове
Чернігівської обл.*

*Ганна Мазурик,
1911 р. н., с. Селище
Вінницької обл.*

*Любов Орлюк,
1918 р. н., с. Ситняки
Київської обл.*

*Галина Ковтун,
1918 р. н., с. Піщане
Черкаської обл.*

*Марія Титарчук,
1920 р. н., с. Житники
Черкаської обл.*

*Яків Зубар,
1918 р. н., с. Ситняки
Київської обл.*

...У Росії голоду не було, моя тьотка туди ходила, на гроші, на тряпкі́ люди міняли. А було так, що їм набрали мішок пшениці – та Бог з тобою, неси! Є й такі люди.

(Ш. Г.): Моя мама ходили віяли на казбонні скирді́ обмолочений хліб. Ото вони ту солому витрусювали і віяли. Я малá ще була, а знаю... Мама розказували, як вони тіки з гори зійшли... А ба́тя мій уже вмер, мертвий лежав у коморі, у 33-му. І ото під'їхала гарба́, а мама йшла із сусідським парнем. Она впала там, як побачила батька... Тіки й побачила, як батька взяли, і повезли, і закопали там.

(Ш. П.): Готували ями такі великі, і чоловік туди з півсотні накладали.

(Ш. Г.): ... А парень довів матір... Вони ж з полбо́вою ту пшеницю надра́ли, і ото з полбо́вою напекли таких льопчиків, та з хрб́ном. Я харащо це знаю, як у хрон умочали шолуху́ оту, ла́дики.

У мене папка умер тоді, і брат умер, а мама, і сестра моя, з двадцять втoрого году, і я – ото осталися. А корову вкрали. У нас же була корова. Може, якби не вкрали, так папка б і вижив. Вона ще не отелилась, а він так ждав! Крали які здоровіші, і з го́рода приїжджали.

(Ш. П.): Протів нас жи́ли люди... Значить, дівчонка ма́ленька, годів... Вона ще соску сосала. Мамка кажуть: «Пішли, шось Прокопéнків не видно!». А вечором були всі, всі п'ятеро – їх п'ять чоловік: дядько, тьотка, Микола, трохи менший од мене, на год чи на два, і дівчина мала. А батько каже: «Та сходи!». Пішла. Приходе, приносе дівчинку. Каже: «Всі неживі!». А дівчонка себе отак укусила [показує, як дівчина вкусила свою руку. – *І. М.*], прокусила, висо́сола, – кров уже не йде. Може, якби вона не смоктала, може б, вона десь і появилась.

Ага... «Ну, дай їй молока!». А в нас уже й молоко було, корова отелилась. Молока не схотіла, не схотіла нічо́го їсти, тіки зразу хватає себе і смочче за руку. Прожила она в нас два дня, а на третій день їхала така підвода з такими дрючками, як я розказував – з тру́пами, ото мамка однесла її туди, положила, і повезли. Вмерла...

– *Як Ви думаєте, хто винен у тому, що був голод?*

(Ш. П.): Хто винен? Чого скотина голодна, а трава по коліна? Од ко́го завісіть? Од пастуха! Він не погнав туди, де трава. Так і з людьми: пастух винуватий, не схотів скотину напа́сти во́время і напоїть, от вона і видохла. А народ читали, і читають, і читатъ будуть... Шо́ народ, шо́ скотина – одина́ково: куди взяв пастух, туди й гоне, і ми ж так: ось при-

йде Титаренко, як рішить по-своєму, і ми підем за ним. І вчора ходили, і сьогодні підуть, і завтра підуть.

А сьогодні руководить половиною баранниківською землею, і двох брощених діток на дорозі голодних він не способен прокормить: він обідняє... Та нехай прийде до мене – я нагодую!

*Записала І. Магрицька у 2004 р.
в с. Литвинівка Біловодського р-ну Луганської обл.
від Ніни Стефанівни Гук, 1919 р. н.*

Чому був голод? Я ж вам не розкажу точно... Зёрно було. Там стояли коморі, повні амбáрі були зёрна, а от не давали! А чого не давали – я цього не розкажу. А шо голод був страшний!

– *Зерно це забрали в людей?*

– Ну як... Оно... Можна сказать, шо в людей. Того шо... Це воно колективізація начиналася, а в людей було ж оно у степу сіяне. Як у нас, наприклад, було жито посіяне, і розогрішили [дозволили. – І. М.], шо забирайте, обмолочуйте, і... Ну, як ваше воно. А у нас були хлопці, більші мене, старші, они все покосили, вбрали. А они приїхали та забрали, начальство якесь. Були це з нашого села, і не з нашого. Воно ж тоді прислалі... Тепер же так бачите – це скрізь же ж ходиш, знаєш, а тоді ми, дітвора, ніде не ходили. Та й куди ходити, як ми пухлі були?

– *До Вас теж приходили?*

– До нас у хату не приходили, того шо ми бідно жили. То хто багато жив, до того ходили, прямо і по горіщам лазили, і скрізь. А у нас дітвори багато було, самих хлопців десять було, та дівчина одна. Ну, і всі хлопці вимерли, а одна оце я, дівчина, осталася.

– *Усі вимерли в 33-му?*

– Не, у 33-му чотири вмерло, а ті – врослі.

Ми тоді їли разний бур'ян, разний бур'ян їли. Оце тіки сніг із землі зойшов, ми лазили в річку, там очерет ото начинá рости, так ми ото підемо, босяком же, вода ще замерзає, понариваємо, приносимо його, й ото той очерет їли. Тоді збирали... Оце земля така, шо гўляна, а там «жир» називалось, «земляний жир», воно таке зелене, як мох, ото те збирали. Ну, те варили, а його хоч вари, хоч не вари. Конину їли. Кóни ото пропадають, дохнуть, їх там закопували – біжать люди, одкопують, і każde хватає, хоч кусочок. Ну, страшно, страшно було!

– Не чули, щоб людей їли?

– Ну, я чула, що одна мати дитинку свою зарізала, ага. Оно в нашому селі, тіки аж туди, під край, було. Троє їх, діток, було в неї, а чоловік помер уже, чи заслали – я вже так не добрешу його точно. А тоді дітки бігають, та поміжду дїтьми каже, шо: «А ми холодець їли!». – «А де ви брали?» – ну, це я б там питала. «А мамка зарізала, там Ваню, чи кого... так ми варили холодець». Ну, її зразу забрали, а дітей забрали в інтернат, чи куди, ну, забрали дітей.

– Багато людей умерло в селі?

– Багато, багато!

– По скільки людей умирало?

– У нас четверо вмерло. А в сусідів батько й мати померли з голоду, а двоє дітей у їх було, так організували якийсь інтернат, так ото там... Як они їх там кормили? Ну, а в нас батько й мати живі були, так ми були дома, нас не брали в інтернат. Як уже ми контувалися... Ну, каждая людина чим могла, тим і контувалась, ну більше зеленню, більше зеленню.

– А тих, хто вмирали, їх ховали тут же, в городі, чи везли в могилу?

– Та везли вóзиками на кладбище, а яких – викопають ямку та пригóрнуть... Там они викóпували отак [показує, що по коліно. – *І. М.*], і все. Ну, а кой-яких везли – на возик і везли. Хто здоровіший із людей, так помагали.

...Хто чим мог, тим і пита́вся. Хоч би дав Бог, щоб таке не повторялося!

*Записала І. Магрицька у 2004 р.
в с. Лизине Білокуракинського р-ну Луганської обл.
від Катерини Пантеліївни Журби, 1912 р. н.*

У 33-му голод був такий – не дай Бог! У мене наче вже й діти були, у 33-му... Надька вже була. Од зорі до зорі робили, голоднюсінькі. Так я йду на роботу... А тоді йду, до комір зайдú, хлібця дадуть міні, 300 грам, а троє дітей моїх біжать стрівати мене. Той хлібець розламали, прийшли додому – вже нема нічого, вони вже дорогою з'їли... Заробила я 300 грам!

І шо заробляли? Гектар скосявали пшениці, за мною три ба́бі в'язало, а я косила. І нас п'ять душ таких було, шо косили. Померли вже.

До 30-го году ми і Богу вірували, і до церкви... А тоді – хтозна-хто його так сотворив, шо у людей хати позабирали. За нерозплату, кажуть. У куркулів усе позабирали за нерозплату государству. Їх на яркі вивозили.

А у 33-му був сильний голод. Ходив по хатах актів, казали: «Актив іде!». Я бачила – не дай Бог було! І голодні, і холодні були, ходіть ні в шо, ні в шо вбуться було. Я й сама пухла була. Померло багато людей.

...У нас ховали так. Я вже була білшенька, так я робила санітаркою в болниці над больними. Так они ото мруть, а ми ж ото трошки кріпшенькі люди, ми берем отих людей і на повозочку, і возим на кладовище. Вириють яму велику і кїдають туди. І сестра моя там, у ямі. Умерла, і ховать нічим – ні ями рить, ні людей нема. Так повкидали їх, позагортали, і все.

Ходили ми просили по селах, і я сама ходила в Макартеїно, і в Закітне – рушники, сорочки бабські повишівані, гарні, з квітками. І ходимо міняємо – те хлібину дасть, хто двоє яєць дасть, бідні всі були.

Нас санітарками робило троє. Було, у коморю винесемо мертвих... ну, подохли вони. Вони не померли, а з голоду подохли, і їх ото одтягнуть на кладовище... Ото повкидали в ями, і не загортають, бо ше завтра будуть, хай яма буде одкрита, а білшенько – тоді вже закриють. У нас багато, багато вмерло у селі! Я їх і хвамиліі кожного знаю, хто вмер, і як його звать – усіх, кого ми в яму кїдали. Я скажу, кого ми вкидали і звали його, хто воно такий.

Ми ж тоді не знали, хто це воно таке зробив. Голод – і все. А хто його цей голод зробив?

Знаю й активістів: Тишкó, бабин Оленин (як його хвамилія? – забула), тоді Андрій Журба, тоді Саміленко Хведькó, Маркó Внўкович – це активісти були. Вони були з бідних-бідних сімей. В актив брали – хто дурний був, щоб вигрїбали картошку, ширяли шилом у землю. До мене прийшли, штрикали – сусїди ж підказали, шо у Катрі сховане зєрно.

До сусїдки прийшов актив – мужики, стали насильничати [гвалтувати. – *І. М.*]. А люди боялися. Актив зайшов у хату і каже: «Давай, де твій хліб?». А вона каже: «Нема мужика, вже посадили, а в мене п'ять сирóт, одному годік, і више, й више». А вони кажуть: «Брешеш!». Начали подушкї розривать, грубу одкрили, начали шукать картошку. Кажуть: «Брешеш! Признавайсь, раз ти куркуль!». Начали її насилувать. А один почув з-за двору: «Калавур!». Ну, він-то не має права

заходить, бо вона ж розкуркулена. Тоді ж власть така була! Відкрив двері – а вони її насилують на долівці, а діти розбіглися. «Шо ж ви, – каже, – сукини діти, робите?». А ті: «Ти ще слово скажеш – 25 год получиш!». Отакий актів був.

*Записала І. Магрицька у 2004 р.
в с. Новомикільське Кремінського р-ну Луганської обл.
від Ольги Олександрівни Моренець, 1923 р. н.*

Сусіди мерли, мерли сусіди на ходу. Скіки тоді їх вимерло в тридцять третім* году! Дивишся – хто-небудь яму викопав чи не викопав, ні труни, нема ніде нічого. Так вони отак на доску... під той поставлять доску, до доски прив'яжуть мотузками – і несуть на кладовище. Ото їх вимирало хтозна-скіки од голодовки..

По сусідству в нас жив такий парень – пальчики об'їдав на собі! Мама було піде та каже: «Ой Боже, та шо це він робе!». А він пальці на собі пооб'їдав. А в його жінки було троє дітей, вона повезла їх у Сватову. А там посадила на станції, і тих дітей зразу определяли, чи міліція забирала, а там чи в дїтдом определяли, чи шо? А сама приїхала, а він уже помер. Оце я бачила на свої глаза. І хоч мала була, а помню. Несли його отак на дошці й понесли на кладовище. А вона тоді цю хату бросила й десь тоже в білий світ пішла, а діти десь по білім світі розбрелися.

– А як Ви думаєте, це було сплановано, чи неврожай був?

– Ні, врожай був, а це... Хто тоді руководив? Сталін! Казали, тоді по заготзёрнах і зёрно було, а це вредітельство було. Засухи не було, буряк же вродив! Змітки ж ці перемолочували, соломку, макуху там. Америка давала нам макуху, продукти, і нам привозили. І в колхозі одна жінціна йшла, а там конський навоз лежав. Вона пухла була така, страшна. Лягла, поїла той конський навоз і пішла. Перейшла через путь там чи шо, і вмерла. Мерли люди на ходу тоді. Вредітельство це було, це не більш – ні менш. Ну, кой-хто виживав.

А тоді ж бересток... Оце ж весна... отой бересток, берест, дерево, рвали з його листя й коржикки пекли, на скóвроду, і коржиками робили. А зёрно в людей забрали, розкуркулювали ж тоді, зганяли в колхоз. Боже мій! Як здумаєш: скіки всього перебачив! Важке життя було...

* Тут і в решті записів ідеться про події 1932–1933 років.

*Записала І. Магрицька у 2004 р.
в с. Курячівка Бондарівської сільради Марківського р-ну Луганської обл.
від Клавдії Андріївни Пугач, 1920 р. н.*

– *Який був урожай у 1932 році?*

– Був урожай, ну, тоді ж його брали і десь одправляли, кіннями одвóзили. А шо воно за така жизня була, шо не можна було нічого ні доказать, нічого... А люди прямо на ходу мерли, мерли страшно. Там такі мужики були... Ми отам жили [показує в сторону. – *І. М.*], так його на возик поклали, і тягнуть його на кладбище, він уже... Боже! Та його не можна розказать, то страшне діло було! Я все знаю...

Було, в хату ввійде, а ти там, було, перемиваєш [посуд. – *І. М.*], так воно ту водичку пилó. А діти... Та й дітей їли своїх! Так і було.

– *Багато таких випадків було?*

– Багато, страх, оце вся слободá мерли. Я все понімаю, як було. Мерли люди, мерли. Люди були здорові... Зараз вони вже не такі, а тоді люди здорові були, такі жінчини були, мужчини здорові були.

Не давали нічого, забирали.. В хату ввійде – і забирає. Барахло позабирали все... Такі були, брали, активісти. У мене кохта була біленька, так вони й кохту з мене зняли. І хліб, і барахло брали, шо не було – чи одіяло, чи шо там, забирали все.

– *А кому все віддавали?*

– Ну, кому треба було, тому й брали. А люди з голоду вмирили, дітки вмирили, страшне вмирили дітки з голоду!

– *У вас люди ходили міняти?*

– Ходили. У Чортків [Чертково – прикордонне з Україною російське місто. – *І. М.*] їздили, макушки там міняли. А тоді на горі чорненькі такі збирали, їли люди, якоеь спасалися. Дерево їли, з берестка листячко. Я все помлю, все знаю.

Ховали на кладбищі. Віриють там як-небудь, укинули його, у чо́му він ходив, у то́му і вкинули.

– *Пухлі люди були?*

– У-у, і не кажіть! Сидить воно, бедненьке, сидить, і вода в його біжить, ножечки пухлі!

У хату ввійдуть, шо не було – забрали.

– *І люди мовчали?*

– А шо ви скажете? Такого права не було. Увійдуть – і ти нічого не скажеш. І беруть, шо в тебе у сундуці, який був наряд – вони все забирали. Шо ви скажете? Нічо́го ви не скажете. Оце й усе.

– *І худобу забирали?*

– Усе, що не було, забирали. Шо хазяїн придбав – забрали. Тоді ж воно букарі були, плуги були, сáдїлка була, машини були, молотарки були, все стародавнє було. Молотили, цїпáми били, рожні перебирали, це я все знаю. Я, було, рожén як переберу – так ніхто не перебере, як баба Клавка перебере. Забрали весь інвентар.

У 33-му у нас мати були, брат був, сестра і я. Троє нас було, мати була вдова. Батька вбило ще у 17-му году, як война була, і мати осталася із трьома. Ну, ми якось не голодували, нічого казатъ. Корова в нас була. Гребліся... Жїта багато сїяли, ми жили як у степу. А тоді дід Митрбó яму викопає та туди заховає. А ми... Мєлничку зробив дід, а ми намелемо... Ноччю змелемо, ноччю й поїмо. І так ми й прожили.

А в людей і діти, і батьки мерли – не було ж нічбóго. Балакали... Кажуть, шо їли своїх уже дітей. Оно ж голод був, воно не чу́чувало, шо воно таке.

– *Варили їх?*

– Та Бог святий знає! Так балакали, шо і дітей їли. Жаб ловили, їли люди. І вмирили од тóго. Там мужчина наївся і вмер. Кажне ж спасало свою жизню... Все їли. Було, підуть в очеретá, та очерет уже молодєнький їли, воно солодєньке було. А тоді вже лопу́цьки зачали вже – бур'ян такий, отаке завбїльшки, ряснєньке воно. І ото рвуть, було, і їдять. Бур'ян який не є – їли, картошка дика, бокланці, і гарáшечки такі проявлялися. Все їли. Вимерло дуже багато людей.

– *Половина села вимерла?*

– Вимерло, вимерло, вивбóзили людей. Страсть Божа була! Під'їдуть підводою, заберуть, поскладали... У тюрми їх позабирали. Хїба вони багато жили? Отепер ми багаті, хата яка! А то з крейди хатка була. А як нас жило 13 душ, а хата невеличка, так ми і дбóли спали, і на пічі. Сїнця настелять, рядєнечком прикриється. А тепер багаті. Увійдїть у хату, шо там: подушб́к отак і одїял, а тоді – де там те одїяло? Тоді прями, та вал укинуть на піч, та ото й спиш. Отак жили ми...

*Записала І. Магрицька у 2004 р.
в с. Тишківка Марківського р-ну Луганської обл.
від Марії Пантелїївни Мамай, 1915 р. н.*

Тоді так було. Началї заганянь у колхози. А тоді... Я помню, як приїхали... шо у нас там було у горщєчках – квасолька, та ще шось – усе

чисто забрали. Забирав актів – такі вибрані були, комсомол і ще там якісь були. Вони позабирали все чисто, не оставили нічого. Шо було – все забрали: квасолька, горошок, зёрно, харчі. Хліб они забрали вперед [раніше. – *I. М.*] увесь, «під мітлу», не оставили й жмені – забрали усе. А тоді шо й осталося у горщечках, і те забрали.

Та Боже! Стіни пробивали, шукали ж, де хліб. Люди ж ото так у сараях перегоражували стіни і засипали туди. Вони там розвалювали, розбивали і все забирали, до жменьочки, ніде нічого не оставили.

– *А люди закопували зерно в землю?*

– Закопували, ховали, і ми ховали. У нас на городі тоже – викопали яму, у мішки зложили, і там знайшли. Ходили щупами отими ширяли-ширяли, і те все вибрали, все чисто. Тоді забрали всю одержу. Шо в нас було? Кожухи, тоді шубейки там суконні, ну, таке ж ото було – приятне, дороге. Тоді ж така мода була. Забрали й те, забрали! Я прийшла із «вулиці» [гуляння молоді. – *I. М.*], на міні була юпка отласна, міні батько з Кантамировій привіз к Паски, кохточка – і те забрали.

Забирали, понімаєте, грабили, забирали все чисто. Машинка в нас швейна була – забрали, усе чисто. Облагали здорово налогом, поняли? А платить же чим? Там вони чи за налоги забирали? Ну, грабили, забирали. Ой, та не дай Бог!

Тоді чом ми вижили? Ото ж як у нас усе забрали – і худобу забрали... Було в нас три парі... шість волів, дві корови, пара коней, тридцять овець, і таке там – гуси, индіки, 22 десятини землі було, поняли?

– *І хто це все обробляє?*

– Самі обробляли, худоба ж то була!

– *Сім'я велика у вас була?*

– Тринадцять душ, дітей було дев'ять. А тоді... при непові [неп – нова економічна політика. – *I. М.*] дали у кредит инвентарь германський – плуги, букарі, сівалки, віялки дали, шо зёрно переганяли. При непові це діло було. І все це забрали – тільки Господи благослови, все забрали. Батько ж не хотів у колхоз, поняли? Так ото ж облагали великим налогом. Тоді й хату забрали, вигнали нас у бур'яни. Тоді ще Голодомору великого не було...

Ми пішли у Кантамирову, у Росію, оно ж ще тоді границі не було. А батько познакомився з експедітором, тільки ж колхози організували, і батька взяли сторожом на експедицію. Тоді експедітор получав зёрно і дав батькові пшениці. Так ото там ми вижили.

У тридцять першому году ми з старшим братом поїхали у Казахстан. Наші хотіли, щоб перейшла туди вся сім'я, у Семирикі, так три місяці волами їхали. Киргизи налітали на їх, ну, дід наш такий здоровий був, заклепав отак кіосу, як рубель, та тоді як махне косою! А вони як кров побачили – і пішли, і ні разу їх не обобрали.

А ми в Казахстані з братом зіму пожили... А переїжджать туди не було надобності – і там же колхози, тоже починався вже голод. Дід нам дав грошей, харчів на дорогу. А тоді як приїхали – 250 кілометрів пішком ішли. Де можна було проїхать – волами, верблюдами їхали. А тут погранотряд, якраз китайсько-монгольська границя, так тоді ми з киргизами, і два руських було, поїхали на другу станцію, якраз строївся Турксіб – Туркестансько-сібірська залізниця. Так там ото ще були такі із комишів станції, ми там і ночували, там тепло було. А як відтіля – ми вже їхали волами. Їхала хвўра – хліб возили на посів, і ми сіли туди нагору і поїхали. Приїхали на станцію, уже на Семіпалатінськ ходив поїзд, Алма-Ата, і ми поїхали. І з нами їхав якийсь агроном, і заболів брюшним тифом, і його з поїзда зняли. А ми заховались подалі на полки, і нас не побачили, а то б і нас зняли.

А як ми приїхали додому (приїхали ми в Кантамирову), а батьків уже звідти міліція вигнала, щоб здихали на Україні. Вигнали назад, з міліцією, ночюю. Вони приїхали, а хати ж нема. А тьотка в нас була солдатська вдова – “білі” розстріляли дядька Романа, тьотчиного чоловіка, батькової сестри. Так тьотку оставили в кухні як солдатську вдову. Так ото ми приїхали до тьотки, а скіки нас душ! І голод начався. Як начався голод – Боже, шо ж робили! Люди уже їли і кішок, і собак, ой-ой-ой!

Ну, а ми так вижили. Була колхозна комора, і в неї було сім'я з прядива. Так хлопці полізли туди, дірку провертіли, та наточуть сім'я, та насушим, та трощикуєм, тіки ночюю їмо! Та тоді збирали такі «кашкі», по вигонах росли, збирали та їли. Ніхто в нашій сім'ї не помер. А по дворах – кажен день вивозили повні брички. Везуть – ноги висять. Чорбула́х у яму общу – і всьо!

Нам Господь дав, шо ми якось зуміли, понимаєш? Ну, і ми вже пухлі були. А тут батько у нас пішов до черниць, а в черницях коровка була. Це монашки, дві сестри, такі, заміж не ходили, а молилися в церкві. Батько до їх пішов пособлять, вони вже старі були, і в їх корова була. А як коровка отелилась у їх, вони начали з нами поділяться, і ото ми поодтухали, Бог дав.

Так у нас з голоду ніхто не вмер... ні, хлопчик маленький вмер. А Олексієнки – дванадцять душ було, так двоє осталося – дівчина і хлопець. Вони пішли у Росію, у Кантамирову, буряки відтіль носили. І ми буряки носили, совхоз «Комунар» там був, і там буряки садили, і ми ходили ноччю по буряки. Ой, та нас як там закрили в хаті... А була директором москвичка Щукіна, вооружонна. Та нас як захватили на ямах, на тих буртах, та вона нас забрала усіх (там нас було четверо чи п'ятеро жінок) і погнала нас, і закрила у тому сараї. Це за Кантамировим, у совхозі, за ці буряки.

– *А в Кантемировім не було голоду?*

– У Кантамирові не було. У Росії хліб був. У Росії ж не було голоду, тіки Україна голодала.

А я така ж добра була! Дід нас беріг [охороняв. – *І. М.*], тоді пішов, а нас накинув [закрив двері на засув. – *І. М.*], я бах! – шибку розбила, у вікно виплигнула, одкрила, і ми втекли. Утекли ноччю, отак бродили – і ярки, і все, і ото прийшли додому.

А Олексієнки померли – уся сім'я, тіки двоє осталося – Митька і Наташка. Вони з нами ото буряки збирали, і їх забрали й заставили у совхозі робить, худобу годувать, ото вони й вижили обоє.

– *А хто в селі ще вмер тоді?*

– Та Боже! Та вимирали – пусті хати були. Оце Олесієнки всі померли, тоді Мирбненки померли всі, це на нашій вулиці, усі чисто, до душі померли, тоді Климєнки померли, тут же тоже. Мироненки – такий парень був, Ваня, красавець! На балабайку грав. Ой, Боже! Уже дивлюсь – везуть, уже вмер! Тоді Мідвіді тоже вимерли, одна душа осталася. Та в нас душ триста умерло з голоду! Сусідні села – оце рядом Скородна, і далі – всі повимирали. Та Боже, повимирали села! Коли люди вмирили, то так плакали та їсти хотіли! Якраз у нас дід умер, просив їсти, а в нас нічого не було.

– *Як Ви думаєте, хто зробив голод і для чого?*

– Та зробив голод хто? Сталін! Для чого? На Вкраїну він шось був злий – чи дуже умні люди були тут, працьовиті... Самі робили, все було своє...

Я помню і двадцять первий год, голод тоже був. Тоді у нас неврожай був. Це в тридцять другому був урожай, так його забрали, а в двадцять первому году був неврожай. Отакий ячмінець поріс [показує, що невисокий. – *І. М.*], так його руками рвали, пр'аніками молотили. Тоді у нас було багато волів, так ми два воли з'їли у двадцять первому году, та й осталися. А в кого не було волів, худоби, так багато померло тих людей.

Одна жінка дітей їла своїх. Я питала в сусідки: «Як Параска поїла дітей?». А вона розказує: в неї хлопчик був, такий жирненький, так вона його в піч положила, спекла ще живого і з'їла. Прибігла дівчинка (їх троє було) та питає в старшенького: «А де Серьожка?». А він каже: «Мама його з'їла!». А мати взяла та і його з'їла, а дівчинка втекла. Ото вже вона «потірялася» [збожеволіла. – *І. М.*].

Страх Божий, що було! Я ж кажу: везли, і везли, кожен день везли. Заставляли возити. Хто вже лежав, не піднімався – і того вкидали і везли, забирали і кидали в яму. Це все на моїх очах було.

*Записала І. Магрицька у 2004 р.
в с. Стрільцівка Міловського р-ну Луганської обл.
від Тетяни Володимирівни Великоцької, 1925 р. н.*

Я добре пам'ятаю голодовку. Голодовка почалася весною. Люди вмирили з голоду. У нас був дядько, який був вивезений із сім'єю як куркуль. Вони жили в землянці – троє дітей, батько і мати. Дядька звать було Величко Варион Абрамович. Досіділися вони до того, що стали вмирати з голоду. Діти, два хлопці, пішли просити милостину, а Варион Абрамович кинувся йти до свого брата, до мого батька, щоб спастися, щоб не вмерти з голоду.

І він ішов увесь день – дорога до нас була десять кілометрів. Він не дійшов до нас з півкілометра, у ярку заліг і став умирати. Сусіди побачили, там якісь люди, і сказали. Ми поїхали з батьком возиком. Положили. Він уже не балакав, був полумертвий. Ми його привезли додому, стали напувати. Думали: може, він молочка хоч ковтне, щоб урятувати його від голоду. Але він уже не ковтав, декілька годин полігав і захолюнув. Ми його возиком одвезли на кладбище і похоронили.

А хлопці його десь пішли просити милостину і не вернулися, десь загинули. Осталася жінка із дівочкою, Тоня її звать було. І вона взяла цю дівчину і десь тоже пішла – і нема. До цих пір нікого нема. Весь рід їхній пропав.

Тепер другий випадок. У нас по-сусідськи жила жінка із дитиною, Паша дівочка була. Она попросила у батька в нашого накидку, щоб піти уловити риби, бо нема нічого їсти. А була весна, тепло. Батько дав їй накидку. Тоді через деякий день батько каже: «Піди возьми накидку у тьотки!». Я зайшла в хату... Тьотка лежить серед хати і не обзиваєть-

ся. Я гукаю: «Тьотю, тьотю!», а вона не обзивається. А на плиті стоїть чавун і ворухиться кришка – накрите фанерною кришкою. Я підійшла, підняла, а там – жаби. Она не змогла риби вловить, а наловила жаб і хотіла їх варить. І наклала вже у грубу, коло груби лягла і вмерла. Я прийшла додому, сказала батькові, що тьотка Санька не обзивається. Коли пішов – а вона вже й холодна.

Тепер я розкажу за Знойка Петра Логвиновича. У його була велика сім'я. Начався Голодомор. Первий умёр дедушка, батько оцього Петра Логвиновича. Потім умёр Андрій, Яким, Іван – хлопці, такі були, на год – на два старші од мене були, оце три сини. Осталась одна дочка Надя. Чого вони померли?

Я скажу причину всього Голодомору. Ми жили там, за річкою. От приїжджають... приходять у красних дві дівчини – у красних пов'язках, і два хлопці. Це була «красна мітла», я добре пам'ятаю. От они начали у нас шукать хліба. Они в миски заглядали, і в столи, і в хаті, і на горіщі, де тіки не лазили! Шукали хліба, ну, в нас не було нічого їсти. Вони даже ломом довбали землю в кімнаті. Подовбали землю – шукали хліба. Завалили грубу, заклали у духовку лом і вивернули комін, щітали, шо там, може, захований хліб. Але ніде в нас не було хліба, ніякої зернинки не було.

Вони довго шукали, шукали, і скрізь нічого не найшли, і пішли. Оце причина Голодомору, того шо людей оббирали, забирали до зернинки, валяли коміни, плиту, все завалили – шукали, думали, шо в нас деь є зерно, але в нас нічого не було.

Ми зривали з берестків листя, сушили і пекли такі коржики. Ми осталися живі, вся сім'я, бо в нас була корова. Корова отелилася, мама надбе молока (нас було п'ять душ дітей), поділять по кружечки молока, з бересткових листків напечем коржиків, і припиваємо молочком. І ми залишилися живі. Але оці, шо Петро Логвинович був...

Тьотка Машка – женщина велика була, у неї такі ноги попухли, такі страшні були ноги, як відра, з голоду, вона елі передвигалася. А потім узяла... Уже стали такі маненькі яблучка, она взяла і напекла яблук у чавуні, поїла і зразу вмерла. Яблука – вони отруйні. Она голодна, она зразу й померла. Їх не ховали на кладбищі, нікому було хоронить.

У їх був хароший великий садок, і стояли п'ять груш, високі-високі груші. Отам виривали малесеньку ямочку, туди їх клали по череді, хто вмйрав, накривали рядниною, і насипали таку велику могилу.

Свідки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

*Михайло Лоха,
1922 р. н., с. Єрківці
Черкаської обл.*

*Марія Сухомлин,
1922 р. н., с. Людвинівка
Київської обл.*

*Віра Олійник,
1920 р. н., с. Ситняки
Київської обл.*

*Мотря Сліпачук,
1918 р. н., с. Вишенки
Черкаської обл.*

*Віктор Михалевський,
1930 р. н., с. Литвинівка
Черкаської обл.*

*Надія Овчарук,
1920 р. н., с. Селище
Вінницької обл.*

*Антоніна Залевська,
1922 р. н., с. Литвинівка
Черкаської обл.*

*Василь Конченко,
1926 р. н., с. Єрківці
Черкаської обл.*

*Галина Новохатська,
1918 р. н., с. Троєщина
м. Київ*

Нам було... Мені вже вісім років було, іще страшно було в садок заходити, коли дивлюся – рядом 5 могил. Недавно ми з тими хлопцями бігали на вулиці, а вдруг вони лежать у могилі...

В активі набирали молодьож – молоді дівчата і хлопці, які лазили по горіщах. Їм було таке заданіє – лазили по горіщах, по хатах, даже і в столах, і скрізь як б́удто би вони шукали «ізіл́ішки хліба», ну, ніяких «ізіл́ішків» не було. Забирали все – шо на́йдуть, усе забирали. Ну, в нас нічо́го не було. Були вони ілі комсомольці... Я цьо́го точно не скажу, ну, молоді люди. Од сел́ьського совета їм давали заданіє, і вони ходили по дв́орях і вишукували.

...Петро Л́бгвинович мав корову, она була ялова. Він прийшов до батька і каже: «Я продав корову і буду купувать бурячки у людей, щоб урятувать сім'ю від голоду» (у нього ж діти були і жінка). Батько йому́ не велів, каже: «Ти заріж корову, посоли м'ясо, і будеш... Хоч хліба нема, нема нічо́го, так м'ясо буде». Но він не послухав, продав корову. Кинувся, а він за ті гроші і буряка ниде́ не купе.

І так і почалася у й́ого трагедія, началі вмирать у нього батько, три с́іни – Іван, і Яким, і Андрій. А залишилася Надя маленька, така, годі́ка два було, я пам'ятаю. Він узяв Надю і пішов десь. Він пішов на Донбас, він там урятувався на Донбасі сам, і дєвочку спас. Знаємо, він був живий, являвся, сю́да приїжджав. А діти померли...

*Записала І. Магрицька у 2004 р.
в с. Вовкодаве Колядівської сільради
Новоайдарського р-ну Луганської обл.
від Євдокії Євсейвни Конопльової, 1919 р. н.*

– *Що Ви пам'ятаєте про голод 33-го року?*

– Та шо його поминать? Голодний, як собака, був! Сильний голод був. На ходу люди падали. Мій батько в 33-му умёр з голоду. Мати лежала пухла. А я тоже... Ходила за предсідательом слідб́ом, а він нічо́го не виписав, і так і пропав батько без їжі без ніякої.

А ходили на гору, там були льону скирді́. Брата убито – парторг забив прикладом за льон. Ну, їсти ж хочеться! Так я тікала, та упала, кажу: «Я піду геть!». А він каже: «Я не піду! Шо буде...». Ну, він його прикладом начав бить, чувал одніма́в-одніма́в, а він не дав. Так і пропав братік тоже.

– *Сусіди вмирили?*

– Хто вмів потягти шо-небудь, ті ще живі оставалися, а ми шо? Ми ж усі пухлі оставалися, і старі, батько і мати. Братік у мене тоже – він погиб, сáмий менший: пішов кóней годувать, там давали по стаканчику крупи, і воно пішло, ше нетрудоспособне було, і помер.

– *Чому настав голод?*

– Я не знаю, шо воно зробилося, шо не стали давать нічо́го. Було, їду, поставку везу в Старобільське волами, оставляю матір – вóсімдесят год матері, і двоє дітей. І їм треба їсти. Ото кіло випишу чо́го-небудь, а шо ж його? І сама, думаю, на четверо суток їду! Зляпає баба ла́дичків. «Та ви, – кажу, – хоч у за́тишку...». Ні топить нічим було, нічим нічо́го. Береш той ла́дичок та сюди ховаєш і їдеш же – кажде крало по па́зухах, ніззя сумочки бросать. Оно і в сумку класти нічо́го було, а ото сюди положиш... Положиш, по крихті витягаєш та їси. Та не дай Бог!

– *Люди пухли від голоду?*

– Пухли. Пухли. Я ж вам кажу: я сама як колода була, мати лежала на пічі пухла, не дай Бог! Ну, мати не вмерла од голода, ще таки жила, а батько, нещасний, уме́р. Жалко!

...Я пішла до председателя в кантору, а він – тікать! Утік та додому. Я тоді – додому. Заходю в хату, а він скорій у хатинку (тоді не було прихожих, хатинкою звали). Він туди скорій. А вона [його дружина. – *І. М.*] ходє, така во! [показує, що товста. – *І. М.*]. «Жізня ху́жа, а кохта ву́жа!». Та тобі-то так! Ти ж не пухла, нічо́го! Хоч би її там черви викинули! [хреститься. – *І. М.*].

– *«Председатель» був місцевий?*

– Наш, назначений був, наш. Його і судили за те, шо він здівався з людей... А вона напекла хліба, хліб лежить на столі. Кажу, хоч би накрила! Якби зараз, я б, може, хоч випросила, а тоді мені якось було совісно. У сіті тоже – чи пампушкі, чи шо там... Та чи тебе б удавило, ти ж знаєш добре, шо ми ж їсточки хочемо! Так она ж як дратує: «Жизня, – каже, – хужа, а кохта ву́жа!». Так сама як гарба́, не дай Бог!

– *Ви чули, щоб людей їли?*

– Була в нас одна женщина, там аж, на ярку́. Було в неї двойко́ дітей, ну, голодні, не дай Бог! Так вона поїла дітей. Ну, не стало ні її, ні дітей, нічо́го. А так більш не було, не чуть було.

– *Чому голод був, як Ви думаєте?*

– Ну, як вам сказати... Ну, яка власть була, хто руководив тоді? Це ж не вчора діло було... Хто воно руководив? Чи Сталін, чи Ленін?

– У 32-му році врожай був?

– Був. А людей душили голодом. Шо ж, підеш, щоб виписати шо, а він тіка куди-небудь: «Я зара прийду!». Ждеш-ждеш – немає. Підеш додому, а она каже: «Та він же в канторі, він дома не буває!». Ну, ото ж і все... Ховавсь, як собака од мух. Ну, йогó чортї взяли, зогнали йогó десь, чи в Сібір, чи шо, так здох. А вона...

Голод був страшній, дамочка, страшній! Страшно люди падали на ходу. На ходу впав – і готовий, і все. А шо ж, це ж голод!

– Хто підбирав людей мертвих?

– Хто їх там підбирав? Хто як-небудь дибуляв, так ото й хоронили на томú, на кладбищі. Мій братік, старший мене був, він тут на участку робив, так він приїхав та похоронив батька, а нам привіз (це знаю, як сьогодні) дві хлібини хліба і пшоно кілограма два. Та каже: «Глядіть не наїдайтеся ж!». Ну, ми ж пухлі! Так ми ото хватаєм і пшоно те, і хліб той хватаєм! Ну, він плаче, батька жалко. Він же не голодний-то, там давали їм пайок, так він ото й нам привіз...

*Записала І. Магрицька у 2004 р.
в с. Ганнусівка Кам'янської сільради
Новопсковського р-ну Луганської обл.
від Івана Микитовича Поволоцького, 1927 р. н.*

Пам'ятаю, як люди лежали в бур'янах, нікому було хоронити. У нас сім'я була здорова, вимерли всі, один остався я і сестра. Я чую, батько з матерею говорять: «Іван хоть і вмере, ладно. Так старший, Вітька, хоть би остався живий!» (а мій брат Вітька був з 23-го года). Ну, я зразу змикитив: «Десь шось надо той...». І ми пішли, там село є Сольбоне, од нас три кілометри, од Ганнусовки, пішли. А якийсь старичок каже: «Пішли, хлопці, зо мною!». Одвів нас, там Красна гора, він достав десь лопатку, ми вирили таку ямку, наносили того... Почали відром воду лити, гаврашків [ховрашків. – І. М.] виливати, а тоді варити й по кусочку їсти. Тоді гаврашків було багато, зараз їх немає.

А це весною було, жито вже колос випускало. Дід забрав нас із відром, ми начали жито рвать. І він строго-настрого приказав: «Хлопці, й одного колосочка не беріть!». Ми назбирали, дід нам став по півколо-

сочка давати. А якби більше, то ми б пооб'їдалися і там би й померли, бо ми пухлі були. Там би й осталися. Я й не знаю, хто той дід – ні фамілії не знаю, нічого. Каже: «Йдіть додому, подивіться, чи рідні ваші живі?». Ну, я пішов, а батько й мати криком кричать: «Де ж ти був?». А ми, напевно, там з півмісяця кочували. Ну, так і вижили.

– *Хто винен у голоді?*

– Та дедушка Ленін, по-моєму, чи той... Сталін. Воно спеціально було зроблено, все в людей забрали. Сталін винуватий во всьом, по-моєму. Ми ж оце малі були, пацани, воно нам тоді не доходило. Переїли і коней, їли і берестки. Хоть і трудно було, а вижили. Страшний голод був! Голод був зроблений, можна було б не голодувать.

Росіяни... оце Росія, Бондарево від нас, від Ганнусівки, сім кілометрів, так ото були в матерів ліжники, рушники, всяке таке – винесли туди. А там дадуть чи кусочок хліба... Росія не голодувала. От же, прямо рядом, так хто дебелиший, хто на ногах держався – і ото всі рушники, все там – усі кинулись у Росію. Ото наміняють трошки, і ото осталися живі. А росіяни... зовсім рядом же, а жили непогано.

– *Сусіди ваші вмирали?*

– Ой-ой-ой, та в мене три сестри повмирали, так ми їх поодтягували подалі, не ховали, нічого. А де вони подівалися – чи собаки потягали, не знаю. Люди всі були пухлі. Оце йдеш – а їх ряд лежить по дорозі, хтось руку протягує – їсти ж хоче, та так і вмирає. А шо ж їм дадуть, як усі голодні? Страшно, не пережить такого...

*Записала І. Магрицька у 2004 р.
в с. Кам'янка Новопокровського р-ну Луганської обл.
від Євдокії Романівни Височин, 1924 р. н.*

У тридцять третьому голодали і вмирали, це я добре пам'ятаю. Невеличкі ми були. Колись пішли ми на кладбище до діда і до баби, вони померли, а там жінщина прийшла із «Колоса», колгоспу. І вона отак на гроб сіла, обняла хрест, і там і вмерла. І лежала вона там хтозна-скіки, ми ще й боялись надвір виходить. Вона прийшла просто на могилу до своїх батьків, лягла і вмерла.

Знаю, як тоді люди вмирали, валялися по вулицях, тоді їх збирали і на возі кидали. І завозили в коморю, кидали в коморю, а тоді яму копали і ховали. І знаю, як одного діда беруть, а він каже: «Братці, та я

ще живий!». А йому кажуть ті, що забирають: «Та однаково ти вмреш, а тоді ще за тобою завтра їхать!». І кинули і того діда, і поховали.

А їли все чисто: ходили збирали по кладбищам жабури́ння таке зелене, і по горі збирали жабури́ння, і ото варили і їли. Збирали щиріцу, там зернечко дрібненьке-дрібненьке, ото ми його збирали і варили. І на другий год ми його вже назбирали чотири мішки, його якраз уродилося. Наші батьки ходили міняти у Вороніж.

Людей у нас померло багато. А один у нас дід отам жив, так умер, і ходили жінки ж ховать його. А мода тоді була – воду становили у чавуни, і в піч, гріли. Вони затопили піч... ні, кинулися до печі вигрібать, а там дитячі кісточкі – він поїв двоє дітей своїх. Оце я знаю.

І наша мамка ходили у Вороніж – міняли рушники, сорочки, шарахвани, а відтіля буряки привозили, картошку, зёрно там чи муку – хто як давав. І ті вижили, що ходили міняти.

У нашій сім'ї було 14 чоловік, троє вмерло в голодовку. Корова в нас була, вона нас врятувала. Батько зразу вступив у колхоз, подав заяву. Ковалем був батько. Нас було сім дівчат і два брата.

Помню, заїхали два мужики і жінчина, вони чи партійні? Вобщім, комуністи вони були, так розказували. І ото ходили по хатах, штрика́ли, де хто що поховав. Вони і знають, що тут зёрна немає, а ходили штрикали все чисто. І ото забирали – і платки, і шарахвани, і все чисто. Тоді платки були, шалі великі такі – зелені, красні, і по їх хрести білі чи чорні, і ото вони все забирали і винóсили. І стіни штрикали – зерно там було поховано.

У нас був піджачок якийсь дитячий, один на всіх. Як куди йти, так надівали. І те забрали. По горіщах, по погріба́х лазили, кругом. Клуні, сараї, все чисто. Оце на горіще залізуть, порозкидають – і поїхали...

*Записала І. Магрицька у 2004 р.
в с. Містки Сватівського р-ну Луганської обл.
від Петра Івановича Несмашиного, 1913 р. н. (Н. П.),
та Наталі Гнатівни Несмашиної, 1912 р. н. (Н. Н.)*

(Н. П.): ...33-й год – то вже був такий перелом, що страшний! Люди ходили, які пооставались... Їсти ж нічого... Збира́ то шкуринкі, а буряк у кого є – то це було діло велике.

Голодать стали саме більше у 32-му і 33-му. Лазили, змітали по горіща́х, щоб у людей не було нічого. Комсомол – оце був актив такий,

оце вони ходили змітали. Район тоді був у Містках, його перегнали геть, а тут поставили руководством бідноту́. Предсідатель сельського совета і весь актив був із бідноти, оце вони одѣжу забирали, шо їм наравилось, тоді ні в кого нічого не питали. У людей позабирали ступи, оті мелнички, шо руками крутили, камінючки, і які були приспособлення, шо де там зернину яку знайшов та розім'яв. Усе забирали, воно там лежало у сельському советі, у дворі. Забирати дотла, шо не було нічо́го.

Так люди переживали... Хто вижив, а хто погіб. Людей возили, як снопи: ішов-ішов, упав... Там діда найняли, він копав ями, а їх збирали та возили. А хто їх щитав – нам до щоту не було, бо я робив на́ полі, ми там і жили, через те шо натовчеш чи зёрна, та звариш кутю... Ми ото так переживали. Я у тридцять першому годі вже жонатий був, і жінка там суцїствовала.

Умирало багато – сім'ї, їх як начать зараз щитать... Це із Крейдянки скіки їх погібло! Як умирали, так і по вулиці лежали, їх збирали і возили. Був дід у нас Романенко Микола Павлович, йому хліба давали, він копав ями. Там викопали – чи троє вкинули, чи четверо, а перегодь він іще заготовля ті ями, а їх привозять, цих людей, збирають і туди вкладають. І діти вмирали, і взрослі вмирали, пухлі – стіки хоч!

– *Було тут людодїство?*

– Було. Отам нижче, де живе Михайлївська Надька, там жив Бережний Антон. До їх упросився ночувать один, вони його зарїзали, посолили. Було таке.

(Н. Н.): Та його не надо й згадувать: і голодні, і холодні, і босі, і... Не дай Бог! Дожились, шо вже голодні, і мама старенькі, і діти малі. Я пішла міняти... На мені були бұрочки, і калоші новенькі були, а одна молодиця каже: «Дай мені бурки й калоші!». Вона й заплатила гарно. Я розулась, оддала їй, а вона дала мені пообмотувать ноги тим... кропив'яний чувал. А я й Рудівки не перейшла, вони розірвались. Ну, шо ж робить? Я скинула з себе шарахван [спідниця. – *І. М.*], пообмотувала ноги, прийшла.

А як поїхали в Полтаву... Люботін, станція на дорозі (де тільки не були!), а там кажуть: «Не їдьте на Кобеляки, а то там і вас приріжуть!». А шо ж нам робить? Було всьогб...

Так люди вмирали! Іде-їде, упав і кончивсь. Пішла я на той край, на рбдіну, іду відтіля... Іде відсіля дядько, упав. Я: «Дядю, а шо вам, дать помощь?». А він: «Дай міні, детка, капельку водички!». Я кричу:

«Тьотю, тьотю, винесіть води!». Вона по́ки винесла води, а він і вмер. Підтягли ми його вдвох, і самі ж безсильні, під двір – будуть їхать ізбирать та в кручу вивозить. Та не дай Бог!

А вже як діждали літа, та пішли на́ поле, а там отакий осот – просо полоть, так ми отак кучу нарвемо́, падаєм, а рвемо. По́ки сидимó – мо́чі нема полоть, осот цей поімо. Ну шо ж? Хоч є сила, хоч нема – давайте ще рвать! Рвемо та плачемо. Приїжджають до нас на лінейці начальники якісь та й кажуть: «Ну як ви тут, дівчата?». А ми плачемо у крик. «Не плачте, лучче буде». «Та коли ж лучче буде? Ми ж помрем!».

Кажуть, із берестків листя гарне на ла́дики. Начухра́ла з берестків, насушили, намняли муку́, напекли. Ну, шо ж воно? Таке ото, наче худобіна оправиться – не воно! А мама й кажуть: «Знаєш шо, доцю, лучче будем умирать, чим таке їсти, воно ж негоже!». По́ки був бурячок у погрібі, одріжеш хоч скибочку, а нема – просе, плаче. Присів уроді оддыхать, і вмер у дворі. Ну шо ж, і лежить, по́ки приїдуть заберуть.

Мене саму́ трохи не з'їли. Прийшла до нас одна молодиця, такий на ній платок гарний! А ми вже двох чоловіків пустили – дядько і тьотка, і ми ж голодні були, пухлі. Приходить парень до нас, проситься, а в нас уже єсть. Пішов він у сарайчик і вмер. ...Приходить молодиця, на́пнута платком тьоплим, такий клетчастий, і хлопчик із нею отакий завбільшки. А ми кажем: «Ми пускали людей, думаєм, шо може, ми помрем... може, нас люди будуть спасать, може, ми когó спасемо́». Ото по́ки бурячки в погрібі були, одріжеш хоч скибочку, і не чистиш, з'їв – і все, і більш нічого дать.

Заходе молодиця, а ми кажем: «Уже у нас осьдечки троє». Вона й пішла. Пішла вона до сусід... А ми по воду ходили туди вниз. А тут бабушка така була, та каже: «Занеси їм су́шки (у нас садок великий був), занеси сушки сусідам». Я понесла. Я думала, шо вона двері буде, хазяйка та, зашіпа́ть, а вона так поза мною, та двері націпну́ла, та зразу на мене так... почепилась, отак придавила, а дядько синові каже: «Ягóр, подай ніжик... на тому́... на ко́міні». Він подав. А тут спасателі прийшли мене спасать, і вікно вибили, а вона на міні вісе, я давлось вже, а вона од мене не одірветься. Двері зняли. Коли в хижку – а вона, та молодиця, зарізала... І груди пообрізувані, і оце повірізуване скрізь [показує на ноги. – *I. M.*], і вариться на плиті – у чавуні лежало – чи сире, чи варилося. І хлопчик зарізаний. І отака діжка вже засолена людей.

Їли, їли людей. Це шо ми самовідці, а то ж було всьогó.

...Я їздила у Полтаву, в Кобеляки, Люботин – там я була, міняли тряпки. У мене був батьківський наряд гарний, так продавали, міняли. Одна тьотка: «Я оцей шарахван у тебе возьму та кохту (у мене кохті хароші були, таке все нарядне було), а більш не буду». І дала мені і макушінку, і мукички там дала, ну, вобцім, хто шо дасть. Тоді: «На, детка, назад, ти ще молода, може, виживеш та будеш жить. А я і в одному́ буду ходить».

Я зараз усі стежки́ бачу, де я ходила...

(Н. П.): Урожай тоді був, ну, а хто це так руководив, шо все вивóзили? А чому це так робив наш керівитіль Сталін – не знаю.

(Н. Н.): Люди з голоду вмирили, а ми тоже ідемó пухлі, падаєм. Возик такий був, так нас зібтали там нескóлько жінок, шість чи скіки, ага, того поки вівезем на клáдовище – уже гукають ідуть: уп'еть той умёр. А нас назначили возить на клáдовище, так ми вивóзим, та й самі попадаєм, лежимо...

*Записала І. Магрицька у 2004 р.
в с. Кам'янка Хворостянівської сільради
Старобільського р-ну Луганської обл.
від Марії Кузьмівни Коломецької, 1921 р. н.*

Моя мати жила у Байдівці. Сім'я була 15 душ, жили вони індивідуально [індивідуально. – І. М.], і всім робота була – і молодим, і старим, і пожилім. Старі бабушки хлебушку пекли дома, а молоді їздили на́ поле – чи кіньми, чи волами. І все було харашо. А тоді як зачалá совєцька власть – стали розганять, розкуркулювать і виганять на ссилку, і люди стали розходитись усі. І стали де двоє, де троє... Де двоє, там третє вже не нўжне.

У 33-му году люди падали на ходу. Урожай був, ну, його не давали людям.

Умирили так у 33-му году: де хто піде в поле, шукать шо-не́будь з'їсно́го... Пішов – і не вернувся, пішов – і не вернувся. Хто чим занімався, ну, прямо вмирили, і все. А чо́го вони так умирали – я не знаю. З голоду вмирили. Їсти не було ніде нічо́го. У колхозі хліб був, та його не давали нам, не давали. У нас сили не було робить, і ми не заробляли, і нам його не давали.

І на селі у тій хаті померли – двері зачинеті, а там померли – не одчиниш. А чого вони так вмирили, я не знаю. Ну, з голоду вмирили люди, та й усе. Де хто піде, умёр, і ніхто нікому нічого.

Так у 33-му вмирили! І нічим було їх возить, волами возили. І отак вириють яму велику, і не закидають по одному, а кладуть, і кладуть, і кладуть, півки й повна могила. А тоді заривають, починають другу могилу, бо немає міста, де їх ховать. Таких людей було багато, що в могилі душ по 20, по 30 ховали. Рядом кладуть, кладуть, а тоді другу викопують, і ще кладуть, кладуть, а вже потом закопують.

А ми волами звозили: запряжем волів бричку, соломи накладем... Ні трун не було, нічого, соломи накладем і возим на кладовище. А там носилки стоять, і всіх їх переносять і складають у кучку, і не закидають, півки повна могила. Це я у Кам'янці бачила. Люди оті опали, ну їх, могили, поправляють. Ну, є... Страшні могили були, вони опадали дужче. Люди слабшали, а могили опадали, їх закидали, ну, мало закидали.

– Там зараз є хрест?

– Та який хрест їм? Побогато-побогато, душ по 20, по 30. Могила западала – ще викопували, ще клали.

...Одна тьотка у своєї дочкі повирізала груди і варила. І дорізалася, півки все поварила, а одні кістки осталися. Це у нашому селі було. Готва їх фамилія, по в'улишному – Бирюк. Вирізала і жарила. А тоді те м'ясо склали у ящикок, її забрали на бричку і в Старобільськ повезли, і не вернули її відтіль. Вона при пам'яті була, но їсти ж хоче! А ті, кому вона варила, не знали, шо вони їли. А коли дійшлося, тоді вже взнали і забрали її. І де вони її діли – Бог його зна...

**Дніпропетровська,
Кіровоградська,
Полтавська,
Херсонська,
Черкаська
області**

*Записала Л. Боса 4 липня 2013 р.
в с. Гнилець Звенигородського р-ну
Черкаської обл.
від Марії Порфирівни Копаснянської,
1923 р. н.*

– Оце ж у тридцять третьому годі ходили попід хатами, де яка зернина, геть забирали, вимітали її. Ну, зробили голод.

А моя мати узяла – таке корито було – і вона у льоху закопала жито. То те жито нас і спасло. Було, піде, возьме, купила жорна у свого брата, отакі маленькі жорна були, та, було, змеле та млинці спече, то ми ті млинці їли.

Ми вижили, а багато людей повимирали. Я за Гордія розказувала. Приїхав до одної жінки, осьо до Уляни Каламацької, а вона ще жива, ну лежала вже, а він каже, що як хочеш, то вилазь на вози, бо я взавтра по тебе не приїду.

Дід тої баби Теклі, шо Марійка була. То діда одвіз він та вкинув живого. Якилининого чоловіка вкинули живого, і він у ямі грав на бубні, бо Якилина дала йому у руки бубон. А Марина й Христа йшли, а він живий там, балакали. Може ж просився...

Нічого людям не казали. Ото йдуть, грабують усе, забирають, і все.

– Люди звинувачували когось, казали хто винен у цьому?

– Ніхто не знав. Люди мерли, падали.

Оце зараз тлівізор є, то по тлівізору тако ми дивимося. Як ото став Президентом Ющенко, то то ж він розкрив оце.

– Тоді люди не знали, від чого це трапилось?

– Тоді кажне тремтіло, як бачуть що вони їдуть, то людина тікає, щоб тільки не вбили, щоб утікти від їх.

– Хто вони були?

– Були начальники. Ну, например, голова сільради, тамечка виконавці в його, секретар у сільраді, і вони ходили. ... Та такий привід був, і там січку різали, а він стоїть (голова сільради) та каже Петру: «Чого ти до мене не здоровкаєшся?» А він так нагнувся та іде, а той каже: «Ух, ти ж, – каже, – Чикун» на його. То з нього дражнилися так. А він: «То я ж тобі покажу Чикун!» – та за ним.

– А чому називали Чикун?

– По-вуличному.

Журба фамілія його була. То він за ним рази три оббіг навколо приводу [...], він його тоді взяв та запер у льох, той голова сільради. Та він три дні чи чотири полежав, посидів у тому льоху, та випустили його, то він трошки та й умер. Здівалися, як хотіли з нього.

*Записала Л. Боса 4 липня 2013 р.
в с. Гнилець Звенигородського р-ну Черкаської обл.
від Василя Дем'яновича Косяченка, 1929 р. н.*

– Виміняли холодцю (батько робив горшки). А холодець дехто й варили. Тоді ж була голодовка. Може, дитину того... То вони зварили холодцю – і нам продали. То ж було таке – люди ж не знають, а я те що в мене є, це сказав... Детский пальчик... Не помню, чи я його їв.

(Дружина): Та скільки можна... все життя оце згадує, нервічає...

– Ну, шукали гнилу картошку на... на городі. І мати млинці пекла – то я знаю теж. Добрі млинці, гнилої картошки таке-то, як холодець. Це було.

– Гончарам було легше?

– Повезли в Вільшану у в сорок сьомому – та ніхто нічого не дає, та дають лупу з проса. А ту лупу у жорнах мелем – та зелені добавляєм, та млинці печем. Називали ми їх куги. Куги. Не дуже гончарям давали, не було в людей, чоґо.

– Чи всі в колгосп вступили одразу?

– Можу розказати. Не хотіли... Ну, як трохи людина заможна, й мала якусь свою землю, якусь там пару волів чи там шось таке – то, канешно, не хотіла.

Володимир Левкович. Та розказували ж це (уже я чула по їх словах), та мати водили ото босих зимою, прийдуть – іди до сільради. А нема в шо взуться. «То йди босий!» та ходили босі. А треба ж піти. Витягували в колгосп, та прийшли до неї Савка Цикун – а він же був виконавцем. Ну, його посилають – він іде. Прийшов до тої Параски – а вона: «Нема в шо взуться» – «То йди боса!» І боса ж ішла ж, а потом, потом десь була у Вільшані там якась адміністрація трохи. Хтось заявило, шо босі ходять та визвали ту Параску. А вона ше ж і боїться того Цикуну Савки. Та каже: «Вас він босу водив, гнав до сільради?» – «Да такі були поганенькі шкарбанці – та й... була, я, – каже, – боса...»

... То як почали вже втягувать у комсомол, вже тоді почало. Тоді вірші пішли:

Дід і баба ходе в школу,
Всім показує пример.
Баба буде комсомолка,
А дід буде піонер

*Записала Л. Боса 3 липня 2013 р.
в с. Будище Звенигородського р-ну Черкаської обл.
від Івана Олександровича Трохименка, 1929 р. н.*

– Голод такий... було таке, що приїжджає підвода така,.. що возила померлих, там вивозили, ну, яма викопана така, накидали туди в яму. Приїхав – а вона, баба Гапка така, осталася жива. Токо приїхав – а вона куняє вже геть. А він: що ти будеш? Давай на віз – та повезли. А вона: «Підождіть же! Я хоч умру, та тоді відвезете!» – «Та шо, я буду ше за тобою їхати?» – «Ну шо ти, – їздовий каже, – з ума зійшов – живу людину везти?» – «Ми, – каже, – пока її доведем до кладовища, вона вмре...» Бо воно ж там таки так було. Але ж як та баба – не взяла її, а вона помалу-помалу, та й вижила. То вона до цього діда Каганця, їздового, вечерю носила, батьком хрещеним... «шо я жива осталася». А то був би ідіот, забрав – і в яму кинув живу. Отаке ше було. Було і людоїдство, людей їли. Мати дітей поїла. Їх забрали. Було, було таке. Горе таке...

*Записала Л. Боса 3 липня 2013 р.
в с. Будище Звенигородського р-ну Черкаської обл.
від Олени Артемівни Мазур, 1941 р. н.*

– Розказували мені, що у 1933 році було. І от тридцять третій рік – і помирає якийсь чоловік. А вона лежить же дома (ну, жінки трошки ж виносливіші, іще жива), а приїжджає повозка – забирають його. А вона до цих дітей: «Ідіть, діти, в люди – то ви виживете. А дома ви не виживете». І ці дітки просто пішли, пішли десь просять. А вона лежить дома, ше ж жива. А цей же каже: «Грузить її – я другий раз за нею їздить не буду (Одного сина втопив, другого – повісив), а за нею їздить багато не буду». Кидають її живу на цей віз, і везе уже... хоронить. А вони по дорозі так рукою махають, шо вона ще жива. А люди побачили і стянули її. А вона ж прожила дуже довго.

– А як її звали?

– Баба Гапка.

*Записала Л. Боса в липні 2013 р.
в с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл.
від Василя Стефановича Денисенка, 1940 р. н.*

– Розказували мені, що було в 1932–1933 роках. А в мене ж був брат, у тисяча дев'ятсот тридцять другому році народився, а у вісім місяців з голоду... помер. Він зівав ротиком – та й помер. Був у мене дядько Прокіп, дід і баба. Та я нікого не бачив – лишилася тільки мати – та й та згризла землю і те, що на ній ще зеленіло.

Я народився (в сороковому році), (якраз посередині між двома голодовками). Тридцять третій – сім до сорокового і з сорокового сім до сорок сьомого. Теж їв все: всьо полезно, що в рот полезло (бур'яни, джмелі, їли, розривали там пухирки такі, мед солодкий). Брат Гриша в сорок дев'ятому році народився в землянці, і мама народила його перед нами – ми поставали отак усі, а земля ж не обмазана, розумієте... Ну, взимку так... лід такий... видно: понамерзало, попідтікало. Це жажливі речі, це не можна той... Жодного разу хліба в школу не взяв, бо його не було. Босий. Було по мерзлій траві їду – ноги оце трава лопає ззаду все червоне, сиджу. А тоді розтираю, почервоніло все, тоді починаю вошами заніматися... А брата судили, а суда не було, а за дві палички рафінадного цукру з заводу на цукроварні взяв і в спідню білизну вкинув. Мамі ніс показати, що вони роблять. І на прохідній його дядько за той... Він плакав: «Дядя, я міг би з'їсти. Я несу мамі показать». Нема Колі-брата, нема, нема. Тиждень, два нема, ходили-питали. Кажуть: «Був на роботі, а тоді...». Потім десь через місяць-півтора надсилають з Новосибірська – сім років дали тюрми. І оце таке.

Було двадцять два – до тридцяти просидів. Молоді роки, розумієте? А тоді ж ми людьми, як кажуть, не були: ні паспортів не давали, ні трудових книжок, нічого не було. Як я поїхав – був щасливий, що я там і паспорт отримав, і... його якраз співмешканка в бухгалтерії працювала та мені паку маргарину винесла – я поїв. Устав же з дороги, розумієте... хліба і маргарину двісті грам, з'їдав ці двісті... Ну, це таке... Вчивсь – воно мені і допомогло. Я з дружиною жив – ніколи жодного разу не казав, що воно не смачне: не солоне, не солодке. Я можу борщ, суп, кашу, компотом залити.

Записала Л. Боса

*в м. Світловодську Кіровоградської обл.
від Олександри Васиївни Шай, 1937 р. н.*

– Про голод у 1933 році мені розказувала бабуся. У нас Голодомор забрав там і сина її, і ще одного тоже (був старший за нашу маму). І ще розказували, як бабуся бачила. Каже: «Ото ідеш по вулиці – а вони в траві. То один, – каже, пухлий лежить, то другий пухлий лежить. То ще шо: і возами їздили попід хатами, і заходять у хату, як уже бачать, шо воно... живе. І забирали, – каже, – і таких, шо воно, може, і вмерло через день. Але воно ще живе. І забирали і тих – і вивозили. То бабушка розказувала, як вони з липи пекли блинчики, лобуду їли, мерзлу картоплю (де вдавалося їм дістать – а на полях же ганяли, бо не можна було ходити)».

– *Чули шось про Торгсіні?*

– Ну, чула, потому шо бабушка моя розказувала: у неї була сестра померла, то в бабушки були золоті серги – вона подарила моїй тітці... А тітка Катерина, коли голодали, дала бабі Мелашкі (сестрі рідній бабушкі Фьокли – моєї бабусі). А та поїхала чи пішла пішки, чи не знаю і в Торгсіні за якийсь кульочок борошна. Не, вони кудись ходили, трудно вони добиралися. І вона каже: прийшла – а де ж ті серги. А осьь, приносе, каже, такий невеличкий клуночок принесла чи борошна, чи чогось ще шось.

Записала Л. Боса в травні 2012 р.

*в с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтавської обл.
від Галини Петрівни Ярмоленко, 1933 р. н.*

– Мені розказували про голод у 1933 році. Помирали. Одна сім'я вимерла, бо не було ніде нічого. В них ні корови, нічогісінько. Було таке. І знаю це я точно, шо пухлі такі були в нас по сусідству. Отак сидить баба, я, було, підбіжу до них (там була така дівочка, як я) – а в неї ноги отакію, аж полопаються, течє.

Ходили (в нас по стєпу, оце де в прошлім году картошка росла), і стара картоплина осталася, і згнила, а оцей же крохмаль, оце собирали і тоді трошки його перемивали – і такі блини пекли, шо воно аж тріщить на зубах.

Іще: козельки рвали – така тоже трава. Просто сирє їли його. Сирим. Просто в нас у городі, у березі росли шпичаки. Знаєш, шо таке шпичаки? Це очерет молодий. І оце ж шпичаки їли.

Не було зерна. Хліб не пекли. Ото якісь маторженики. Даже з кукурудзи, оті качани з кукурузи обшелушили, а оцей самий качан, знаю, в супі перебивали і – і ото таке було. Варили, – отаке воно. А потом діти... запори в дітей такі, шо кишки мало не лопаються.

*Записала Л. Боса у вересні 2012 р.
в с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.
від Олексія Івановича Галушки, 1927 р. н.*

– Голод 32–33 років. Це я добре запам'ятав – мені шість роцків.

Голодовку пережив я у двох місцях: в одному, значить, вже дожились до того, шо крайньої точки, міг би вмерти. Ну, шо... Пішов натуральний голод. Тільки розмов: як вижить!.. На Дніпростан тікали. На Донбас. Всякими способами. [...] А в нас був який порятунок: корова на пополам, і ждали, як Бога, шо корова отелиться. Корова тиждень у нас, тиждень у родичів якихось. І це дуже виручало. Ну, там буряки, знаю, були... А хліба я, навіть скільки живу, не пам'ятаю хліба як такого, щоб бабуся пекла хліб. Оце все до 33-го: то мамалига, то коржик якийсь, то пляцики. Натурального хліба випічки я не пам'ятаю на своєму малому віку. Навіть на весіллі... [...] Ну, ще з 32-го року почалося таке... [...] Страждали не тільки люди, а все... [...] От коні дохнуть. Їх вивозять кудись на могили. І обливають карбовкою, а голодні люди однак тяглись туди – і тих коней розтягали. [...] Минуло з тієї пори років десь тридцять, може, сорок. І я бабусю розпитую ж, підраховую ми з бабусею вдвох, хто помер в 33-му і хто залишилися. Виходить, шо з оцих чотирьох сіл 62 % – Це 33-й. [...]

До людей ходили. [...] А до нас ще до посівної зайшло чоловік п'ять, не менше... А ще перед тим слухи такі ось ходили, шо от «Трусить». А з цим ховались. Телятко зарізали, а треба було контратація – ну, залишать живим. Сліди ховали, шо пропало теля. Де шо з'іси – треба було сховати обов'язково. Зиму пережили ще і трошки сільської кукурудзи. А кукуруза не наша, а мати виходила заміж – а потім втекла, і їй дали на збереження.

[...] А їли ж кадиш (така трубочка), козелики, шпичаки (очерет)...

*Записала Л. Боса в червні 2013 р.
в с. Великі Копані Цюрупинського р-ну Херсонської обл.
від Юрія Веремійовича Сокровищука, 1949 р. н.*

– Мені розказували про голод у 1933 році, що батько від голода тікав. І вони тікали і зупинилися аж в Херсоні. Там був нафтопереробний завод. Ото так тільки й спаслися. Жили під Чернобаївкою – ну це недалеко від Херсона, так скажем. І там майже всі гинули, то сказали його батькові, що іди на нафтопереробний, – роботягам – дають пайку і так далі. Оце вони так вижили. А так батько в мене вінничанин. Ну, а мати в мене – орловські, курські – оце звідти.

**Донецька,
Житомирська,
Київська,
Кіровоградська,
Луганська,
Миколаївська,
Харківська,
Черкаська,
Чернігівська
області**

*Записав О. Васянович 8 липня 2009 р.
у с. Михайлівка*

*Олександрівського р-ну Донецької обл.
від Катерини Трохимівни Любко, 1923 р. н.*

Я застала голод [19]33-го, а ж з [19]23-го года. Досталося всього. Боже мой. Їли таке все, що й... А заре болієм від чого. Тоді їли акацію. Молошне варили і їли. Щавель їли. Піде мама, кому постірає, кому помаже, щоб дали їсти. Їсти дадуть, а вона принесе. Була коровка тоді у нас. Якраз надоїть, кисле молочко заделає. Таку картошечку зварить. Ми сидимо чистимо, хлопці і я ж между ними. А той возьме да в рот картошинку. «Мам, а той Володя взяв картошинку». – «Ой чистіть, дітки, зараз будете всі їсти». Да візьмуть, да тим кислим молоком помастють, да таке вкусне було. А теї вершечок у город, у Краматоровку однесуть да продадуть, да хлібинку принесуть, да скибочку одріжуть, да вареннячка куплять, хоч повидло тоді називалося, да помажуть. А ми поглядаємо: тому наче більший кусочок, а тому наче менший. І таке пережили. Ну, слава Богу, пережили. Десь було таке, щоб люди людей їли, а у нас не було такого. Заре буду таке отвратітьельне казать. Скати́на падала, люди в драку – брали, варили і їли. Но ми не.

*Записав О. Васянович 9 липня 2008 р.
у с. Дивин Брусилівського р-ну Житомирської обл.
від Марії Олексіївни Утвенко, 1923 р. н.*

У [19]33-му году великий голод був. А у [19]34-му уже не таким буде. Голод був, то Ста́лін зробив. Хліба було багато, а він взяв та й за кордон продав, а то у Дніпро потопив, щоб люди щезли. Хоч і я стара, а були старші. Нас було шість душ. Шось же треба їсти. Була там якась шматка, так батько за ту шматку, а у Росії жили тоді добре, та й поїхав. Хто що дає, то те й бере. Полову їли. Заре свині лучче їдять, як ми тоді. Ми того у голод не бачили. Як весна, то щавель кінський їли. Знаєте такий? А поло́ва ця просяна, клевер – цвіточки як нарвать, ого яке добре. Ой Боже милий [плаче. – О. В.]. У нас двоє не вижили [плаче. – О. В.]. Бувало, шо одне іде по вулиці, а до нього виходять:

«Ходи сюди», – кличе. А хто знав, що то таке. Те так живе, те так. До хати іде. А там уже жде знакове, другий хтось. Де ж воно ділося? То понаходять то руки, то ноги. У нас у селі було, що люди людей їли. Був один чоловік, жінка покинула, то він узяв і хлопчика зарізав. То таке було. Тут одна є, її дочка поїхала у Київ і не прийхала.

*Записав О. Васянович 9 липня 2008 р.
у с. Дивин Брусилівського р-ну Житомирської обл.
від Катерини Григорівни Святненко, 1929 р. н.*

Як почалися колгоспи, то чого було не йти. Пишися і йди роби, але ж почали: «А да це ж таке, да це ж нечиста сила», – бабійо старе посідає да начне. А я за сподницю у матері держуся да й слухаю. Не хочуть у колгосп іти, до ходили посліднє позабирали. Було проса тако з пуд, може, взяли під столом до стільниці. Прийшов, дав цукерку: «А де заховали?». Кажу: «Під столом». Забрали, поставили на голодну смерть. Але ж якось повиживали. А вони всі лежать пухлі, їсти хочуть. Оце нарвемо того конячого щавлю, да таке наляпає. А яке ж воно буде, як олії немає, просто таке. Ото таке їли. Так накришать, да отак зожмуть, вже на сковороду, да таке їли. Ой, моє дитя, як повиживали, то я і не знаю. Було два брати і дві сестри, четверо нас було. Лежить на печі: «Ми їсти хочемо, їсти хочемо». А нема ж нічого. Попухнуть ноги, та й вмірає. До Різдва – та й на моголки. Ніяких трун не було, нічого. Отак у рядно взяли два сусіди. Тут голодовка, там голодовка. Це ж у кожній хаті таке. Ну, може, у кого там корова була, то міг трохи вижить. У мене усі померли, осталася я одна. Я казала: «Я ж не умру, мамо, бо вони сплять, а я сижу». А вони: «Не умреш». То мама іде до багатшого сапать і мене ж бере туди. Насиплють там якої юшки, бо тоді ж не було так, як заре, що купляють да їсть, а тоді ж не було. Юшки насипле, то уже ж і мені сипле. То кажуть: «О, тобі, Наталко, треба робить за двох, бо у тебе вже дівчина з'їсть стілько, як ти». А шо ж, як я голодна, як собака. Мати тоже умерла у мене, а батько остався, бо він ходив у найми молотить за те, шо наїсться. Там уже каже, шо у мене ще й дитя вдома є, то йому і дадуть кусок хліба. Це ж уже которі багатші були. Которі пішли у колгосп, до тих не розбірали. А ті другі ну два годи, три годи, але всерівно пішли. У нас було: клуня, кузня, хлів, корова, коняка, овечки – це все позабирали. Все під чисту. Це все – хліва, клуню – розібрали і в колгоспі построїли. А це ж усе наших батьків і наші мозолі.

Пам'ятники Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

*Пам'ятник жертвам Голодомору
1932–1933 рр. с. Жаботин
Кам'янського р-ну Черкаської обл.
Світлина О. Васяновича*

*Пам'ятник жертвам Голодомору
1932–1933 рр. с. Семенівка
Арбузинського р-ну Миколаївської обл.
Світлина О. Васяновича*

*Мітинг пам'яті, присвячений роковинам Голодомору 1932–1933 рр.
с. Ганнівка Братського р-ну Миколаївської обл. Світлина О. Васяновича*

Записав **О. Васянович** 11 липня 2008 р.
у с. Єрчики Попільнянського р-ну Житомирської обл.
від Марфи Ільківни Марчук, 1922 р. н.

Батьки не хотіли іти в колгосп, але мусіли. Як уже забрали коні у нас, а ми ж ще діти були у [19]29-м чи [19]30-му году. Помню, як їздили на жнива батьки, а там була така, не знаю, як називається, що воду беруть. Вона із цього, що горшки ліпить, – банька, кругла така. Помню, як на поле їздили – вони жнуть, а ми – діти – гуляєм. У нас коні були, віз був, культиватор був, борони були – усе це хазяйство було. Корови були і свині. Я дуже добре помню, як їздили у поле, а тоді як уже забрали коні, то і батько плачуть, і мати, а ми діти... Забрали коні до сусіда, до Тараса, а матері пішли да забрали, а ми танцюємо – діти: «Ой, коні є». Раділи. Ой, коні забрали матері. Коли зарез же завтра вранці: «Заводь назад, бо туди підеш». Оце таке було. Не хтіли у колгосп іти. Не. Ніхто не хтів. А хто не писався, то помер у голод. Повиганяли з хатив. Моя тітка одна була швачка і друга – гарні були люди. Не писалися у колгосп, вигнали, то і померли самі.

Прийшли до нас забирать усе. Ми ще були малі. Я помню, що він був у червоних чоботях. Вони покарабкалися на гору, а ми: «Дядьку, оставте нам трошки». А мати заховала у кубашку квасолі вузол. І квасолю ту забрали. То ти, що ходили, то ніхто не вмер. То хіба ж Сталін квасолю забирав, це ж ви забирали. Змели ту гору [горище. – О. В.], а ми плачемо – діти. Так плачемо. Усе забрали і ту квасолю забрали – гола вода у хаті. А тоді вже зацвіли калачики, то ми вже там паслися. Горе велике. Крепко велике горе. Дуже бідували. Чорно. Ой, немона [тут і далі означає – «не можна». – Ред.] видержать. Їли черепахи, а тоді вже горобинчик, рогоза появилася. Тепер його ніхто не їсть, а нам він такий добрий був. Картоплю гнилу копали як весною, млинці їли. Дуже бідували. А то так валялися під плотами мертвецькі. Я вже у школу ішла у [19]32–33-му, а пішком ходила. Школа, а через дорогу чоловік жив. Казали Йван на його. А ми – дітки – прийшли, бо його діти у школу не прийшли. Ми прийшли, а ті на печі лежать, а ті на лежанці, батько і мати померли. А у коробці стоїть жом, а вони бідненькі померли. Так плакать і кричать. Не можна і видержать. Ах, яке було горе. Не доведи, Господи. Я оце дивлюся у телевизор, а виступає Симоненко. А він каже: «Так оце був недорід». А я кажу: «Я ще жива.

Ти мене спитай, як батьки дітей їли». У нас таке було. Там жив Петька. У його було двойко дітей менших і Маруся, така як я. Я пішла вже до Марусі гулять, а Марусі нема. Я питаю: «А Маруся де?» – «Нема, десь пішла». То я їду до хати. Батько: «Де ти була?» Кажу: «У Петьки. Ходила до Марусі». А тут уже йдуть із сільради по ту Параску, і тут на Садибах [куток села. – *О. В.*] жила її сестра, тоже їла. А там Санька була на низу. Таких три жінки було, що поїли дітей. А батько мене лають: «Шоб ти уже ніколи туди не ходила». Сільрада як її забрала, вони у лежанку, а там Марусі ручки. Вони її забрали, і ту Палажку, і ту Саньку, усіх їх забрали і десь діли. Казала сусідка, що як вони йшли на роботу, то зазвали її. Кажуть: «Йдіть дивіться, йдіть дивіться». Оце таке було. Дуже велике горе було. А вони кажуть – неправда. Все правда. І у Чернявці позабирали тих, що поїли дітей. Його немона розказати. Оце таке. Як хто умре, то на таку безгарку клали. А моя тітка, Пріська звалася, ще була живенька. А двоюрідний брат Антон возив мертвих, бо йому ж дають хліба. А вони кажуть: «Антоне, братіку, я ж ще жива». А він: «Прісько, хіба ж я буду за тобою другий раз їхати». Тітку на віз, а там уже лежать мертві, як дрова. Ніхто і не плакав, ні мати, ніхто, бо не було сліз, бо ж голод. Він забрав, а та тітка там і кончилась. Їх у яму поскидали, як дрова. Хто ховав, то їм давали пайку. Мінять немона було, бо нас же не пускали. Куди би хтіли люди поїхати, так не пускають. Українців жали здорово. Куди ж його мінать. Люди падали, як мухи. Багато умерло у селі у нас, ох і багато. Ось у мене там сусід жив Дмитро і Євгина. І Дмитро умер, і двоєчко дітей, тут же маленьких не записують, а вони ж умерли. Це хата з хатою була. Умерли. Дуже багачко умерло. Скрізь же був голод, усплошну. Ніде нічого не виміняєш. Живи, як хоч. Батько на конюшні. Він пасе коні, а брат іде з ним. Бо ж посіяли горох. То він лазить уночі да вибирає там горошок, да в торбиночку. Да тоді мати зварить там шось. У колгоспі трохи годували, там зварять якоїсь баланди. Бідували чорно.

*Записав О. Васянович 11 липня 2008 р.
у с. Єрчики Попільнянського р-ну Житомирської обл.
від Ганни Степанівни Пудрик, 1923 р. н.*

Голод був від того, що увесь хліб викачали. Мій батько був тоді комірником. Мої батьки пішли у колгосп, а що їм помогло. Забрали і коні,

і воза, і реманент – усе забрали. Тоді це усе стягли до одної хати, а ми пішли і розтягнули усе назад, додому. Але прийшли та й знов забрали. У голод я знаю, що ходили да викачували усе. Батько був комірником, то фактически так голоду не знаємо, тому що батько чи у жмені, чи у кишені, а так принесе. То ми так голоду не знали, не дуже страждали. А у нас сусіди і лободу їли, а там, де річка, то ходили черепах ловили да їли. Ну, в общем дуже бідували. А у нас ще й була корова. А цей сусід умер, а у його хлопчик остався і лежить на лежанці. То мати видоють корову, то я якусь чарку чи крушку молока йому і занесу. А тоді за цею хатою да ще одна була. Їх розкуркулили, батьків вивезли, а дві сестри у ту хату поселили. То я і тим молоко носила, але вони померли. Молотарку тягнуть туди за нас на поле молотить, а дітки бігли. А ці дівчата. Дві сестри, зловили хлопчика. Зловили того хлопчика, а ці батьки огляділися, що нема дитини. Зразу прийшли до цих дівчат, а вони взяли да закрили його у сундук. Аж другого дня його найшли. А я понесла їм молоко, гукала, гукала, а вони не одчинили. А тоді якось не знаю, чи їх забрали да вони умерли, не скажу, але вони умерли ці дівчата. Було, що люди просто так мерли на дорозі. Було виділено два чоловіки, які їздили і підбирали їх. Їх годували за це. Скидали усіх у одну яму. Було, що і люди своїх дітей їли. Які у цього чоловіка були діти. Я знаю, що у [19]47-му році тоже голод був, але не такий, як [19]33-му, то їздили мінять у Западну. А у цей, то я вам не скажу, чи міняли. Ці, що забирали, то були з району чи звідки їх присилали. Я знаю, що у нас був такий маленький Гладков, то це така була команда. До нас то не дуже так ходили, а до людей ходили і позабирали все. Люди ховали і в печі, скрізь, і закопували. А ходили з такими шпичками.

*Записав О. Васянович 10 липня 2008 р.
у с. Велика Рача Радомишльського р-ну Житомирської обл.
від Ганни Йосипівни Бойченко, 1921 р. н.*

Голод [19]33-го году був. «Красна метла» ходила, шо в кого яка бубка була, до треба у дядька повиметать, винести з комори, де їда, забрать. А тоді появилсь голод. Тиждень уже, тиждень ось уже буде хліб, будем жито жать і люди мерли з голоду. У нас невелика сім'я була: дві сестри і брат один, але у голодовку були Ольга, Петро і я, Антосі ще не було, Антося з [19]41-го, і батько, і мати. Усі у голодовку вижили. Носили щавель да продавали, а там мати принесе того хліба 300 грам

да по кришечці щипне всім. А ми ждем, пока принесе. А батько ж тоже був у колгоспі, а там же якусь юшку давали. Інчий раз поїду з котьолком да принесу, до потрошку вже з'їмо. А батько ще поїде у ярмарок да в того коня купить, а того продасть да якогось боханець хліба привезе чи якусь крупу. Був голод, але не дуже. У нас ніхто не вмер. А у Кримку була материна сестра да уродила дитя і умерла. І вона умерла, і чоловік, але були діти старші, до і те дитя вигледіли. Усі осталися діти, а батьки повмирили. А вони їдного щавлю понаривають, дівчата були старші, да принесуть сюди у Рачу, да тут ходили міняли: хто якусь крупину, хто якусь картоплину дасть. Да носили щавель мішками. Тоді щавель людей на світі держав. Люди їли макуху, лубен такий рабий, паганій, гиркий такий, але його вимочували да пекли таки коржики. Як хто вмирав, до так хто у шо заматав да й... Тоді ж трун не було, з чого їх робить, хто їх буде робить. Брала матали у якусь радюжку да так і везли, копали яку яму. Бувало, шо і по двох везли, і по трох. Так і у яму клали. Не було ж кому копать. Сусіди у нас там були старі, не було їм звідки тої помочи, например, ця сусідка занесе їм, по цибуліні вирве да дасть. Оце ж тоді така погода була, як оце і заре, от-от-от хліб буде – діждемося. До понесе їм по тий цибуліні, до вони ще сутки проживуть. Свої, родичі, сусіди хоронили, не так як заре, примером, як умре, до сільрада ховає. У нас не було такого, щоб людей їли, але чутки були. Нас Бог милував. Кажуть, шо таке було, шо батько їсть, шось там собі розжився, а дитя просить: «І я хочу». – «Е, ні, я ще сам не з'їв». Ходили скуповували по селу, у нас ікони купляли, рушники, киліми. Міняли за одежину да за цеє, аби хліба кусок. «Красна метла» – це свої люди: голова сільради, члени там якісь, ще там кого він обере. Дивиться у мене у коморі, шо там є. Як найде шо, до забирає, вимітає усе – називалася «красна метла». Ховали, закопували, дак ходить із шпичею да шукає, де свіжа закопка, до одкопує і забирає. У коморі зривали подлогу да под подлогою ховали, а то у дворі там де-небудь. Забирали зерно, а картоплі наче не брали, бо її не було. Якби була картопля, то який би був голод. А не отдав, до заре засудять і на виселку. Артема вислали, бо не заплатив контракції. У їх був хліб, до вони оддали у Краснобирку до сестри. А не додали шось, а пара коней була таких кращих, як у нас Орлик, до і ти коні продали да оддали гроши, і батька засудили, і контракцію цю повимітали, шо де не є. Вертався він додому, да харчувався тим, шо кондуктор не доїсть да йому оддасть у котьолку, бо

вин же бачить, що ти їдеш із такого бедствія. До вин заболів, вона його у больніцу одвезла, і сутки там не побув – дезинтерія напала, раптово наївся да і вмер там. Поїхала мати з Артемихою, до вин приснився їм. Казав, що як я їхав, до ви стояли у дверях. А вони кажуть: «Ми познали наче як Артем, риженький такий дідок». Несли дідка такого риженького. Одежу цю оддали і квартиру дали, а діда нема. Так і приїхали. У [19]33-му більше старіє вмирили. Прошаки не ходили, бо їм не йняли віри, нічого їм було дати. Не було чого дати. Варить мати там шо, настроїть, то ми сидимо усі трое з ложками, щоб помешать, а тоді облизать ту ложку. А то картоплі десь розживемося, до дві зотруть, а дві скришать да таке-о, не то з крохмально картопля. Ото таке.

*Записав О. Васянович 3 травня 2011 р.
у с. Мелені Коростенського р-ну Житомирської обл.
від Наталії Федорівни Васянович (Стретович), 1922 р. н.*

Бедняк був у мене батько. У Королеві [урочище. – О. В.] жили мі. Там тебе розкажу, мо' ти не знаєш. Там хата стоїть ще та, шо Цібулька кажуть на його. А мі там дальше жили трошки, на песочку на таком. Мене було девять год, як батько вмерли, пошти в голодовку. Знаю, як я по липах лазила, да рвала – шмаргала липу, а де молоденька, до я йе ем, вона вельмі добра. Листочки. А то шморгала, да мати сушили у пече, да пампушечкі такіє з водою. Так як пампушкі пекли. Напечуть, да ми емо такіє. У пече на сковроді [пекли. – О. В.]. Да ще й не мали чім подмазать – так! Я не знаю, як вони. Знаю, шо я як ходила по ягоди, брала тие липнякі. Возьму себе ести там з липі з Настею Гуменкою [сільське прізвисько. – О. В.]. Вони там по Королеві, ми вмнесті [жили. – О. В.]. Пошли да набрали ягод по такой гладишечці, так повтари літри. Ще малиє були. Ну, голодовка, мо' міне десятій год. Прішов лесник, одобрав од нас тие ягоди і повісипав у свою сумку. А мі вже больш не подужали брать, до вже, плачучи, з єю пошли додому. Вона двадцать першого, а я двадцать другого [року народження. – О. В.]. Од чого тей голод був? Я не знаю, як воно там получілося, бо я ще невелика була. Шо я знаю, шо мала була, прішов до нас, у нас була в гладишечках квасолька, так як обічно, знаєш. О. І больш нечого такого не було, токо квасолька. Прішов Либонь [сільське прізвисько. – О. В.] і повісипав ту квасольку. А я добре знаю, шо мати впали навколешки да плачуть:

«А шо ж я деткам звару, шо ти і квасольку забрав» [плаче. – *О. В.*].
Я так добре знаю, так зощулилася. Квасольку забрали од нас.

– *Чи казали, що це «красна мітла»?*

– Оце вона. А хворобачка їх знає. Кажуть таке, шо Сталін так зробів, а я хіба знаю, я ж мала була іще. Ходили, повімнєтала у всіх. Осьо Коробочка [сільське прізвисько. – *О. В.*] Маруся, вона тоже не знає, але йє дед да взяв гречкі, да поклав на вільчіку [гребені даху. – *О. В.*], так як ото вільчіка кріли колись, тепер нема їх, і накрів. Да каже, прішли вже тие забіраць, а вон злякався, да туди дивітца, а жонка сказала: «Шо ти такій дурний, чоґо ти туда позираєш. Заберуть – до заберуть». А вон боявся, шоб вони не найшли вже там тоє гречкі. Закопали і шо хоч. До ходили з штирамі да пороли. Батько мой в голодовку вмер, до мі з матерою були. У голод [помер. – *О. В.*], бо у бацька була язва жолудка, і вмерли. Ой, Боже мой, багато людей померло. Такі качалися там, там. А я знаю, шо я мала була чі вже в школу ходила. Шо я ходила? Два класи всього здала, як голодовка. Да вішли тут, де це заре магазин наш, а там школа була. А там одна девчінка хлеба ела чуточку, хто йой дав, а я так забегала, то стуль забезу, то стуль забезу, шоб міне крішечку, шоб міне крішечку. Я не знаю, чі це так, шо в йє був, мо' це йой в школі дали, чі я не знаю. Не, не годували [у школі. – *О. В.*]. А мо' такій хто заховав, я хіба знаю. Вони [активісти, які забирали зерно. – *О. В.*] то кажуть, шо отдавали, я там знаю. Вони то не голодували, як вони забірали. А мі голодували. З села! Корольова хата і заре стоїть оно в Королеві, де Петро Чубок [сільське прізвисько. – *О. В.*] живе. Ото Либоньова хата. То це я його добре знаю. А тоді там якось колосков назбіраєш. Пойдеш колоскі збіраць, то ще ж у тюрму садили за те. Да пошов Гриць цей Назимок [сільське прізвисько. – *О. В.*], да пошов у жорна у Гумена [сільське прізвисько. – *О. В.*] молоть, шоб здерти трошки. До теї Либонь так побів його за тие жорна. Забірали і кожухі. Так само теї Либонь забірав. У нас не було чоґо, а у людей. Забірали. Може, і хусткі забірали. У нас там осталася якась хустка, до мати поехали у ту... ой... да поменяли на те. І ца свекруха меняла. У Білорусію. Там не було голоду. Бо тут був мужчина у деддомі да казав так, зо мною балакав да так казав: «Мі думали, чоґо це ца Україна так їздить до нас по хліб. Це ж Україна. Це ж хлебна держава. Мі думали, шо вони ленуютца робіть. А, – каже, – я тепер узнав, шо у вас був голод». Я з їм лічно балакала. Вон то корзинкі плете да носить. Це вже як стали мі трошкі луччей жіть. Вже я тут була,

Пам'ятники Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

*Пам'ятник жертвам
Голодомору 1932–1933 рр.
с. Мелені Коростенського р-ну
Житомирської обл.
Світлина О. Васяновича*

*Пам'ятний хрест на честь жертв
Голодомору 1932–1933 рр.
с. Пилипча Білоцерківського р-ну
Київської обл.
Світлина О. Васяновича*

*Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. м. Обухів Київської обл.
Світлина О. Васяновича*

як з їм балакала. <...> Я знаю, хто їх, як їх ховали. Там їх ховали... Де вмере, там мо' і закопали, щоб не воняло. І всьо. Ой, Боже мой, Боже. Ще пока шо у кого там, мо' чуточку хлеба, хлеба кусочок, до святили [на Великдень. – *О. В.*], справ'яли, але ж йє заре не стало тоє церкві. Вельмі було добре було, пока жолуд був. Зразу. До жолуд вроді добрі такі. Була в нас, це я знаю, шо в нас було, гречана полова, товкли да сеяли, да пекли такіє пампушкі. Такіє-о! А дальшей вже весна стала – крапіву. Крапіва да там тие бурачкі такіє копали, да таким піталися. Вже стала весна, да вже стали. Да. А колоскі збірали тоже, як скосять. Хто збірав да кого понялі – до в тюрму посадили. <...> А Бог його знає, хто там женився. Там голодовка така була. Хто жонатий уже був, то... Ось ця молодица, Бондарова [сільське прізвисько. – *О. В.*], з тридцять другого чі це вона третього. Був чолов'єк, мати була беременна. А так шоб веселле, до не було весілля. Не було. <...> Якіє хоч, такіє і умірали. Пухлие. Боже! В мене тьотка вмерла з голоду. Пошла по ягоди да там. Яріна. От хвамлії я не знаю, як вона була по чолов'єку, а вона батькова сестра. Годов, може, сорок було, а може, ще і не було. Я не знаю. Голодовка така. Вона пішла до брата. Ще й коровка була, коровку взяла да думала тут поратуетца. Думала, шо в нас хлеб є. Да так тут і вмерла. Так вона і схована там. Де батько мой, до мі хреста ставім, а де тьотка, то я вже і не знаю. Там только ямка. Це токо, шо Марца, сестра старша, вона знала, до каже: «Це тут тьотка Яріна схована». З родне батько [ще помер. – *О. В.*]. Не було шо [їсти. – *О. В.*]. У його ж язва жолудка.

*Записав О. Васянович 16 липня 2008 р.
у с. Пилипча Білоцерківського р-ну Київської обл.
від Ганни Яківни Костенко, 1924 р. н.*

У нас у сім'ї ніхто не помер у голод. Людей мерло багато. Ага, мій дядько умер, і дядина умерла, і баба материна умерла, і брат батьків умер у голодовку. Але наша сім'я не вмерла. Вони поумерали, бо не було шо їсти. Вони і лободу варили і їли. Страшно і подумать. Ми із сусідкою, вона на год од мене старша, а ми дружили. І ми пішли до жита, а жито тільки надубилося. Бубки були, але ще не тверді. І ми сіли під тим житом, бубок тих налушили, наїлися. То десь видно, шо я не така голодна була, бо встала та й пішла, а вона од того жита не пішла, то там і умерла. Їх семеро було. Ми усі ходили попухли, ми ж голоду-

вали. Було таке, що під тинами умирали. У нас тут був хлопець один. Мати поїхала у Білорусію, бо нема ж виходу, думає, може, там щось випросить. Чи, може, там міняли за шо. А покинула хлопчика невеликого, на год од мене менший. Зібрали мертвих на підводу, щоб везти на цвинтар, а воно бідне під тином лежало, а його живого взяли і туди кинули. Кричать люди, що він ще живий. «Нічого, він там умре». Отаке було. Так усіх в одну яму кидали і закопували. Я знаю, що нам у школі трошки їсти давали, варили. Насиплють супу, то я їм, а дадуть хліба, то я несу мамі. У Росію я не знаю, щоб їздили, а у Білорусію то їздили. І мама їздила. Шо де було, які сережки золоті, яка хустина, де шо було – завезли і поміняли. А сусід у нас був, да брат їздили у Западну, де шо набрав у торбу, тоді ж сумки не було. У поїзді сусіда зав'язав йому очі і забрав геть усе у брата мого. У [19]47-му і я їздила у Западну, але тоді не така голодовка була. Ніхто ж не вмирав. А в [19]33-му велика була голодовка. Не то шо у нас у селі, а по всій Україні. То їздили у другу державу. У нас не було, щоб людей їли. А ось село Городище, то один дядько поїв дітей своїх. Жебраки не ходили, бо не було чого дати. Хто ж буде ходити. Як уже люди мали шо їсти, то тоді ходили. І багато ходили жебраків. Здорово ходили прошаки. У сусідньому селі був чоловік, то на ліру грав, сліпий був. То йому усе давали – то хліба кусочок, хто й картоплину. Він бідненький ходив і грав. Це ще до війни ходив і грав. Хрест у нас на цвинтарі стоїть давно. Може, год 30 чи ще більше. Це ще при советській власті його поставили. Це люди сільські поставили, і там рушника повісять на той голодомор. Я не знаю, чи повісили там рушника. Бо як були люди старі, то вішали. Хреста поставили не на тому місці, де ховали людей, а так поставили на цвинтарі та й усе.

*Записав О. Васянович 18 липня 2008 р.
у с. Старе Бориспільського р-ну Київської обл.
від Євдокії Леонтіївни Коломієць, 1927 р. н.
(родом із с. Ведмеже Ушко Вінницького р-ну Вінницької обл.)*

Я голодомор помню. У нас їсти не було чого. Картоплю гнилу їли. Кропиву їли, липу – цвіточки ті, парили і їли. Дуже бідували, нічого не було. Обчистять картоплю, ті лушпайки зварять, а вони ж недобрі. Садити нічим було. Підем до людей, а багачі у нас були, робиш у них. Вони їсти дадуть – хто картошки, хто молочка. Прийде зима, а картошки

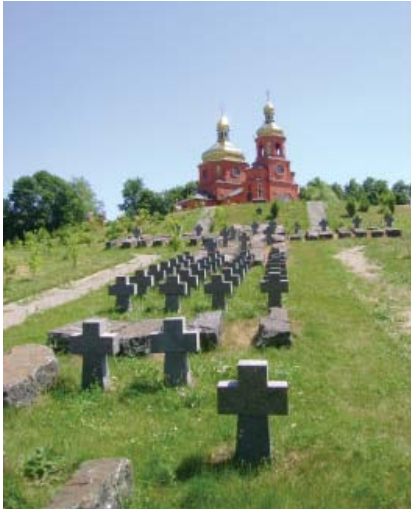
нема. Так од картошечки одрізаєш на насіння. Під краватьою стояло. Лушпаєчки сушили, варили і їли. Коні їли. Але ми хоч були біля конюшні рядом, але нам не довелося їсти. А картошка як уродила один год... Я, як осталась без батьків, то давала город на половину. Багачі садять. Як уродить, то дають мені половину картошки і дрібної, і такої. Поки я собі завела, що сама садила. Було, що у колгоспі не викопали картошку, вона там зимувала. А тоді або трактор оре, а ми збираємо. А то у людей, багачів, були ями. Тепер погріба, а то просто ями копали. Там чорнозем і глина. То воно не сиплеться. Як уродило багато картошки і не з'їли, то ту картошку одкопують, а вона гнила, воняє. То і таку їли. Але і померло багато людей. Політика така була. Хліб забирали, корову забрали, кури забирали, ікони забрали. Прийшла же ця власть, що усе забирають. До колгоспу гонили, щоб ішли. Зерно де було – забирали. Усе забирали, і не було нічого. Більшовики розгорнули велику [нерозбірливо. – *О. В.*] програму. Треба було обладнання купувати за границю. Перший раз усі церкви обчистили, золоті і срібні предмети забрали, продали, але не хватило їх. Треба було продавати за границю хліб. І от у колгоспах усе забирали. Год одробили люди, але нічого не получили. Тому і получився голод. Але не всі йшли у колгосп, треба ж було їх заставити. Тому цю голодовку і організували. У колгоспах на польових станах були повари і юшку всяку варили, давали похльобку, щоб люди робили, виживали. То або помирай, або у колгосп іди. Помню, покійний батько получити два мішечка зерна, принесе. А сім'я велика у нас, 8 дітей було. І каже: «Як це можна жити, два мішечка приніс?» А тоді другого году діждалися, що зерно трошки налилося. Зрізали ножом колоски і їли. Я ходила по ті колоски. Конями доганяли. Ми їдемо горох збирати. Уже зібрали, а він десь повисипався, то ми збираємо. Дуже голодували, але колосків не давали збирати. Тоді ж косили не косарки, а косами. Підем збирати, а на коні їде об'єжчик, б'є і страхує. Ми колись із сусідом бігли, бігли, як назбирали цих колосків. Прибігла ж я до хати і не знаю, де схватись, бо ж він же наганяє нас. То я його у піч кинула з торбинкою. Сіла і сиджу, запихалась. А тут братік мій влітає: «Де колоски, ти ж збирала?» – «Я не збирала, я була із Стьопою! Ідіть і його спитайте». – «Я ж бачив, я ж їхав за вами!» А ми ж як ускочили у село, то між хати, через тини. Аж він конякою за нами. І він не найшов. А тоді вже посушимо ту пшеничку у печі і варимо куліша. Так і жили. Мій брат, як молотили, привіз мені мішечка. А тоді ж за це судили. Де ж ми дінем? Це ж тюрма і все. Шо

ви думаєте? Стоїть у нас так хата, а слідуючий сарай сусідський. Ми пішли і між хатою і сараєм викопали яму, і закопали цей мішок, сміття нагорнули і всьо. Хтось бачив, що ми його закопали. Ходили шукали і не знайшли. Ми тоді кутю варили. Були такі шомпола загострені. Бригада ходила по подвір'ю і пробувала, якщо свіжа яма, то шомпол піде у яму. Тут у селі був Іван Андрущенко, він уже помер. Мати десь позичила відро картошки, коли дивиться – іде бригада 3 чи 4 комсомольці до їх. Зайшли. Полізли на піч. Там була торбинка з квасолею. Забрали цю квасоллю. Дрозд Іван був у бригаді. Каже: «Під піччю треба подивитися». А відро картошки заховали під піччю. Андрущенко тоді бере сокиру і стає коло печі. Цей Дрозд подивився на нього, поліз туди і побачив те відро. Але поняв, що як скаже, то його сокирою навернуть. Виліз і каже: «Там нема нічого». Так те відро картоплі осталося. Всяке було. Дуже багато людей помирало: і діти, і дорослі, і старі. Були такі случаї, що дорослі своїх дітей їли. У Ведмежому Ущці такого не було. Це по других селах. Була бригада, що хоронила мертвих. Їх у тряпочку загортали і хоронили. Вони получали фунт хліба за кожного похороненого. Викопана яма обща на кладбищі. Вони по селу їздять і питають, хто умер. Були такі, що під забором, під лісою умирали. А то у хаті забирають і везуть туди. Могло бути, що людина потеряла сознание – считали, що померла, і туди. Було, що один виліз із ями і остався живий. Закопували не кожен день, а як яма була повна. <...> У Києві був магазин, де приносили сережки чи кольца. Оцінюють його, пишуть бумажку таку, і йдеш у магазин, де тобі важили на цю суму хліб, зерно. Записували, хто був у цих бригадах. Там був Іван Білях, Іван Дрозд – це ті, що забирали усе, розкуркулювали. Вони умерли уже. Ці люди, які були у бригадах, їх чоловік 8 було у селі. Потім народ піднявся, життя покращало, а вони так і жили. Один у хаті корову держав, так і умер бідняком.

*Записав О. Васянович 12 липня 2008 р.
у с. Осикове Макарівського р-ну Київської обл.
від Надії Федорівни Гукиї, 1923 р. н.,
та Леоніда Федоровича Гукиї, 1924 р. н.*

Я пам'ятаю ще цей голод. Я родилася у [19]23-му році, то у цей голод гарно пам'ятаю. Нас у наших батьків було четверо дітей – двоє було у нас зведених – батькові дочки. Одній було п'ять років, а одній –

Пам'ятники Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

*Меморіал Голодомору 1932–1933 рр.
с. Хоружівка Недригайлівського р-ну Сумської обл. Світлина О. Васяновича*

три роки, і жінка вмерла. Ці старші дівчата вже були на роботі в колгоспі, то вони шось там поїдять. Варять картоплю свиням, то вони там їдять. А у мене була сестра, родилася у [19]35-му, то вона вже цього голоду не застала. Нема нічого їсти, то мати золоті сережки познімала да повезла у Київ, да оддала. «Тургсін» казали. Здала їх, і на їх дали крупу, муку, отаке-о. Я не знаю, скільки там було, але шось давали. Мати поздавала і свої сережки, і мої. Ще я манюнька була, то мені сережки купили. Я помню, як вона зняла мої сережки. А батько вже був у колгоспі, робив кіньми, то він нікуди не їздив. Шо ми їли? Ото мати шось привезе, до робили затірку таку з муки: муку помочать, а тоді затруть і кинуть у суп. Ото таке ми їли. У нашому селі умирали люди, але менше. Великі були сем'ї, да і умирали люди, але якось золотом ми спасалися. А як у кого не було, да велика сім'я, до трохи і повмирали. А ми всі вижили, ніхто у нас не вмер.

*Записав О. Васянович 13 липня 2008 р.
у с. Яцьки Васильківського р-ну Київської обл.
від Івана Йосиповича Іванця, 1926 р. н.*

У мене мати вмерла в [19]33-м годі, в голод. У мене сестра була з [19]28-го году. Я – з [19]26-го, а вона – з [19]28-го. І та умерла, але пізніше – в [19]34-му. Калічка була. Впала з печі на припічок, а тоді додолу. Так у коліні ногу вибила. Ми середняки були. Батько у колгосп пішов зразу. Я ще помню, як забірали в людей: коні забірали, корови забірали. Але шо ж ти зробиш. Така жизнь була. Самі на полі не збірали і людям не давали. Забороняли. Як хто назбирав, то ще й судять. У нас хіба одного посадили, шо він іде збірає. І лушпайки з картоплі їли, і шо попало, те і їли. Багато людей умерло. У колгоспі стали варить людям їсти. Хто ходив на роботу, то варили їсти. Варили у ліску. Ліс обкопаний був ровом, а на рові котла поставили. Дядько один старий-старий пішов. А люди те не доїли, те не доїли, до йому оддали. Він поїв. Пішов. І це при моїх очах було. Помер. Сів, у клубок згорнувся і помер. То його там і поховали. Було, шо люди просто під тинами умирали. Але хіба тільки під тинами. Прямо, де іде, бедне, то там і умерло. А то якось я пішов надвір і дивлюсь: лежить у нас мертва жінка, слини так багато навиходило. Я бігом до батька, а батько бігом у сільраду побіг. То з сільради люди приїхали, а тоді давай із сільради дзвонить.

То з Барахтив люди обізвались, шо жінка їхня. То приїхали да забрали. Це у [19]33-му було. Так я чуть чув, шо люди людей їли, але у нас у селі цього не було. У [19]33-му годі була постійна голодовка. «Красна мітла» ходила по хатах забірала. Люди ховали, закопували, але вишукували всіравно. Там дядько, третя хата од мене. У того дядька була копанка на березі. А жаб було повно. То він піде наловить, принесе у цебер, ошпарить, шкура у їх пооблазить, помие, поріже, повичищає, варять і їдять. То й той дядько вижив, і сім'я вижили. Не гидували, а другі люди гидували.

*Записав О. Васянович 25 липня 2008 р.
у с. Казавчин Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.
від Фросини Юхимівни Запорожець, 1924 р. н.*

Батьки жили середньо, тримали коня, корову, овець. Батько зразу побоювався іти в колгосп, а тоді вже пішов. Я пам'ятаю, як кіньми їхали, то і я ще їхала на возі. Я була ще малесенька, то мене брали на коліна, давали батіг, то я поганяла ті коні. Поле було у нас далеченько. Помню, шо мама віддавала мене у ясла. Я у ясла ходила. Були у мене брати лиш по батьковій лінії, там було 2 брати і сестра. А по мамі одна я. Та й ті були багато старші, той вже жонатий, а при мені, то вже і цей менший женився. У старшої сестри троє дітей померло у голодовку. [19]32 чи [19]33 року. Тако, шоб дуже, то у нас голодовка не така була, у нас сім'ї великої не було. Той був жонатий, сестра Сеня була замужем, а середній брат був у армії, а я була сама у батьків. Сеня пішла на діти: два хлопці було і її один, то всі троє померли. То вже після тих вона мала цих двоє. Голод був, бо забірали всьо. Я шось не помню, шоб у нас забірали. Ходили, а чи забірали... Може, хто і ховав, бо за сім'ю думали. У нас була клубніка на городі, тато посадив при долині, то це нас клубніка виручила. То як весна, клубніка достигає, а містечко недалеко, то вони у кошики – і в містечко на базар. Євреї її купляли. Продадуть да шось куплять до хати. А то тато ходили у радгосп на роботу. Не знаю, чи вони ходили, чи їх гонили. То вони там не з'їдять, а мені шось принесуть. Бо там їм давали їсти, десь по 200 грам хліба. З буракового насіння хліб пекли. У нас Буг, то шукали молхоски і їли. Рибу ловили і сиру їли, іноді помирали. У нас Левада Попова є, то там квіти такі, шо цибулька внизу, то виривали люди і їли

оце. У кого сім'я велика була, то ходили, збирали і їли. Голова колгоспу Ямковий виділив мушин таких посильніше, і викопали братську могилу. Тут у центрі є кладовище, то недалеко від воріт це могила. Викопали яму і звозили з усього села людей. Це Олька Кернаська була удома. Каже: «Заходь і дивись». Зайшов і каже: «Вона ще жива, вона ще дихає». – «Бери. Не вмерла сьогодні, то умре завтра. Завтра я підводи не дам». – «Ну як? Вона ж ще жива». – «Винось, я тобі сказав». Він виніс, кинули у яму, але не закривали землем'я. Кинули у яму, а рано чи од холоду, чи од чого вона ожила, а чоловік ішов із зміни, то витягнув її, і скільки днів вона у них була. А у неї десь хлопчик був Міша. То вона тоді дякувала і хоронила того Ямкового, то гарних матюків йому дала: «Це ж ти мене хотів живу поховати та й пішов раніше мене». Саня усьо проміняла, усьо проїла і не вижила. Було ж вбрання. Які не були незжитки, то усьо проміняли. Хреста поставили у цьому році, на Проводи. Там є написано: «Жертвам голодомору і голоду [19]47-го року». Братська могила з цієї сторони від воріт, а хреста поставили з її сторони.

*Записав О. Васянович 24 липня 2008 р.
у с. Кам'яний Брід Ульяновського р-ну Кіровоградської обл.
від Ганни Федорівни Саржевської, 1925 р. н.*

Сталін приказав вивезти хліб, всьо розібрали, вивозили. Та й осталися голодні люди. А як там як відеречко було пшениці чи якої кукурудзи, то я вже помню, що мама брала і казала: «Оце завтра буде ходити бригада та й будуть забирати». То мама обмотала той мішок дротом та й потягла до річки і кинула у воду. Там прибила кілок, да й хай намокає. «Нічого, тоді висушимо, а головне, щоб бригада пройшла, щоб забрати його». Люди і в комишах ховали, і землю копали, в землю заривали, туди накидали якого багна, щоб не видно було. Як хто міг. Було, що знаходили і забирали. У батьків було 5 дітей. Один умер наймолодший у голод. Йому було 2 роки. Ходили на поле буряки збирали, а він казав: «Дай-дай-дай бака-бака-бака!». Давали йому ті буряки їсти. Як весною, то лободу їли, як вакація цвіла, рвали цвіт, товкли його та й млинчики якісь пекли. На них казали «капчики», бо воно таке рябе із жовтого цвіту. Лободу рвали, її товкли і пекли млинчики. Жолуді їли. Конину їли. Був такий чоловік, що він ходив і хотів

упіймати яку дитину. Як де яке маленьке, щоб піймати. То батьки при-уберігали. Як сусіди побачать, шо він йде, то дивилися, щоб де яку шибку не вибив, дитину яку не підманув. У школі варили і давали їсти баланду. Раз у сутки давали їсти. У колгоспі тоже на полі варили. Там був костьол, і варили якусь овсяну кашу, таку баланду рідку давали. Як хто помирав, то були такі, шо і ховали, копали коло себе. У Колеснікова брат помер, то мама і менший брат викопали яму в садку і там ховали. Багато людей померло, ох і багато. Було, шо і під забором лежали мертві. То їх підбірали і на цвинтарі ховали. Як не було чоловіків, то і жінки копали ями. І діти вмірали. І було, шо і старі вмірали. Багато умірало. У голод колоски у полі збирали, і гонили їх, не давали збирати. Ходили і ми, і мама ходила. То це два мішки назбирали, не-семо туди на молотарку, а третій беремо собі. В Адесі [Одесі. – О. В.] був тургсін. Мама моя їздила, дарма шо була неписемна. Як хустина яка була або спідничина, або яку доріжку виткали, то мама занесла до кого переховати, то занесла у тургсін. А у тургсіні міняли, давали хліба якого або муки, або якої крупи. Може, яке кільце було, може, кульчик, то у тургсіні у Адесі [Одесі. – О. В.] здавали. Мама возила спідницю шерстяну, казали «кашмірова», хустку яку шерстяну, хрестик був такий золотий.

*Записав О. Васянович 6 липня 2009 р.
у с. Новоастрахань Кременського р-ну Луганської обл.
від Наталі Миколаївни Говтви, 1926 р. н.*

У [19]33-му году голодовка була. Позабирали у людей усе, от вам і голодовка. У нас такого не було, не забирали. Землі у нас не було, батько у колхозі робив з матір'ю. То забирали у тих, хто не вступив у колхоз. Пшеницю забирали, казали, шо і квасолу забирали. Баракло ж не забирали, тільки харчі забирали. Наша сім'я тоже голодувала. Ку-курузу жарили там чи шо, як заховав. Мати, може, де й ходила мінять, а я не ходила. Умирало люде, шо у нішо було їх і замотувать, без трун. У рядна замотували – на брочки і на кладовище. Їх хоронили не в одній ямі, а оддельно. Я не чула, щоб людей їли, може, де і було.

Пам'ятники Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

*Пам'ятник жертвам
Голодомору 1932–1933 рр.
с. Казавчин Гайворонського р-ну
Кіровоградської обл.
Світлина О. Васяновича*

*Пам'ятник жертвам
Голодомору 1932–1933 рр.
с. Хашувате Гайворонського р-ну
Кіровоградської обл.
Світлина О. Васяновича*

*Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. с. Черняхів Кагарлицького р-ну
Київської обл. Світлина О. Васяновича*

*Записав О. Васянович 20 вересня 2007 р.
у с. Танюшівка Новопсковського р-ну Луганської обл.
від Варвари Марківни Статики, 1927 р. н.*

Тамка дівчата йшли попід горкою. Прийшли. А сили вже не хватає. Здыхають. Сестра у мене Домка. А робить же треба як. Це у голод. У яслах їсти давали. Тоді ж матері на поле ходили. Я ж уже чималенька. А нема ж дома нічого їсти. Нема нічого. А та баба наша, Сашка, забрала нас у хату і каже на свекруху: «Давайте їм, цим дівчатам, хоч по півлітри молочка. Хоч поки вони піднімуться. Їм, – каже, – погибать прийдеться» [плаче. – О. В.]. Та, прожила так... Нас троє сестер було, а одна померла. І батько помер. А мати тоже... Тепер, як стали робить, то жить треба, а немона. Як голод був, то люди їли бересток, галушки збирали. Як дощик йде, то ми ряднинки які візьмемо та підемо під гору, а вони там зелені такі, лапаті. У кого корівка була, то вижили. У нас не було, але ми все рівно вижили. У колхозі крали люди, але ж тіко за колосок давали годів несколько, як замітять, що колосок украв. Я уже стала чималенька. Так на роботу мене нікуди не посилали, а тутечки воли у нас були у колхозі. «Як який останеться, чи шия негожа, чи храмий, так будеш пасти», – на мене. Воловник само собі, а я вже вдень буду пасти. А дома їсти нема нічого. Я на яру сидю, ті волики пасу, а сама плачу-плачу. Я їсти хочу. Тако палочкою одгорта, а воно те містечко тако гу-гу-гу. Думаю, це, може, хто вівцю дохлу загріб. Стала так і відкрила. Одкрила, а воно там цеберко пшениці. Возили люди до сівалок до яру, а там, значить, хтось заховав, а воно дощик пішов, і воно не знайшло. Раз воно заховало, то я не хочу людину обідить. Приходю додому і кажу: «Мам, я там найшла пшенички, чи можна взять. Я там і загорнула, як вона була». А вони кажуть: «А чого ж? Те, що взяло, то воно собі і ще візьме. А чого ж ти не взяла?» А я кажу: «Так я ж не хочу обідить людину, як вона заховала». А вони кажуть: «Іди та возьми». Я ж біжу нагору. Уморилася, а біжу ж. По ярку да по ярку, щоб ніхто ж не бачив. Принесла. А тамечки наша хата, там піч, а тут закапелок, становлять сюди лампу. Так мати цеберко пшениці в торбинку і сюди положили. А я ж стою. Мені б треба було, як найшла, у карманчик жменьку всипать. Я б оце по зернинці їла, і було б харашо. Стою, а вони ж нічого. Я кажу: «Мам, дайте мені хоч жменьку». [Плаче. – О. В.] Дали мені жменьку, я вийшла на вулицю і подзьобала, як курка. [Плаче. – О. В.] Пережила. Пережила... І не чула, і не бачила, щоб котів і собак їли. Ми не їли такого. Не було і такого, щоб людей їли.

У Росії, напевно, голоду не було. Тому що Ровеньки... Наші мати ж жили у пана. Як воно раніше жили у пана. І вони наймаються скільки там: чи год пожить, чи півтора, два за скільки це копійок. Наші мати рабили, рабили, і один хлопець. Так це у їх пари були: кохта і сарафан [спідниця. – *О. В.*]. У їх п'ятьом дівчатам виносять кохту і шрафан, вони йдуть гулять. Так уже як ми дожились, то вони усе однесли у Росвеньки, у Росію, і пообмінювали за буряки, за качан кукурудзи. Ряденця були такі картатенькі. Вони усе поодносили і самі вмерли. Як вони вмерли, то я вже корів доїла.

*Записав О. Васянович 21 вересня 2007 р.
у с. Кам'янка Новопсковського р-ну Луганської обл.
від Євдокії Лазарівни Колесник, 1918 р. н.*

Як голод був, то я і у Вороніжі була з дедушкою: ходили просили і лахміття міняли за буряки, за картошку. Було таке. Урожай був, а забирали усе. Та що тільки ми не їли. Листя рвали, сушили та пекли пишки з берестка. Шо там їли? Пухлі були. Корова нас держала на світі. У нас дедушка помер. У Росії не було голоду. Я у Росію ходила у Вороніж просить з дедушкою їсти. Багато людей повмирало. Було, що уся сім'я вимерла. Було, що свою дитину їли, але я не знаю. Як хто умер, то везуть кіньми, і не одного. Складають, везуть на кладбище. Там як-небудь вирили, прикидали. Як голодна людина, то хіба воно ритиме там. Там рука вигляда, там нога вигляда. Так позаривали. Було таке, що іде людина, впала і вмерла. Дітей не підготовували ні в школі, ні в яслах. Хто ж там дасть їсти, як не було нічого. Дома яке вижило – то вижило. Люди у колхоз ходили збирать і красти ходили. Колоски рвали, мняли і сире їли. Як зловлять кого, то у тюрму брали. Кого розкуркулювали, то вивозили у ярки чи у кручу вивозили. Живих бросяць там, щоб жили. Може, одяг який і брали, а їжі ж тоді не було. Вивезуть і все. Було, що вивозили на Соловки.

*Записав О. Васянович 30 жовтня 2008 р.
у с. Семенівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл.
від Олени Дмитрівни Колесник, 1928 р. н.*

Голод пам'ятаю такечки. Пам'ятаю, що ходила у ясла. Як іду з ясел, то мене там одна престрівала і питала: «А що ти там сьогодні їла?».

А я відповідаю: «Заколоту». У нас нічого не забирали, у нас не було що брать. Розказують. Ось сусідка померла, то вона розказувала, що було трошки зерна. У їх було четверо дітей, то мати поклала їх у торбинку з зерном, то вони підняли дітей і забрали. Це розказувала мені сусідка, вона була десь з [19]13 року. А у нас не брали, у нас не було що брать. А що готовили? Там десь кусочок макушини, то якесь зерно, а такі були камінці і зерно терли, то шось таке спечуть. Не чула такого, щоб людей їли. А голод був. Пухли. Я помню, у нас там був переулочок. Я йшла, була мала я ще, я бачила – лежала жінка, і у неї тако платок був зв'язаний. Вона держала і каже: «Дайте хоч кусочок хліба». Уже доходила і з голови платок, платок взяла і просила, щоб кусочок хліба дали. Нічого таким людям не давали. Хто б давав, як не було нічого. Казали, що тоді урожай був. Я ще була мала, а так чула од своїх батьків, а чого його не дали, я і не знаю. Урожай вроді був у тому году, а чого це люди пухли і вмирали, то я не знаю.

*Записав О. Васянович 30 жовтня 2008 р.
у с. Семенівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл.
від Фросини Яківни Фурси, 1925 р. н.*

Шо я пам'ятаю, як мені 8 год було? Шо їсти хотілося. А де воно бралось? Я уже у перший клас ходила, бо тоді у 8 год ішли у школу, не так, як тепер – ще дитина сонна у школу іде і 12 год ходить. Ходили забірали. Я чула од людей. Чоловік у мене старший був, то казав: було квасолі під віконою, під віконою був глечик прив'язаний, то і те забрали. Поширяють лежанку, у хліві, на городі. Шпичками ширяли – шукали все хліба. Їх посилали. Але мені так думається, шо якби людина була яка трошки така, то вона не пішла б на таку роботу. Але вони тоже, може, винуждені були іти, бо як голод, то усім же голод, а заставляють, то мусять іти. Це були свої, свої. Тут ходила ще й одна жінка. Прийшла. Батьки мої задавили там якесь поросятко, у пічі там шось ізжарили – ковбаски чи шо. Вона прийшла, а мама: «Ну, начальниця ж прийшла, треба вгостить». Поставили ж ті ковбаски, покладали, а вилки не дали. Вона сидить да каже: «Вміла готувати, та не вміла подавати». Шоб вона тобі в пельки стала та ковбаса за твое добре. Батько ходив у Первомайське да доставав їсти. Полубосий ходив, його обсыпало чиряками, шо не було де і штанини прив'язать. Він ходив туди хліба куп-

лять. Поки донесе додому, то і не радий тому хлібу. Їли тоді шолуху з проса, ботвіну на городі різали на буряках. Воно мокре, то на шолука держиться на ботвіні. А на сковороду суху поклав – воно висохло, розсипалось. Отака їда була. У нас була коровка. Нас трохи коровка виручала, то ми не геть так бідували. Так варили якусь лакуру: щось учинеш у те молочко, воно кипить. Це ж так людина їсти хоче, що сусідка прийшла, у гарячий казан пальця устромила, кругом обвела. Ти наїлась його? Ні. А мусила ж. Облизала пальця. Вони вимерли усі. Багато людей вимерло. Скільки їх возами звозили у одну яму полуживих. Усякі умірали: і старі, і малі. Батьки дітей вроді шанують да давали їм їсти. Вже одривають од себе ту кришечку. Да саме умре чи батько, чи мати, а шо ж дитина зазнає, як вона зостанеться, як вона буде жить. Не бачила, щоб лежали під плотами. Чула тільки, шо своїх дітей їли. У нас у селі даже казали, шо була така сім'я, шо свою дитину з'їли. Прийшло старше із кісткою і гризе. На вулицю чи куди там вийшло. Воно ж видно з чого яка кістка. Було всяке. Було, шо людина така тіки дише, то і її викидали на віз, бо поки тих довезуть, то треба буде і за цим їхати. Їх усіх ховали у одній ямі. Поскидають, як непотріб який. Хоч і на кладбищі, але невмите, невдіте. Хто це його робив і для чого? Та був врожай тоді. В голодовку був врожай. Зробили неврожай, погноїли да повивозили, а людей потруїли, можна казать, да й усе. Як їсти хочеш да підеш у поле і зріжеш колосок, а воно зелене, ще й молочко у ньому. Або як начнуть косить, а ти назбираєш після жатки чи після комбайна да получиш 8 год за колоски. Нельзя було принести соломи протопить у хаті, бо на спині в'язку підпалювали. Хіба це жили люде, це виживали.

Літо в созі проробила,
Кіло гречки заробила.
Ой, Боже, як я змелю.
Як на жорна іздрати –
Треба 300 грам віддати.
Лучче в ступі натовчу,
Виплигасів напечу.
А макухи нагризуся,
Піду в клубі потрясуся.
Батько в созі, мати в созі,

Пам'ятники Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. м. Козелець Чернігівської обл. Світлина О. Васяновича

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. м. Лебедин Сумської обл. Світлина О. Васяновича

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. с. Лемеші Козелецького р-ну Чернігівської обл. Світлина О. Васяновича

Пам'ятний хрест на честь жертв Голодомору 1932–1933 рр. м. Батурин Чернігівської обл. Світлина О. Васяновича

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. м. Васильків Київської обл. Світлина О. Васяновича

Іван ходить по дорозі,
У Загори штани в клітку,
Виповняє п'ятілетку.

Цю пісню придумали раніше, а ми уже виповняли тоді, як стало добре жить.

*Записав О. Васянович 2 листопада 2008 р.
у с. Куйбишівка Єланецького р-ну Миколаївської обл.
від Віри Йосипівни Вагіної, 1926 р. н.*

Батьки хотіли у колгосп іти. Пока не йшли у колгосп, то хто зажиточний, то і корова була, і коняка була, і підвода була. А хто незажиточний... Більше у селі незажиточні були. Хотіли у колгосп іти, бо там поробив день, то давали якусь похльобку, голод же був. А то що це пишуть, що це тридцять вторий і тридцять третій це мисленно зробили – це неправда. Це велика засуха була. Два годи така засуха була, що нічого не вродило. Ми трошки пережили, бо мій батько їздив на Кавказ – там брат його жив – та звідтиля привіз мішок муки. Та то мама було з вакацій цвіточків та муки, а то лобода, а то ще що та накрише, та матержеників було зробити. То це таке ми їли, а другі і того не їли – не було де взяти, а куди, куди іти. І вмیرали. Два года впідряд. То багато вмирало. Шо ви? Шуткуєте? Раніше незаможні були і йшли у колхоз с удовольством. Бідні пішли, а ті, що зажиточні були, то не дуже йшли, а тоді пойняли, шо в колхозі лучче, та всі пішли. Оддали коней і коров, і все. І мед давали, і молоко давали, і картошку давали, і молоко давали – це на трудовень. У голод більше старі вмیرали. Вони робить не могли, достать ніде нічого не могли та й вмیرали. Та й слабость у них. Ці ж трохи здоровіші. Какіш їли, цвіточки з вакації їли. Було таке, шо під заборами умирали. Оце одному видовбують яму, а такі кажен же день умирали, і на день 2–3 умирали – розгорнуть, у рядні принесуть, рядно витягнуть – забирають додому, бо ж то одне тільки рядно, а його так кладуть і накидають. На другий день ти умер – тебе так поховали. По три, по чотири і по п'ять ложили. Було, шо ходили і забірали по хатах продукти. Із сельсавета виділяли людей таких, і то люди ходили щупали, стукали, де яма чи шось таке, то вибирали. Люди ховали у ямах, у глечиках, у карманах, але більше ями копали.

Наші батьки у погребі, а там приступи із плит, то підняли плиту ту і викопали яму, всипали у ту яму ячміня, а тоді поклали і геть обмазали. То тоді осталося, то жорновали тоді. А хто не зумів сховати, то... А чоловікові батьки то пухли. Дед кричав: «Калавур! Рятуйте! Помираю!» Усе оддали, не вміли заховати. Ті, що ходили і забірали, то чорт його знає, чи вони голодували. Може, у них було. Вони ж при владі. Ніхто ж цього не знає.

*Записав О. Васянович 3 листопада 2008 р.
у с. Ульяновка Новобузького р-ну Миколаївської обл.
від Ліди Михайлівни Луценко, 1925 р. н.*

Як голодовка була, то ми збирали ці <...> тепер «устриці» називають – тепер їх продають, а колись же їх тут було море. Якби не ті устриці, то ми б подохли. Ми їли ці устриці і ховрахи. Оце ці ховрахи ловили. Ми підемо із мамою і наловимо. Приносимо додому ці ракушки і чистимо, верх скидаємо у яму, а те м'ясо їмо. Тоді ж не було м'ясорубок, то на січкарку так порубаємо, укропчик, часничок. Пахне. Таке ж добре, що й ну. У мене батя робив у мастерській, то його називали трудовомка робота і йому давали півлітри молока як піддержку. А нас було восьмеро у батька. То він несе те молоко додому і нам ложкою розділе. Кажуть, що Рубан такий худий крепко, бо він дуже важко робить і плохо їсть, бо у нього сім'я велика. Приїжджають із району перевірять, а ми усі, як шурі, через комин виглядаємо. Мама хаврахи жарить. Підуть відро повне наловили, надерли, у річці помили, а воно що: заєць зерно їсть, те саме і хаврашок. Вони оце приносять відро м'яса – у піч мама з часником – пахне на всю хату. Приходять вони. «О, кажуть, що Рубан бідно живе, а у нього м'ясо пахне на всю хату». Витягає мама м'ясо те, насипає цим з району. Вони наїлися гарненько, поблагодарили і пішли. Голод робили як спеціально. У кого і було яке зернечко, то ходили попід хатами бригади з ключками і шупали, у кого де там що закрито. Одбирали до грами усе. Знаю, що нас було на печі восьмеро, а під ряднинкою було трохи ячменя – сушилося, то і те забрали. Забирали, у кого які продукти були, забирали усе їстівне. Було, що ми йдемо туди який буряк купити, а до нас несуть галоші, платки шерстяні – у кого що було. Несе, щоб кицьку дати. Щоб кицьку з'їсти. Ховали люди, де хто міг, закопували – всеравно находили. Бригади

були роздані із наших людей. Вони так само тоді жили, як і ми. Багато людей тоді умерло. У моєї дядини 10 могилок тако з голоду малих дітей. І зараз їх уже немає – вони померли, а ми як ходимо, то убіраємо ці могили. Більшинство діти умирали: ранній організм ще не окреп, а уже голод. За моєї пам'яті не було, щоб під заборами так умирали. Хоронили померлих свої сім'ї. Обшої ями не було. У селі Садовому Владімірського району було, що одна з'їла дітей, її піймали і кудись забрали. Свою дитину з'їла. Баба Дьомчиха трохи різаком вкосила жита, то її судили – не мала права вона. Власть що хоч, то те робила. Месні робили. Од власті це не зависило. Сталін же не давав такого приказа. А тут що хотіли, то те перевертали. А на степу хто робе, то у бутилку молока возьме, а там украде і пшенички усипле. А тут перестрінуть і трусять. Забирали це і за бутилку судили.

*Записав О. Васянович 4 липня 2009 р.
у с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харківської обл.
від Наталі Петрівни Приходько, 1926 р. н.*

Голод був у [19]33-му. Це, кажуть, іскусвенний був. У [19]21-му, по-моєму, тоже був голод. А цей, що в [19]33-му, то батько казав: «Іскусвенна це голодовка, іскусвенна». Прийшли. А ми уже тоді перевозили снопики, помолотили. Скільки ми там тоді набили. Тоді були мішечки такі. На горище ізнесли. Так вони прийшли, на горище полізли, ізняли і всьо. Харашо, що батько був, до тоді в луг і давай жолуді збирати да той. То так було. Изробили. Зерно тільки забрали, а те усе залишилося. Корівки тоді не було. Це в [19]33-му було. А в [19]37-му ми купили козу. Та багато людей умерло. А батько розказував нам, що даже одна сім'я, і там дві дівчат чи скільки, то їх з'їли. Хай йому грець, розказувать. Їли тоді матерженики. Це таке наліпиш з бур'яну, мукою потрусисш, а тоді жолуді мололи, а тоді разні там іще із того бур'яну, метличку збирали, овес дикий чи шось таке. Хтось сказав, що акація, як цвіте, то ті цветочки ми їли. Сладкого ж тоді не було. Вже і мирно було, а шось так не восстанавлювалося. Сахарю як куплять 200 грам чи 300 грам, то його б'ють там. То чай так вип'єш, а його там пососеш. Голод – не шутка.

*Записав О. Васянович 17 вересня 2007 р.
у с. Кам'янка Дворічанського р-ну Харківської обл.
від Ганни Петрівни Дягілевої, 1919 р. н.*

Голод був в [19]33-м і в [19]47-м. Два голода було. Насилу передихали. Їли траву, липку, бересток. Листя нашморгаєм, пастушим, у ступі патавчем. Лепеники печем. Каровка отелилась. Ми з малаком паїли їх. Так і жили ми. Ніхто у сім'ї не вмер. Сім'ями вимирали. Із Расії переселенці поперевозили у хати парожні. Коли Україна вимерла, а таді присилають ганця відціля. У Харькавому і хліб, і батончики па магазинах, а у нас люди вмирають. Де та капійка була, хто її давав. У Расію паїхав папаня раз з аднією тьоткай, за лахміття там пуд жита привезли і дві хлібини, у них не хліб зветься, а кавреги. А у мамані такі платки гарні були, прастіни – все паадвозили. На поїзд грашей нема, так вани їхали зайцем, стрибали з вагонів, кидали клунки сваї, а таді сами стрибали. Із Расії з села Люблінського Курської області були Льговського району да на переселили людей. Голоду там не було. Їдемо па Тапалях, ваяють люде, страшне. Так кості валялися. За Крисаловщинай адна баба вмерла, а дві живі, так вани абрізали і їли її. Але тоже памерли. Ми у лаптях не ходили, а у чоботах. А вани у лаптях. Багато дітей плодили. От ми борщ варим, а вани – щі. Буряки укиснуть, вани їх як лапшу покришать і варять. То все щі будуть. Їх як привезли, у нас голод, а їм дали по 18 пудов пшениці на сім'ю. Так вани тут пажили гарно, а ми мучилися.

*Записав О. Васянович 14 липня 2008 р.
у с. Шендерівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.
від Василя Миновича Лизогуба, 1924 р. н.*

Батько наш бідно жив. Він зразу пішов у колгосп, але був репресірований у [19]38-му году. Голод [19]33-го року пам'ятаю. Не можу сказать, від чого він був. Мені уже 10 років. Знаю, шо не вродило, був слабій такий урожай. У нас не було картоплі, тіки на насіння отакісіньку [показує, шо мала. – О. В.], і бурячки отакесенькі [показує маленькі. – О. В.], то це вже неврожай, хоч дехто і каже, шо це було спеціально. У нас дома тіки трохи уродило. Бурячки були такі, як палець. До нас прийшли у [19]33-му і у батька забрали... Якись куркуль обіщав, шо дасть йому мішок муки чи шо. Він прийшов у сільраду з ружжом. Ми намолотили кулів 15 проса. А тоді ж хліба не було ніякого. Але вони і те просо забрали. Але, мабуть, вони його трохи забрали по карманах. Мати поїхала і поба-

Пам'ятники Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

*Пам'ятник жертвам Голодомору
1932–1933 рр. м. Житомир*

*Перший в Україні пам'ятник
жертвам Голодомору 1932–1933 рр.
м. Лубни Полтавської обл.*

*Пам'ятний знак
на честь жертв
Голодомору
1932–1933 рр.
с. Велика Березна
Полонського р-ну
Хмельницької обл.
Світлина
І. Вергенс*

чила, що не все просо. Його то не важили, але мати і так побачили, що не всі мішки. Батько був пухкий трошечки, до жнив ми не дотягли. Батько був такий брентий, але ж він робив на конюшні. На нашому кутку, може, чоловік 8 так умерло. У одній сім'ї були хлопчик, дівчинка і батько, то вони усі умерли. Це троє. І там коло ставка ще. Ну, у хатах 4 чи 5 були такі, що умерли. Нас мати водила до школи, бо крали дітей. Ми жили аж там на край села, на полі, крайня хата була наша. То мати проведе нас через берег, там така глушина із кілометр, доведе туди, де уже люде є, і вертається назад. Були, що і крали дітей. Заманять дитину. Трошки у школі давали їсти, галушки варили. Три галушки, але такі здорові, гарні і ще водичка. Було таке, що туди заходили і люди, вона називалася «чайна». Не знаю, чого це вони їх туди пустили, то мене один ухопив шендерівський, ще й так недалеко од нас жив, так ухватив у мене ту галушку. У школі дітям давали їсти, а чи у колгоспі давали їсти, то я не знаю. Батько на конюшні робив, і мати на різних роботах, до у колгоспі давали їсти, бо ж машина молотила цілий день.

*Записав О. Васянович 12 вересня 2009 р.
у с. Киселівка Менського р-ну Чернігівської обл.
від Катерини Федорівни Лобанової, 1919 р. н.*

Голаду у нашому селі не було. І жирна не жили, і не мерли з голаду. А от у Бабі були такіє сем'ї, що повимирали. Я помню, що одна жінка, здалека вана йшла. Зайшла да нас у квартиру, це ми там ще були у Бабі, папрасила їсти. Мая мама дала їй, що там було. У нас всігда було що їсти: карівка була, картошка була. Дак ми не галадавали. Таді батьки працювали да кой-який пайок одержували. Накормили цю жінку. Вана пабачила ще тарілочку катячу. А там була якась каша чи шо. «А можна мені це з'їсти?» Мама їй дала шось друге, шось хароше. А потім цю жінку мертваю на дарозі на другий день знайшли. Таке було життя.

*Записав О. Васянович 12 вересня 2009 р.
у с. Киселівка Менського р-ну Чернігівської обл.
від Марії Боніфаційвни Сваровської, 1918 р. н.*

Голад тридцять третяга самий великий був. Я у тридцять другам кончила сем класав і паступила у Нежин. Голад же. Давали па 200 грам па

каргачках хлеба. А хлѣб який – адна палова. Батька тут із голаду вмер. А я там забалѣла, мати приѣхала забрала. Да й кончилась мая наука. Даволі людей вмирала і па вулиці, і па полю. І па сем душ у ямку кидали, ізвезуть, перевернуть у ямку і все. Такого, шоб люди людей ели, у нас не було, а у Дамашлині баба дітей паїла сваїх. І гнилу картошку їли, і липаве листя їли. Липу сушили, товкли да пекли. У нас тут чатири липи було, то адин хлопец папросився у хазяїна, шоб абарвать липу. У нас якась карова довше держалась, то спасеніє було. А тут радам четвера дітей було, дак мати вже кали возьме да каже: «Аднеси їм малака гладишачку». Я вже панесу, а вон стаїть да сербає – крапива да вада. Апухше, страшенне таке. Не дай Бог. А у нас каровка була, да зразу пашли у калгосп, то не так придирались. У калгоспі, як вийдеш на работу, так 200 грам хлеба. Хадили даволі з Палтавськає області, мѣняли. Голад був таго, шо все вибирали. Виметали все, даже шо у печі є.

*Записав О. Васянович 3 липня 2010 р.
у с. Круничполѣ Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
від Надії Іванівни Слобоняк, 1918 р. н.,
та Надії Петрівни Литвиненко, 1927 р. н.*

У тридцять третьому силний був голод. У сорок сьомому ще не так, а у тридцять третьому страшний. Я собирала медовнички. Які медовнички... Ото клівер такий розовий, так я ті медовнички зривала, вишулили. А тоді в ступі, знаєте ступу? Стаєш і лупаєш. Ото на ту ступу потовчеш, а тоді по полю ходили. Картопельку, де гнила навесні, так вона наче ж сам крохмаль, отой крохмаль розтирала, намочували водою, пісок остається, і всяка ж нечисть трохи одиде. Так деруни такі пекли. Млинці такі пекли. Спасали голод. Бурячки такі заввишки, а там красне в виді бурячка, так виривали, одрізали на борщ. Ой, пережили. Люпину обривали цвіточки да терли, да товкли, сушили, наче мука. Наче мука. Дак ото млинці оці пекли. Вони «деруни» називалися. Деруни. Голод од того був, шо своє правительство усе позабирало. Свої так душі чотири, п'ять у селі організували і ходять по людях, де у сорочечку яке зарнечко [заховалося. – О. В.], і те забирають. До того доходило, шо й посуд хотіли забірать. До нас пришли, а мені було десять год, ну не десять, а така була, шо посуд побила. Значить пришов, вже нема чого брать, батько позакопував зерно, поховав, а посуд понаравилася. Раньше була посуда,

миски такі, ну, тепер же фарфор да всякий, а тоді з глини, карасі пови-мальовувани красіви. Дак отакі два стовпи. Сів за столом і пише акта, щоб повірили. Це крупицький був. Чорт, забула хвамилію, я і знала. Дак вин сів, а на столі два стовпи такі поставили посуду. А в мене дві сестри було, вони обидві разом родились, близнючки, да вони з шістнадцятого году були. Дак вони кажуть: «Надю, на тобі оцей молоток. Як дядько нахліпиться, дак возьми скільки в тебе сили – по одному стовпу і по другому». Я те й зробила. Дак вун як вискочив, як вхавтив мене отак за груденята [показує рукою. – *О. В.*], пудняв отак. А батько каже: «Пусти дитину, бо з хати не вийдеш». Дак вун тоді – нічого робить: дивиться – побите. Там мо' на споді і осталась яка миска. Порвав, порвав ту бумажку і пошов. А тоді колгосп засновують, дак його послали у Западню збори проводить, щоб у колгосп. Дак його у вокно там убили. Дак я як почула, дак і кажу: «Спасибо, Богу, шо тебе чорти взяли». «Красна метла» – не чули такого. То партейни ходили. Так як тепер голова да бригадір. Свої ходили, із свого села. Як должен грошей. Дак і рушники брали, і торги одкривали. Собі позабірають, шо лучче, а те... Налоги ж були. Так за те забірали. Воно ж сто штук яєць треба здать, сорок кілограм м'яса треба здать, зерна, оце за зерно забулась, не знаю, не брехатиму. Це ще до війни було. Це так у тридцять третьому, тридцять четвертому, у цих годах. Вони по землі не шукали, а в хаті, в коморі і в хазяйстві. А як стали вже ж у колгосп, дак мій батько був плотник і щитавсь середняком, не багатирем, а середняком. Середняк – то таке – корова у нас була, кобила була. Батько плотник – виз на залізному ходу, плуг, ну вся оця причандалля. Землі небагато було, должно і гектара не було. Про землю оце я не знаю. Знаю, шо дома був город і на полі, под бором. А у багатого – і скот, і коняка, і вже ж так усе лучченько, і свині. А у бідняка, казав один – тільки кнут да дуга, кури якісь дамо' утеня, а мо' і того не було. А у тридцять третьому хто його там держав, бо не було не зерна, нечого. Забірали. Шо ж, колгосп заснувався, дак тоже зерна у державу багато одвозили, а людям... Я ходила на роботу, дак двісті грам хліба і юшки черпак – ходила в очередь стояла. Це на день.

А мій батько бідний був. У нас велика сім'я була – дев'ять душ. Я скот пасла. У восьми клас ходила і пасла скот. Дуже трудно було. Колгосп давав макуху, картоплю, хліба трохи. Дак на пашу оце гоню, дак кусочок макухи сім'яної або макової, бутілочка молока і така скибочка хліба [показує півдолоні. – *О. В.*]. Дуже трудно було. У сорок сьо-

мому їздили у Западну мінять. У тридцять третьому, правда, не їздили. У кого було шо, ото кільця з ушей, то міняли, да й одєжу міняли. Одежа як у кого хароша була, а так нічого мінять. Ото вмірали. Иде-йде, впало, вмерло. Хоронили обикновенно, свої родичі і сусіди помагали. В мене товаришка вмерла, дак ні в шо одіть. Пришла тьотка: «Ганно, дай Надіної одєжі». А й у мене ж небагато було одєжі з материних сподниць. Оддала мати кофту, платочок дала, сподничку. Так і поховали. Як хто на дорозі умер, то пудбірали і кудись вивозили, ховали. На подводу накладуть і повезли. На дорозі неде не лежали. Бувало, шо вмерло, збіраються сусіди, як нема рідних, і ховали. Як у кого було, то юшки зварить да чорний кисіль – якась ягода. Не готовили. Як не було собі. Як корівка була, то каша – пшонця всипле да молочко, дак отак одбували. Це моїх сусід ховали – я й знаю. Із голоду в нас нехто не вмер. І в нас всі вижили. Нехто не вмер. А сусід наївся хліба, як дождав – наївся і вмер. Ходили в поле по колоски, дак ганяли тоді. Я пошла, а холодно вранці – роса, боса – дак вистюся да стану погрію ноги. Їде на коні, приїжджає до мене, а в мене колосочки у торбинці. І стільки забірає. Забірає. І судили за колоски. Було ділов багато. У нас один умер молодий хлопець – за судили на два годи, а голод. Умер. Должно йому було годов сімнадцять. Оце Крупичполе, а ото Сваричівка, а тоді Вишнівка. Я сама з Вишнівки родом. Дак мати, двоє дітей було в неї, дівчина і хлопець – шесть год і должно дев'ять хлопцю. Дак тильки голови найшли у погребі, а то поварила своїх діток. І сама вмерла. Отаке було. Це правда. Це істинно.

*Записав О. Васянович 2 липня 2010 р.
у с. Мрин Носівського р-ну Чернігівської обл.
від Надії Іванівни Вакулик, 1928 р. н.*

Голодовку знаю і тридцять другого, і тридцять третього. Знаю, як жили два брати вмісті. Дак у того брата четверо дочок, а нас дві було. А брата ще не було, в тридцять дев'ятому перед войною ще брат родився. Так було баба посилає лободу смикать [показує рукою. – О. В.]. А тоді ото в ступу. Знаєте – ступа така дерев'яна. Товче, а тоді пече ото тії чибрики – ложкою лободи теї на суху сковроду ляпне, да вона подсохне, і єж. Я не знаю, чога той голод був, я ж мала була. Чи вони спеціально робили голод той, чи хтозна. А брати два жили, а у старшого брата родилась дівчинка. У тридцять другому годі. Дак вже в тої

людини ноги попухли, вже вмирать готова. Нічого не їсть, одна вода. А семня така: баба – батькова мати, тоді у брата – жінка, він і четверо дітей, і нас четверо. Оце така семня була. А єсти ж нечого не було. І корови не було, продали корову і проїли. Так уже ж у тітки Насті попухли ноги. А у матерок, у нашое матери і оце у тоє людини, були, як виходили замуж, то подарили їм родня сережки золоти. Так повиймали тії сережки і пишли п'єшки у Ніжин, там одкрився торсін – так називали. І меняли оце золото на муку. І вони принесли за двоє оце сережок мо' таку торбиночку муки [показує руками – приблизно 30 см. – *О. В.*]. Маленька така торбочка. І уже ж тьотка Настя, дитя мале, а покорму нема, їсти ж нічого. Дак баба було нас ложкою, ми заглядаємо у піч, а баба ложкою отак лупить. А тьотці Насті такий уже чепериночок пече. А вона було... Як здумаю, так... [Плаче. – *О. В.*] Дитя ж мале, а вона той чепериночок нам розділить. Отако щипає і потрошечку нам дасть. Страшна, страшна голодовка була. Не помню, шо таке «красна метла». Я ж мала була. Таке було, шо ідеш, і там лежить, там лежить дитя чи старе якесь на дорозі. У нас баба така була, шо дитятко з'їла. Це так люде балакали, но чи точно. Я ж не знаю, не бачила своїми очима. А люде казали.

**Київська
область**

*Записала Л. Іваннікова * 28 вересня 1991 р.
у м. Кисві від Явдохи Федорівни Опанасенко, 1909 р. н.
(родом із с. Мар'янівка Васильківського р-ну Київської обл.)*

– Тридцять третій – це вже був голод. Не можна було нігде – ні під землею сховатись, ні за іконою, ні в комору – нічого не можна було сховати! Шо й уродило, то те все забрали. Оставили людей голодних. Дождали весни, в марту місяці ці коні вигнали на поле, на роздоли. В нас були роздоли такі, шо не пахалося – туди. Шо ж воно здієть? Землю гризтиме?! Ударив марцьовий дощ. Ці всі коні намочилися і всі подохли. На полі, без харчі. Яку корову вже оставили, це ж вже яка й осталася, то стріху різали із укрівлі на хаті, була укрівля. Розкривали по одній... З одної лати знимали, а дві... Одну оставляли лату, а дві знимали... То скільки дощу було надворі, стільки було й у хаті, спастись не було і протопить не було... І нема чого їсти. Це всьо скотина, як оце вже вечір настане, ідуть з сокирами, з ножами різать те ж уже дохле м'ясо і їли... А деякі вже... деякі – то й свої діти неживі поїли... А котре живе, то залізло десь собі, – вода, – там воно собі, його і черви розточили...

І собірали так людей. Як ці вже дужчі, то підвода йде, на підводу їх складали, а на кладбищі викопали яму... Я тибі розказувати ни буду...

– *Розказуйте, розказуйте!..*

– Вичеркали яму – і те, шо вмерло, то кидали ті, а те, шо буде й узавтра ше кончатсья, то й те привезли, бо хто ж його завтра привезе, буде ж воно так і лежать на білому світі, його ж нема кому ховать!

– *Ви можете конкретно розповісти, які були випадки, коли дітей поїли?*

– Це в Оленовці така була хата, шо як іди, то і ти минатимеш цю хату, якщо ти попав під те, то тебе туди зарізали і холодцю наварили, і в Київ одвезли продали!

– *Та Ви що?*

* Село Мар'янівка знамените тим, що це батьківщина Івана Семеновича Козловського. Під час Голодомору 1932–1933 років тут померло 215 осіб, однак це лише список, який удалося відновити через 60 років після трагедії, тобто тоді, коли вже мало залишилося її очевидців, тому є застереження щодо точності цих даних. Спогади про голод у цьому селі я не записувала спеціально, хоча була там не раз. У 1991 році мені трапилася талановита народна оповідачка Явдохи Опанасенко, яка проживала в Києві – вона й розповіла про голод у контексті спогадів про свою родину. Другий запис, можливо, зроблений кимось зі студентів Києво-Могилянської академії, потрапив до моїх рук через професора Юрія Мицика. – Л. І.

– Да! Таке було життя!

– *А хто це таке робив?*

– Те, що їсти хотіло! Те, що вже...

– *То воно ж само не їло, воно ж продавати везло...*

– То й самó ж наїлося! Шо своїх дітей їло! Не обращали вніманія.

Умерло – сьогодні вмерло – його покинули, його ніхто не береться ховать... Тут кажуть: «Андрей і Ганя під тим і під тим берегом лежить!» – «Нехай лежить, бо вже ж нема, не ховає!» <...> Ше батько й мати – і не ховає... Вони померли, ці люди. Ше послі тих, шо у тридцять третьому. Це ж вже було тридцять третій, ше народилися в неї діти, й вона з ума зійшла, і одійшла з того. Ця вже, шо діти під греблею померли з голоду... А тоді вже вона той як очустилася, – шось вродило зелене... То й мак поїли геть, не було тоді ше цих п'яниць, бо їсти не було чого, ни з розкоші жили... Типеричка, слава Богу, не знають, шо б їли! А тоді не знали, шо їсти...

– *А Ви якісь яскраві випадки пам'ятаєте?*

– Як?

– *Розкажіть цілісну історію про чиюсь смерть, як ховали чи про смерть людей з конкретної сім'ї, як вони померли?*

– Ну, як померли... Страшно, як з голодної смерті! У хаті – це в мого сусіда діда Івана, – дочка в хаті замикали його, як він це ж уже... голодною смертю. Ето ж тяжола голодна смерть! Відно тяжола смерть, тяжола! І його замикали, щоб він не ворвався та щоб баби не задушив, жінки своєї! Із-за то, шо її дають якусь юшку... Колгосп тоді давав якоїсь мучки геркої, на п'ятидневку п'ять фунтів [2 кг. – *Л. І.*]. Не п'ять кілограм – п'ять фунтів! І це теї трави нарветься, якої, – тоді ж не росла трава, тоді ж вода була, тоді ж не росло ніяке питанія, бо дощ за дощем! Тоді таке було! Таке було совпаденія, шо його ні описать, ні сказать! Шо було зробляне... Це ж пережили таке! Аж до сорок першого. Уже був сорок шостий год – тоже следувало голод. Посуха страшна була. Буряки спололи, а вони висохли сполянї, дощу не було! Не родило нішо! Ну на чому питаться? На тому – на воді! І то ж вода повисохала – як подумай: в мене сусідка й криниця в тоці, так? Вона ранше встане, не то ранше, а ранше вона вийде, вибере ту водичку, шо в колодязі – а міні не останеться! А я кажу: «Тося! Я ж тоже хочу, – діти ж у мене, – я ж тоже хочу, щоб водички хоч чашечка осталась на день! Вибереш це відро води – розділимо на двох! Хоть буде ж закропиться цею водою!»

То це ж од Бога було, це все послання! Шо висохнуть води, якіх три метри води висохнуть, шо води нема як набрать! Не йде – ні на березі, ні ніде – усе висохло, не було! І все висохає! І картопля, вродила – тако-го завбільшки! Шо ше в нас город до берега, шо ше влагу, читайця, держав! А де високі городи, то нічого не вродило! То так і переживали ж оце-о, – бур'яну якого звариться... А тоді вже ось уже по війні, в сорок шостому, в сорок сьомому тоже ж послєдувала ж ця ж уже... Вже із плєну прийшов цей Питро, і став цим комірником, і став шо на полі два чани... Два чани, возив дітям і нам варив їсти, так... Ше Мотря жива... Я оце ше була, то була вона в лікарні, але з лікарні як прийшла, Марійка мені казала, шо уже слаба Мотря, бо в лікарні була... То вона каже... А це ж теї затірки він їде на роздоли варить. А за ним череда дітей іде. Шо як він, – пока він зварить теї затірки, то він їм по черпаку кожному всипє... Такий був – він уже вмер. Це він війну пережив, в його ноги одбиті, і їсти варив! То він вже такий був до ціх дітей преданий! Шо вже воно каже за ним біжить: «Дядя, дайте!» А він каже: «Подождіть, дітки, я звару – я вам потрошку дам, бо мами ж на полі полять, і їм же ж тре' дать по черпаку!»

То то жисть була?!

Я кажу, шо я його перенесла! Його не описать і не сказать, шо переніс у віку в своєму! Аж оце вже зятями завершила [повмирали. – *Л. І.*]. А це вже собою [натякає, шо скоро помре. – *Л. І.*].

...Він їм по черпачку дасть – оце вони за тим... за тим бігають і за тим лягають спать! А нам уже він по черпачку тоже ж дасть... А ми ж полемо! Рядок за день сполоть не можна! А тоді государство стало давать солоного оселедця, і бочку води вивезуть на поле, і по такій скибочці хліба! Це ми буряки полим! Це полоть за тим цілий день! А вечир прийде [респондентка показує величину хліба – на довжину пальців той шматочок хліба. – *Л. І.*]... А ми полим на полі ті буряки! Хіба ж тими руками вже можна робить шо-небудь, ссе за серце, і притягають льогкі і жолудок до спини! А ця Мотря каже: «А мені, Вальочка»... – це вже як розпоряжуся, шо ту затірку затерти, бо це ж затреш тоді, коли вже буде вечоріть, повечеряють, а тоді спать ляжуть...

А од мене корову забрали німці. Бо мій чоловік був головою, то забрали німці корову, читайця. І таке ж забрали її! Нема ні молока, нічого! То є його двоюрідній брат, на двоїх, братової моєї, на двох із сестрою їм оставили корову. Німці. То це вже його двоюрідній брат із

жінкою, биздітні були, годованку собі взяли. А в мене Тамара маленька – шо ж ти йому даси, як воно ж плаче ж їсти! А шо ти йому даси! Ні молока, ні сала... Німці прийшли, свиню забрали, ту шо батько мій дав, щоб годувать... Бо в нас картопля гарна родила... Забрали. Трохи Вальочки не застрелили за це, шо забірають... Оставили без нічого. Ну шо ти – стіни будеш гризти?! Нічого ж... Пока бур'ян був, якась вишня вчепилася, то вже можна було, шо вже хоть у рот укине... шо-нибудь... То ця ж уже старша, а те ж маленьке! То було цього жінка принесе – дві четверті молока. А купить було – сорок рублів четверть молока, три літри [відро було на 12 л. – Л. І.] Сорок рублів! Можна побудувать? У кого й є, то не можна його купить, бо нема за шо! А ця Мотря... Винесла мені Валя уже так як у полудні в горщечку обідать – шо там воно затірку заварило на триножках, печі нема чим, гілочок назбірало, та це надворі їсти зварило так... Нічого ж! <...> Обдер же геть, усе! Усе! А ця Мотря сиділа... Я кажу: «Йди, Мотре, будем обідать!» А вона каже: «Шо ж з того обідать, як і вам трошки принесла!» Я кажу: «Хоть трошки ззіси!» А вона каже: «Оце закропилася, та піду й... – а вона з Кодаку сама, – як піду, та дойду до матері, то мати піде в Васильків та, може, якого... який стакан крупи якої купить» <...> Хвалить Бога, вона пішла, за тим, шо в мене ззіла, ложок... може, стакан, може, півтора оце цієї затірки, шо вже вміла і дівчина затірку... Ані солі, ані мила – ну нічого не було! Оце так як оце сидиш голий, як це без нічого, тільки на роботу гонять, та й більш нічого.

Та прийшла тоді, каже: «Оце понесла дві сорочки у Васильків, та виміняли три стакани пшона!» Це прийшла й хвалиця: «Оце таке мати виміняла! Принесла аж із Кодаку!» Та й сьогодні ше жива! Но я її не бачила, я до неї не дійшла. До Маріки дійшла, пока у кожній хаті побула... [респондентка згадує, очевидно, якусь свою мандрівку в с. Мар'янівка, можливо, на Проводи. – Л. І.]

*Записано в с. Мар'янівка Васильківського р-ну Київської обл.
від Станіслави Олексіївни Долі, 1925 р. н.
(розшифрувала та підготувала до друку Л. Іваннікова)*

- Ви даєте дозвіл на використання матеріалів інтерв'ю?
- Да.
- Чи був голод 1932–1933 років у Вашому селі?

– Аякже! Звісно ж був! Голод тоді був не тільки в нашому селі, а по всій Україні! А село наше степове, село Мар'яновка. Тоді був Гребінківський район, тепер – Васильківський район. Сіяли жито й пшеницю в колгоспі, люди на городах сіяли жито. І зерно забрали у людей у тридцять другому...

– *Перепрошую! Скільки тоді Вам було років?*

– Мені? Я 1925 року народження, значить, мені було вісім років. Я добре пам'ятаю ті часи, бо голод – це таке горе, що не забуде ніхто!

У нас у сім'ї було тоді п'ятеро уже дітей у батьків. То голод ми добре пам'ятаємо, бо їли, мати варила, з'ятірку, – це як жмілька була муки, то розтерти її водичкою та й заварить кип'яточком, так отаке шось було... Та Бог його знає – воно і не кисіль, а таке, таке шось було...

А навесні так лободу варили, дикий щавель збирали. А літом рятувала нас річка, що була коло батьківського городу, бо там ми виростили, на тій річці, то ловили ряску... Це таке на річці, як цвіте ставок, таке... зелененькі такі водорослі чи шо воно – ну, таке. Качки його добре їдять, «ряска» воно в селі називається. Так ото ми ловили ту ряску корзинкою та терли у жорнах, її висушували, тоді терли, а тоді сухі бур'янці, насіннячко. А ще листячко із кокурузи, та все це до купи, та розтерли, потовкли – та й пекли такі «маторжєники» називались, такі коржики, чи такі... – ну от таке шось воно на хліб і зовсім не похоже!

– *А партійні активісти вилучали зерно в селян?*

– Аякже! Ходили із сільради агенти, ходили й забирали зерно, забирали картоплю – все забирали. У нас осталась дрібненька картопля свиняча, як у нас кажуть. Так така дрібнесенька. Так ото трошки тієї картоплі на якусь баланду було. А лушпаєчки – ті лушпаєчки не викидали, а помиїм-помиїм, та мати на сковороді і зжарить нам. Та й то таке було – добре таке було, шо хоч куди! Як лободи наварить мати цілий чавун – їмо-їмо, їмо-їмо, животи як гарбузи – а їсти хочеться! Врятувалась сім'я того, шо батько мій робив в олійниці, він був майстром великим, умів поремонтувать ту олійницю... Олійниця була колгоспна, її забрали в хазяїна, розкуркулювали, – а поремонтувать її ніхто не міг. Так ото батько її ремонтівував і там працював. То ото принесе трошки макухи, – вкраде, – це одходи такі, як олію б'ють, те шо викидять треба, скотині його оддавали – так тої макухи вкраде, жменьку принесе. Та кручечок олії прив'яже до ноги в калосі. Так ото тієї макухи ше добавимо в хліб та тієї олійки... Та ловили пуголоків ше, у річці – це

бабелюхи в нас в селі кажуть. Це маленькі жабки, що ще хвостички в них не одпали. Та ми їх наловимо з братом старшим, та мати нажарить у сковорідці – та й таке їли.

– *Чи поїдали певні види тварин, яких зазвичай люди не вживають? Може, їли собак, птахів, ховрахів?*

– Ми то не їли цього в нашій сім'ї, а ось розказував мій чоловік, нині покійний, він двадцять третього года рожденія. Вони сиротами остались, шестеро їх у матері було. От. Так меншеньких троє опухлі геть лежали начисто. А старшенькі – це десять років йому було, ше старшенькому дванадцять, і одному сім годочків було. Так у них через дорогу була у них конюшня колгоспна, курятник, овечник... А на горищі, під стелею, під стріхою, жили дикі голуби, горобці... Так ото хлопці їх видирали да скручували голови диким голубам, да на паличку, да на огні, да оце так обсмалять – да й їли. Може, і од того і вижили. А меншеньких тройко, які не могли собі роздобути чого поїсти, а дома не було, всі пухлі лежали... Дак мати, тоже пухла, оддала цих діток знайомій жінці з Києва... Вона то сільська наша, але в Києві тоді була, <...> приїжджала тільки в село, в гості до своїх батьків. Дак вона похвасталася, шо у Києві краще жити, бо там можна хліба купить... А дітей забирає міліція в детдома, де їх годують. Так ото моя свекруха і оддала цих трьох діток, – Гришка, Мишка і Антон, так їх звали, – тій жінці. Посадила на воза, як вона вже пізніше розказувала, і на деякий час думала віддати їх, щоб вони пережили там. Та жінка їх і повезла до Києва. А пізніше розказувала, шо посадила їх на вокзалі і сама заховалась. І бачила, як міліціонер начебто їх забрав. А коли голод трошки минувся вже, свекруха моя до тої жінки звернулася, щоб вона ж її повела забрать уже ж діток назад. Так вона то зовсім не являлася, а то каже, шо на вокзалі покинула... Та й як не шукали, скільки год не шукали, і так їх і не нашли!

– *Що ж могло з ними статися?*

– Бог його святий знає! Але такі ходили чутки в нас у селі, чи то правда, чи ні, но ходили такі чутки, шо тоді безпризорних дітей чи людей там у Києві ловили та забирали і робили катлети, та на Євбазі і на Подолі продавали... Та чи то воно так чи ні, – але людей їли! Їли і в нас в селі!

– *У с. Мар'янівка теж були випадки, коли їли людей?*

– Їли, канешно їли! У нас молодиця пропала, недалечко від нас жила, молода жінка, молодиця. Пропала – і ніде її ні тіла не нашли...

Бо як вмирали, то ніхто нікого не ховав, бо не було сили, не було кому, так пухлі люде й лежали. А молодиця зникла та й годі! А бачили, як вона йшла до... заходила в хату до... ой... Додоськи Рябої, так в нас казали, і чоловік її Кузьма був, такий – год шістдесят йому було, ну здоровий був такий чоловік! Вони теж голодали. Так ото казали таке – чи правда, чи не – що бачили, як молодиця туди заходила, а от чи виходила, чи ні... А схоже на правду того, що моя мати казала, що кілька днів не бачила Тодоськи і Кузьми та й пішла їх провідать. А матері вже мої – вона вже немолода була, ну така, год може, сорок п'ять було... Та й зайшла туди, бо вони недалечко жили... От. То Тодоська лежала вже пухла, на кроваті, а Кузьма ще порався шось по хаті. Так коли моя мати зайшла, а він на заціпку – раз! – двері, та й заціпнув. А Тодоська йому й каже: «Кузьма! Воно ж старе!» То мати й поняла, що він хоче її зарізати, а Тодоська каже, що м'ясо то ж старе уже, бо вже ж немолода...

– *То він, перепрошую, напевно, збожеволів?*

– Бог його святий знає! Але вони обоє померли, не вижили... Та, напевно, він був трохи, як кажуть, звихнутий, бо ж і слова не казав, тільки якимись такими мутними очима на матір дивився, то, мабуть же, не всі ж дома були, чи... Хай йому Бог простить, канешно...

– *І що, цей випадок міліція чи інші органи не розслідували?*

– А ніхто, бо міліції в нас в селі й не було... Був там, приїжджав із району, в нас не сидів постійно, міліціонер. Те й хто, кому тоді було шукать, як люди падали, як мухи... А в поле піде, те й пропаде було, те й ніхто нікого не шукав... А в поле ходили аж до Переп'ятихи, такий курган у нас давній там, – шукали нірки мишачі, то по жменьці зерна, було, принесуть, сусідські в нас хлопці ходили, такі, було год їм по чотирнадцять, то ходили, приносили коли... А один раз пішли, та й назад один не дійшов, не вернувся, бо йти таки туди кілометрів шість, напевно, та й не дійшов назад, не дійшов, помер з голоду... Та й ніхто й не шукав його, бо не було вже сили кому ходять і шукать! Отаке-о було!

– *Чи люди робили спроби втекти із села в місто?*

– Ой, тікали, канешно, – як в кого ще сила була, то в Києві можна було помінати і купити хліба було можна, були такі магазини комерчеські, можна було й на базарі купити, як було за що, були які гроші чи якась була ще сережка там, яке в людини щось добро було, то можна було. А як нічого було мінять, а як не дійдеш, бо йти ж треба було дванадцять кілометрів до Мотовиловки на поїзд, а тоді їхать до Києва.

То не всі могли доїхати чи дійти... А так багато... Та Господи, у кожній хаті двоє-троє померло, і цілі сім'ї вмирили, о!

– Скажіть, будь ласка, чи їхали на заробітки?

– На заробітки на початку голоду хто мав силу, то поїхав, а вже ж як уже кінець тридцять другого, тридцять третій, особливо тридцять третій був дуже важким. То вже й не було сили і їхати, бо кому вже було і їхати! Мало! В нас виїжджали, але мало. Та й не пускали з села, тоді виїхати без паспорта – як ти поїдеш? А стягували з поїздів. А як люди їхали шось мінять, у клуночку там шось везли, то казали, що пропадали в нас люди...

– *Перепрошую, а хто стягував з поїздів?*

– А хто? Може, бандіти, а може, міліція, – Бог його святий знає, а тільки... Всякі були люди на дорогах.

– *Тобто, Ви хочете сказати, що дехто наживався на цьому?*

– Було й таке, було й таке... З клуночками пропадали ж ці люди... Десь гинули... А в Києві ще казали, що і розгонили дуже... В очирідь як стануть за хлібом, то міліція й розгоняла, щоб не купили того хліба... То людина й тікає, то загубить, може, й той хлібець, що купила, або й те останнє, коли якась тряпчина була... Були й облави... На Євбазі, розказували, ловили тих, хто приїжджав мінять своє последнее... А з магазинів гонили... Отако було!

– *Що міняли?*

– На базарі міняли як у кого якась там... Та золота вже й не було... Може, яке колечко, чи, може, яка брошка, чи рушники, може, свитка в кого ще така тепленька, може, кожушок – отаку одєжу теплу міняли на хліб, на зерно... Отаке-о, о.

**Вінницька
область**

*Записала О. Шалак 14 квітня 2006 р.
від Марії Дмитрівни Шалак, 1918 р. н.,
(нині покійна, колишня жителька
с. Сокіл Чернівецького р-ну Вінницької обл.)*

– За часів голоду (це сорок семий рік) дуже мало було котів – повиловлювали... А лупили їжаків! А яке то м'ясо? Тоди шо було не хароше? Все їли. А кобилу ондо везли на поле з колгоспу, то ми з Титяною пішли обібрали всьо, лишилися тіко кости і кишки. Тий ми тото на плечі зібрали, тий до річки прийшли, пополокали. Й на верети – й гайда додому. Суп варили, на шо ж... Давала бабі Наді потрошки...

Той, шо в тридцять третім році голод, я якось перенесла. На їднім бурані...Тоди ше була мала. Шо тут розказувати? Їсти ни було шо, а якось робили, загадували в колгосп – тий робили... Трохи видавали – таке в чашечку трошки... І це на цілий день. І сапати треба було... Канавки копали, як бураки сіяли... В школу ходила, це ж п'ятнадціть років міні тоди було. День піду, а тиждень – не. Кончила так сім класів... Ой, говорити не годна... Я й зара... чуєте, як я говорю...

Ондо Іванко Курочка шо не ззів сестриної дочки? Така велика буде, як сяво озьдо тая Віка сусіцька... Мама вмерла, а воно лишилося... Коло сего, се ж її дядько. Ввечері були, і бачили, і всьо... Прийшли рано там чи вдень – кажут, шо нима... То де вона поділася? Кудя вона пішла?

А ондо Тодосій сей, по сусіцтву зо мною і жінка єго – то тоже маленьке було в них – й тоже пропало, ззіли... А щенята, коти, їжаки колючі – всьо зништожували. Палили на вогні, на тичках...

А в триціть шестім я вже віддалася. Була бідність. А в тридцять семім уже Іван родився...

– *Чи Ваша родина була бідна?*

– А шо ж не бідна? В позиченім віддавалася: блюзочці й димочці. І вірічини позичала у сестри... А вона потому пішла додому – та й забрала з собою, бо й в неї їдна була...

В чоловіка Олекси батьки тоже з голоду пропали – Демко й Параска. В тридцять третім. Олекса тоді якось вижив. Вижив... На постилі горохлянка, кукурузиня застелине – так і вимотався, їв. Із поля де який колосок, де якесь шо – піде, врве...

А Петро Шалак, вуйко, жінка його Домка... Ці вже в сорок сьомому... Я годна всіх хіба памнятати?

А Льоня моя чого вмерла? З голоду! Бо я ходила в поле, а воно... Голодне. Приношу з поля тую бевку, сама й ни кушаю, приборжу, скоро їх погудую тепленькою, а то розвожу ше в казані, щоби більше було. На душу, тую, що роби, давали кварточку – десята кварта. Та я тото пиривару, а Манька Ягуньчина помагає Льоню бавити [дівчинці дев'ять місяців. – *О. Ш.*]. Та вже облизуют там всі. Воно так попадає там... То дитя виссало собі ручку, чисто ззіло – тако вже прямо м'ясо голе... Льоні дев'ять місяців, а Женькови... Кілько Женьови? Штири роки, сорок третього року... Бо вже якось ішов з ясел, а його питают: «Де твоя хата?» – «Там, де соняшники», – каже. А в нас коло хати поли соняшника було...

Якось Іван вижив. Спух, як колодка, таке – аж блищуче. Якось прийшов голова [колгоспу. – *О. Ш.*] з хлопцями, принесли ту пшеничку – що він накрив десь на полю в торбинку – в сю торбинку, шо до школи книжки носив. Тий нарвав пшеничку... Тий пирискочив чириз город, а сусідський – сторожом... Тий взяв ту торбинку забрав, тий заніс у колгосп: «О, дівіця! Бирут рвут вже колоски!» Дивлюся рано (якісь губи назбирала на тім, на гнойови, якоїсь трохи лободи – тий вару юшку), дивлюся йде штирох. А до нас всьо ходили хати купувати, люди приїжджали. Бо ще тато жив, як приходили за сев хатов... Я кажу: «Тий продаймо, тий купимо маленьку». Воронюк приходив, сей, шо на першій сотні жив. Були тут, дуже хтіли сеї хати... А я думаю: «Знов за хатою йдут». Дивлюся, а се с колгоспу: члени правління і голова. І нисе ту торбинку. А я ввечір натерла лободи і якогось ще, примішала... з тими, з качанами, з кукурудзи меленими, – та таке чо-о-рне... І ввечері ни спекла всього, думаю: се ше на ранок лишу... Тий стуїт субі на стулі. А той голова подивився (Гуцуляк був, Борівський, головою), подивився тий каже: «Шо се ви, ніби виклали на стіл, як се кажут, кал». А я кажу (чекай, як їго по батькові, ни знаю): «Се кажу, блинці, я ше маю пикти, йти в поли озьдо та й оце лишити, башти шо...Тий се, кажу, блинці це будут». А він подивився та: «Де хлопчик?» А я кажу: «Ондо на п'єцу, подівіця: він блищучий, як...». Тай ни кажи: «Нати сю торбинку», а кажи: «Ну, шо ж, кріпіця...». Тий вже виходять: «Виходим». Ті вперед вийшли: Гелка Франко і Янко Кривий і Михасько... Се брат. А я ту торбинку тримаю... «Най ід-е-е, колгосп ни пропади...» – голова кажи. «Колгосп ни пропади, най іде. Як годен...». Та й ту торбинку я ни віддала. Ни взяв тої торбинки. Він (Іван) вижив, бо по селі ходив. Хось шось дасть, якусь побачи фасольку... У тої, у Наталки побачив, та

й хтів взяти, а вона надійшла тий сварилася з ним. Тий так він і виживав... А то коняка здохни в колгоспі, а я слухаю се, шо люди кажут. Ти й доки добіжимо з сестрою, з Тетяною, тудя, де до річки відвозят ті коні, то вже того м'яса нима, йно отр'оба, а ми й тим тішимся. Та й ту отр'обу в мішок на плечі і до річки та й там виполошим ті кишки, тото чисто всьо... Ти й принесли додому (бо вона тожи голодувала, Титяна)... Тий навару того супу... Тий так виживали, шо ж мали робити? ..

До школи Іван ни ходив, бо не годин був ходити. Ой!.. На разу в нас була корова, то він корову пас. Та й поженут у ліс, а вона дуже плохесенька, а вони оба вчепляця: сей звідти, а той звідци – виссут то молоко, а я думаю собі: «Ну, шо ж таке, шо нима молока...» А Титяна була в лісі ти й бачила, шо цей, шо вони сцали корову. А я думаю: «Щось вона смієся». Тий каже: «Вони спасаюця так».

А то знайшли олиня підстріленого з Титяною, олинь здоровий, в лісі. Тий того олиня притягнули, облупили шкуру, вона субі взяла, а я субі – тий так ... А потому ше й ту шкуру ни вспіли ззісти, бо вже появилася просо висною.

А то мій прийшов з війни тий привіз бомаги – ватманські листи, то продавати я носила. Той листок двацять рублів. Се я тургую за той листок. Тий возьму скілька тих листків, продам. Якось так удавалося, тий виживали. А якась із суда сикритарка прийшла (тий ще є листочок). Скільки я сказала, а вона кажи: «Коло мени нима гроший, йдіт зо мною тий я дам там гроші». Прихожу... Я дохожу тако, глип, я се, як воно називаєся, народний суд. Кудя се я йду? Али йду. Йду. Приходжу. «Як фамілія?» – «Так і так. З колгоспу». – «А в вас дома є ще?» А я кажу: «Де-е-е? Се чоловік трошки привіз, тий я продала – тий всьо. Се шо? В мени діти, кажу, здихають». – «Ну, ладно, ми приїдимо, провіримо». При-ї-їхали. Приїхали, тий скрізь глядя тої бомаги – дійствітільно нима. Вилізли на гору – а ті роги... А се кажи: «Відки се?» А я кажу: «Вітки? З оленя». – «А ви де його взяли?» – «Ззіли...». І так гляділи, гляділи – а тоді: «Штраф. Розпишіця!» Розписалася – і дониньки. Ни платила, нічого ни казали – і так... Али пережили. Приїжджав забирати судвиконавець, али ни було шо. Опшим, добри нажилася...Нима шо казати. Того й здоровля нема. Кажи, худа. Чого худа? Бо перенесла голод.

...В сорок семім вже ни їли людий, ни чула такого. Се був іначий, в трицять третім хужий голод був... Най воно нікому ни сниця! Щоб ніхто добрий і милий ни дочикав такого бачити, як я бачила!

Записала **О. Шалак** 18 липня 2007 р.
у с. Долиняни Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.
від Віри Василівни Грабовської (Копитко), 1929 р. н.

– Я ні про кого ні буду розказувати – людей багато страдало... Но я дитинство своє (важко зітхає)... тіко про себи роскажу, шо я пирижила, починаючи від трицять третого року. Я з двацять див'ятого року... Я про себи роскажу...

– Скільки Вам було років у 1933 році?

– Чотири роки... І ви знасти, шо як зара бачу... Це міні п'тий рік був, бо трицять третій, трицять читвертий – це була та сильна голодовка. Голодовка... А як ше голодовка? Нас викинули з хати, строїв тато й мама хату і по сорок раз води приносили, розкопали і тими вальками робили... Коли шось зробилося, вже почалась коліктівізація, ви міні вибачайти, бо я трохи неграмотно розказую... І вони постановили – і там захтілося таким, шо начальство, цю хату взяти...

– Відібрати хату?

– Відібрати хату. Постановили таку причину, шо, значіть, ти ни той день подала заяву в колгосп. Значіть, мали чи двацять восьмого чи двацять див'ятого, а мама ни написала (чи тато) заяви в колгосп – і вони на це взлилися й викидают з хати. Вики-и-дают, вигружают, чисто всьо. Тато забулів, такий коло хати був такий... дужи підмурок, тата виволочили на підмурок і там кинули... А мине (голос тремтить) як шпурнули так з порога, так з покату так шпурнули, так кинули – аж під шопу... Мама як прийшла, і в спідницю – шірокі ті були, виликі – взяла мене в спідницю і піднесла і принесла. До хати...

І викинули... Викинули з тої хати, забрали, продали цю скриньку... І шо там було? Нічого ни було... Вони ж туді... Їди мама в Западну... Бире цих два хлопчики, мене – й їдут в Западну. Там ше ни було цих колгоспів, це були такі самустійні люди. Так я знаю, шо то був... типер називають Івано-Франківский, а то був Станіслав. Це я ше помню, і потому там таке ше село Юрківці, шо це я запомнила, якісь Сусідовичі... Сусідовичі – це я була в Самбурі. Старий Самбур – там я була, Тернополь – була... Д-де я ни була?! Ці молоді такі всі роки свої нигодящі...

Поїхали. Поїхали ми туди – і ходи мама помижду люди і проси... Проси робити – і шоби дали їсти цим дітьом... А тато їде в Київ. Пуїхав в Київ – і там встроївся на таку роботу, на залізні дорозі, ну, ті путі

лагодят – і така там будка, і вони там... ше там є чолувіки... І вони там варат і там сплят. І лагодят, роблят – шось там заробляют. Бо навіть мама взяла мене і поїхала до тата ніби відвідати – дітий залишила. Івана... впросила тако людий, хазіів: «Візьміть, най пасе вам корову! Міні ни треба нічого, не думайти, шо він ні злодій, нігде нічого, но тіко но шо най там в шопі спит, най в короварні... Но тіко дайти їсти і най пасе корову». А другого, Ваську, з двацїть сьомого року, то до других людий – вівці пасти. І там вони дают їсти і, канешно, там вони вже дали з тих своїх дітий шось – бо ж нічого нима – одітиса, там вдягнутиса. Це літо, це ни навесні... Навесні [має на увазі попередні події. – *О. Ш.*] отаке це таке всьо робиця... А мене... Вже куди йде, туди мене бере. Бо, ну де? Ну де, куму лишиш, куму треба? Вона бире мене з собою. Поїхала вона туди до тата, бо навіть так, як зара бачу, ті путі... вони пішли десь там у город, шось купити дитині, чи собі, чи шо... А я як сіла на ре-е-льці – і там залісла, так пройшла голка... І так вони прийшли – я всьо шпортала, хтіла витігнути (сміється) ту голку... І, кажіть, шо зараз ніби бачу... така-а-го (показує на пальці) голка (сміється)... І я всьо шпо-о-ртаю...

Вони поїхали і лишили, що «ти нікуди ни йди», а я всьо шпортая...І вони прийшли з того города – і мама пуїхала знов, бо там жи діти тії... Станіславка – якесь таке село було. І вже мене – з собою. Пройшло – і вже через яке-то врем'я тато заробив купійку – хтів вже приїхати привезти, бо тут жи нічого нима... Тий доїхав до якогось – Пост-Подольськ, чи звідки, – вскочили грабіжники – й паспорт забрали, й до купійочки забр-а-али. І він лишився голий, босий і простоволосий: куди їхати до дітий і до жінки? Вертаєся назад в Київ, вертаєся назад на роботу. А в мами немає нічого. Ходи помижду ті люди, бо вона гладила, білила, хто шо казав... жала. Ну шо, підходять жнива, то це вона дужи жала... І скрізь мене бере з собою...

– *А годували Вас люди в Західній Україні, співчували?*

– Ті люди приймали, бо тако мама як розкажи, що, значить, ми в колгосп ни поступили, і вони, мол, жалували цих людий. Бо там ни було колгоспів...

А я це дуже помню, як це розкидали, розкулачували, тож забирали всьо з хати, люди добрі... Постиль диривляна і тако досточками вложена [показує на днище ліжка. – *О. Ш.*] – і мама всипала тако кукурудзу і соломою накрила. Прийшли – і забрали. Ви-и-кинули! В п'єц всипала

фасолі в горщик – і якоїсь кукурудзи, присипала попільом – і висипали. А мама з Міхаловець, з другого сила, і дід мій... ніби мамин... жили трошки моцніше вони. Дідуньо робив дужи на вирстаті, виробляв ції... павучками вере-е-ти... Ну, всьо цего, таке всьо він робив... А мама їздила, як то тоді ше їздили, на заробітки, десь там ті бураки сапали... Це дуже платили... Там тоді такий терен був, ну, напротів цего зараз – дуже тернові хустки заробляла, купувала, матові спідниці. Мат – і оксаментом тим таке обшите, таке всьо... І це всьо вони забирают. І тут як ці сусіди – ніби свої ці люди, но роблять вони в сільраді секретаром там чи помошником секретара чи посильним – вони це забирают. Забирают ті верети з павучками, забирают спідниці... І дуже чорна гарна хустка... Кажіт, як вона лишилася мені в пам'яті – така шовковенька і так як біленькі тако квіточки вибиті... Знаєте, як то... Мама ж мене скоро в ту хустку чорну закрутила, а зверху тою подертенькою біленькою: «Тікай, тікай, бігом на пудвіра, біжи на дорогу». Я бігом на пудвіра... Тож чоловік... Ну, я не знала який, як я підросла, то мама сказала. То свій (!) чулувік – Луган. Прибіг і, пунімаєте, ту хустинку з мене здирає, стару, а цю скидає. А я дужи вчіпилася і так, як зараз, помню: «Це моя хустя! Це моя хустя!» [кричить надривно. – *О. Ш.*]. І він таки ту хустку забрав з мене – ту шовковеньку взяв, а кинув на мене ту подертеньку...

Пройшло вже – ну, але це вже аж потому. Там вже на тих заробітках ходила мама, ходила – і от залишила Івана худобу пасти, Василя – вівці пасти, а зо мною йде на друге сило. Пішла до їдної хати – ни треба робочих, пішла до другої – «ни треба нам». А мама просиця, шо... шоби шось дали їсти міні і її – і вона шоби шось робила. Бо більши ж нічого ни має. А дітий так лишила – шо дати тіко їсти і най пасут. Бо де подітися? Де купійка? Шо це, де? Це ни можна... І де це, ви знаєте, шо зараз дивлюся, шо кудись я їхала: чи то на Куриловці, чи то Муглів – шо йде верхом тако поїзд, по путі, а туди долиною тако рі-і-дко хатки, ну, де це? Я ни можу зараз субі припомнити... Но то припомнила, шо там було. І діти пасут субі худобу, вівці собі, бі-і-гают, діти – і ріденько хати... А ми поверху ходимо. І йдем. І я вже дуже розплакалася, шо я їсти хочу. Начала плакати, шо я хочу їсти. А мама тоді стає на путі і тако – мене пригортає до себе і каже: «Хлопців приютила, тато в Київі, а ми підем під поїзд». Як надійшов той поїзд [із гіркотою в голосі. – *О. Ш.*] – та такий здоровий, та паровоз, но: «Чах-чах-чах!» А я туді кажу: «Мамочко, тікаймо! Я вже вмру – я ни скажу, шо я їсти хочу».

Той жи доїхав – зриває стоп-кран, вскакує: «Ти шо, бабо, робиш?» – «А шо міні, – каже, – робити? Вона плачи їсти, а я де возьму?» А красти – то тя-я-жко мама... і до цих пор, бачити ми, усі, ни дай Бог, шоб ти десь, дитина, шось порушала, або вкрала, або обманула. Так наша сім'я і зросла...І вже нима братів, тільки нас ше три сестрички є. А тих братів немає...

І... він тоді бере в поїзда, забирає і привози до якоїсь станції. І мама розказує, шо... «викинули з хати, забрали всьо, і я пішла в світ – чулвік у Києві там роби, взяли обікрали і лишився голий, дітий лишила там, а вона плаче їсти. А я красти ни годна, я ни піду красти...». Він жи привіз туди нас на ту станцію, і вскакує, входить, так як то ніби приводит – тепер я понімаю, а тоді шо я знала? – забіг він туди до тих начальників, чи шо, та й каже: «Нагудуйти цю дитину і пустіт цю жінку, най іде помежду люди, най вона зароби, шоб вона прохарчувалася. Вона ніяка ні бандитка, ні злодійка, ні... нічого...». А вони міні тоді скоро дали... я не знаю, шо друге, а за хліб то дужи помню. Тако крумку хліба – я ту крумку ніби зразу проковтнула. Та й думаю: «Чи дадут ше мені крумочку чи ні? Чи дадут?..» Вони ше вкраяли – я ше проковтнула... Як я вже ззіла, наїлася... І мамі дали, шось там їсти... А, бачти, ни помню, хліб дужи помню, шо три крумки ззіла. І туді пустили, сказали, шо «йди мижду люди, іди й заробляй». То так мама проходила... ціле літо. В людей жала... І оце піде вже ... жнива, жнуть... Прийшла людина наймати. Наймили жати – і мине бире з собою. І так як помню: зварили там їсти, нажалися. І кладут табуретку, стільчики – усі так обідают. Пообідали. А є два хлопчики – пушті такі, як я, – і дівчинка. То нам дают, постилили верету десь там дальши – іше там на мішечок – дали тожи їсти. Ті ж хлопчики сказали: «Тубі п'ять ложок – і більше ані смій!» П'ять ложок взяла – і всьо, сидю. Мамі буюся сказати, шо міні ни дают, бо думаю: «Зараз маму вижинут і мама будé голодна. І вижинут – де пудієся?» Сидю-ю. Подали шось там друге: чи мамалиги чи кашу... «Три ложки – і більше ані в рот!» Я взяла тих три ложки і сидю на тім мішечку – а мамі нічого ни кажу, бо буюся. «Скажу, – думаю, – і маму вижинут і мама буде голодна...».

І так ходили ми поміжду ті люди. А брат – мамин, міхайлівський – в мами два брати було, вона родом з Міхаловец – тут добивався, їздив в той район, їздив в ті Куриловці (чи там був Бар ше чи Куриловці туді, я ни знаю) – і добивався: ну, за шо викинули з хати – і забрали хату і

віддали?.. Там вже ті люди субі зразу посилилися – що вони хтіли тої хати – і чисто всьо.

І потому вже таке – аж під осінь. Тато приїхав, вже привіз якусь копійку, мама поїхала, то купила...купила шось там дїтьом. І тато ше лишився в Київі, а мама поїхала... Той брат, дядько Аксентій написав, шо «приїдь додому – і будём добиватися хати...». І це так помню: під осінь мама лишає Івана – так само в людей пасе худобу, а Василя тожи так само, а мине бире з собою. То я субі зараз приставляю, як мамі було, як її серце видержало... Ліпити своїми руками ті вальки і гладити – тако половина хати кончина: то комната, кухня, п'єц, там губа, а друга половина тіко чорна погладжина: тий виликий зал... Хата вили-ика! Нова-новенька. Ну, скажіть, ну, скажіть, за шо викинули? Ну, шо ни подала ни точно в той день заяву.

– *А хто заселився в ту хату?*

– А такий... я знаю, можна сказати, шо наш голова сільради – се їго син.

– *То це батьки того голови сільради?*

– Да, засилилися їго батьки.

І мама так іде. Так та хата на висоті. А її видко прамо з якого боку зайдеш, бо вона так на горбочку... І йде – й приходи. Приходи, а та жінка мастит сіни. Скажіть міні, як се я можу помнити? До капочки. Мама приходи і кажи: «Килина! Доки ти будеш сидіти в мої хаті?» Вона: «Добивайся субі! До свої хати...» А там на долині такі в нас були яблука – то ше дід Стефан їх садив, амбури – такі-во фунтові. Яблука ду-ж-жи виликі. А мама каже: «Най Вера побіжит возьме яблучко!» [Змінює голос, грубо, з притиском. – *О. Ш.*] «То нихай йде візьме!» Своє (!) яблучко! І я тоді побігла там городом на долину – і-і-і! – а вони такі здорові, так... впало. І я хочу ше їдно, і ше їдно, і ше їдно взяти... І я ни можу взяти. А се вже осінь. Картоплі повибирали, но й чисто так. І ті яблука падають... Мама здихнула – і вже нічого ни сказала. І йде до брата, братова... – і, спасіба, шо таки якась родина, шо це зараз я сидю осьдо і дивлюся, шо це між людьми робиться... Яка ненависть, які рідні – як вони мерзяця, як свараця – міні мороз іде поза шкуру – я ни можу цего пиринести... Прийшла мама туди. В Міхалівці. Як можи бути, лишає мине там, лишає, а сама їде в ті Куриловці...

– *Це 1933-й рік?*

– Це вже трицїть читвертий. А четвертий... тожи була голодовка...

– *А що їли тоді люди?*

– Шо хто міг! Шо як в городі трошки, як садив, чи як коровиця... А як нас викинули... І вже тая жінка як засадила город. Хто шо дасть – то їли. А більши в нас нічого ни було... І так вже мама мине лишає – і так лишає вже, а ніби в брата маминого є два хлопчики – і я вже бавлюся з тими дітьми, а мама з Куриловиць, – в Куриловці, з Куриловиць – в Куриловці... І вже так насилися, шо привіз одну заяву з Куриловиць: «Освободіт хату!», привіз другу: «Освободіт хату!» Ше туді той дядько поїхав. У Куриловці... у район – я ни знаю, чи був Бар чи Куриловці. Я ни помню. І пуїхав – і привіз – і на стіл: «За двацїть чотири часа освободіт хату!». То так я це помню дуже, шо як це прийшов той дядько в ту сіліраду, шо: «Висиліт», а цей чулувік кажи: «Я сто рублів за них заплавіт! За цю хату!» Той дядько ни довго думає – сто рублів на стіл. Положив – і гай, виходь! – ідут з сіліради і викидают всьо з хати. Я в Міхалівцьох, а мама тут, з тим дятьком і вони до сусіди там викидают. А нічого нима, ні-ї-ічого – вікна подвійні повитягали, то всьо... всьо, всьо поністожили шо то є – нічого... І мама тоді як приїхала, вже вирнули ту хату – і пішла вона в Міхалівці, знов привела мине, вже побула я тут трошки... І кажи: «Ну шо ж, я пуїду до дітїй»... Осїнь – нічого нима. Нічого. Тілько на тім городі, шо я ходила, – десь ни ви-збирав картофільку якусь, то збираєм. Десь якесь лишилося шось... яблучко – і це так ми харчувалися. Правда, брати – еден і другий – то й картошки привезли, і десь там добули, чи де там, вони... пашні... І кажут: «Шо ж ми повизем? Їдим попри млин – змелемо». Змололи... Мама вже пуїхала за дітьми, мине лишає в Міхалівцях, в брата, бо там жи два хлопчики – я бавлю їх – ніби більша, бо вже міні було, я ни знаю, скілько міні було то років, бо це вже трицїть четвертий чи трицїть п'ятїй... Привезла мама тих хлопців – і прийшла я. А нічо-ого ніде нима. Лиш так п'єц зроблений і така вилика пічкурня. І в пічкурню... пішли на поли соломи – і принесли соломи. І я в ту пічкурню дужи настилила соломи і якоюсь вереткою попратала... Божи, я ж мо попратала – і ми всі троє там спимо, в ті пічкурні: брати оба і я. А мама принесла соломи й так кинула на... Нічого нима... Всьо уністожили, а ше коли розкулачували, то скриню продали – і нічого нима, ні кап'я. І постилила так на зимлі тої соломи, принесла, – і лижит. А сусіда там така Копитко – Григір і той... її батько такий: «Се ни годиця так». Пішов додому, взяв штири коли, забив штири коли і такі штири досточ-

ки. І: «Лягай тут, – постилив соломі на висоті, – вскочи жаба, вскочи якийсь... на зимлі... Се нехарашо».

І туді мене мама знов у Міхалівці до тих..., до тої, тої... вуйни і до брата... Приїхав тато – ну, (надривно) го-оло, пусто, нігде нічого нима. Йдут у ліс обое, цілими днями носят, за цілу ніч дров – і тут був Філька – забула, він єврей, і приїжджає і забирає ті дрова в мами... І це заплачуть ту купійку – і вони знов цілу ніч носят. І Йосип, і Філька – жидки, і вони приїжджали підводою своєю і забирали ті дрова в мами, шо вони наносили, і платили... Шо ми вже мали хоч шо-нібудь... А так вже хто скинувся... Куди вже піде мама – хтось попросит шось робити, піде – приноси відро картофлі. Шо... бо вони вже садили городи. А тоті брати всьо-таки помагали, вуянка – їдна і друга. І помагали... І тут вже ніби хтось, хто вже змилувався, – шось дав. А мама йде всьо відробляє. То вони вже пішли й ці хлопці – із Західної приїхали – і так в одного чоловіка – столяра, пас худобу. Пас ціле літо худобу – то вони вже приносили такі – ше є до цієї пори...шо він зробив постіль. Витесав... то нічого – така гарна постелинка! І така лавочка штахетами. І другу лавочку... А то ні-ічого в хаті ни було, ні-ічого: ні посуду, ні... Всьо повиносили!

Записала **О. Шалак** 9 листопада 2007 р.
у с. Котюжани Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.
від Станіслава Івановича Фіяла, 1931 р. н.

В трицять третьому році забирали всьо з хатів, якщо у вас була лишна фасоля, відро картофель...

– Скільки Вам було років у 1933 році?

– В трицять третім міні було два роки...

– А пам'ятаєте?

– От іменно, що дешо таки помню... Батько розказував... Ося бабка, шо ми в неї купили хату... А тако жили... Батько жив з систрою – їдна хата була її, а друга наша. І в трицять третьому році батько виходит надвір, пішов до підвала – корови нима. Всьо! Корова пропала. Ни пропа-а-ла, хтось забрав – таке діло. Тий шо будете робити? «Хочу, – кажу, – молока». Плачимо молока. Систра на рік старша від мени – дрібні діти... А потому ми вже взнали, хто вкрав... Рідний дядько! Да! Вкрав, забрав – де він подів, це – дело його! Таке, шо в силі ни сховаїш, якщо ти зробив... І потому вже батько лишив сю хату – і пішов в приїми до мої мами...

А це всьо лишив сестрі – най субі там живе! Був у неї чулувік, пішов на фронт, вона залишилася сама, бідна. Було двоє дітей – і обоє повмирили.

– *Від голоду повмирили?*

– Да, від голоду того.

– *А як прізвище сестри?*

– Даревич Ганна Григорівна. А потому вже шо получаєся? Батько каже, шо «я вже тут ни буду жити...». Вона лишаєся сама. А якщо жінка сама... Хтось прийде, хтось говорит... Багато спльотінь таких ниправильних. А потому вона вже вийшла замуж...

– *Як жили під час голоду?*

– Значіть, шо було... Ни знаю, хто сим командував... Як се було... Приходили до тебе до хати...Чи до моїх батьків: «Де хліб? Де фасоля? Де кукурузи?»

– *А хто приходив?*

– Кого присилали... Люди всьо ховали: шо могли закопали, шо могли...

– *А Ваші тато і мама?*

– Так сами в них було бідно, всьо було бідно! Було сих двої дітей. Тато тяжко робив – він туді був молодий... В кар'єрі робив, коло лісництва. Бере сей молоток на плечі – сей, шо камінь бити, – пішов... Мама була така рузумна й правідна... Шо туді було? Забитий цвак – і ришито – і ховає від нас для тата їсти... І нам по їдному блінчику – цей, шо з мерзлых картофелі, – на городі туді були мерзі картофлі – зараз нима таких картофель, а туді – висною, як добудиш, – вона така біла, сипка, як крохмаль... А городи копали, хто туді орав? Копали... Тий накопают там вже трошки тих картофель, тий туді – нима на чім – на якісь блясі попичут... Олії ж ни було... Нічого нима – но тіки та галета... Змерзла... І я дивлюся... Мама ховає для батька – для чулувіка – ті бліни... А я дивлюся: «О, я би так поїв...» – «Тубі їден, батькові два». Потім він приходи з роботи, цей молот несе... І несе на плечох в'язку дров... З лісу. А рано знов те саме. Я ни помню, чи хтось їго нанімав... Чи він сам ходив, но бив кмінь. Бив камінь. Кажи: «Я молота ни лишаю там, бо вкрадут...». Якби молота вкрали – то всьо – нима роботи... А потому всьо діло вже направилося...

**Вінницька,
Хмельницька
області**

*Записав В. Косаківський 28 жовтня 2011 р.
в с. Северинівка Жмеринського р-ну Вінницької обл.
від Любові Олександрівни Волюк, 1953 р. н.*

– Я являюся унучкою свого діда Гриба Захара Олексійовича. Він помер набагато раніше, як я народилася. І тому я тільки із слів своєї матері можу розказати про його життя. Мама розповідала, що її батько був дуже трудова людина. Сім'я їхня складалася із, значить, його дружина Ксеня, чотирих дочок і брата. Але одна дочка померла малолітня. Дето її років було чотири. Тому три систри і брат. Мали вони коні. Спочатку у них будиночок був маленький. Потім батько, так як у них вже сім'я велика була, запропонував постройти будинок, щоби там уся сім'я жила. Построїв він двоповерховий будинок. Строїв він багато років. Наймав, говорила мама, кацапів. З Жмеринки с кірпичного заводу возив кониками кірпіч. Построївши цю хату, дід... У діда був садок великий. Він робив вино.

– *А поля багато мав?*

– Поля? Я ни розумію там ці дисятини. Да. Я ни помню там скільки записано. Треба подивитися – п'ять с чимто, чи шо? Да. Хазяйство вони мали: корову, свині, коника. Ни коника, а коні. В нього було два, то одного вкрали були. Лишився один. То тоді мама говорила: «Шось треба привести, то він спрагався іс сусідами». Брав другого коня і так вони, шо там потрібно возили. Розповідала мама про нього, шо він дужи мав, як то кажи «золоті руки». Він, шо ни взяв в руки, всьо він міг зробити. І теслярську, і камінну роботу с камня, і кожу виправити, там шось зробити – чоботи. Говорила, шо він таке зробив, таку техніку, шо розділяла горох на три чи чотири сорти: більший, менчий. Так розділяло воно. Потом пізніши, в ці вже ніби хаті, коли він построїв, то комнатку одну відділив і магазинчик зробив. Він їздив у Жмеринку. Там, чи він міняв, чи він купляв, я добре не распитувала мами. Тому шо, єслі би зараз це було, то я би, може, шось подрбно распитала би. Тоді тако, шо там запам'яталося. То він їздив у Жмеринку і привозив звідти, там мило, оселедці, ну шо там таке, то шо він ни міг зробити тут. Брав він, мама расповідала, в євреїв. Тоді в Жмеринці, в основному, євреї були. Вони теж торгували. То мама казала, шо він настіки мав таку голову, шо він навчився говорити мовою євреїв.

– *А грамотний був? Умів писати, читати?*

– Я не роспитувала за грамотність. Но знаю одне, що коли мама розповідала: «Такий подвальчик був, значить, у цих євреїв, де товари ці брали. І кажи: “Я зайшов туди, бо вони мене пригласили, али самі мали шось наверх полізти. Тай кажи він до цієї жінки по єврейськи: “Дивись, шоб він нічого ни вкрав”. А він каже: “Я ж навчився”. Коли, значить, він отримав ті товари, тоді, вони вже вилізли ніби с того подвала на верх і кажи тато: “Як ти думаєш, шо я мужик то я можу ни навчитися мови”». Одним словом, мама розповідала: «Він дужи був людина чесна». От, в сусідстві росте яблуня. І вона значить падає туди і падає туди. І він це всьо повикидав. «Оце, – каже, – не моє». А одного разу розповідала, шо йшов він пішки по жилізній дорозі, з Жмеринки. І кажи: «Замітив трапочка, такий вузлик. Дивлюся – лижит. Я підняв, подивився, розв’язав – гроші». І каже: «Там стільки тих грошій, шо хто-то продав воли». Значить, він розумівся скільки там воли стоять. Каже: «Я це всьо зав’язав назад і поставив, на місце». Приїжджає додому тай розкажує, своїм дітям, каже там жінці: «Так і так». А вона, мама, каже: «Тату! Тай чо Ви не взяли? Як ви не взяли, то хтось буде їхати, чи йти, тій забире». О! А батько кажи: «Ні, ні, – кажи, – діти. Це чужі сльози». Да. Це я дужи запам’ятала це.

Трудилися. Заставляли всіх дітей до роботи. Ці щепи понасадував. Мама каже: «Ми постійно, це наша робота підливати. Худобу пасти, свині, там, це наша робота».

Ну, таке їхне було життя. Це до тих пір, поки було добри. А потом вже колективізація. Вона кажи: «Ми молодими були дівчатками і ми ходили в клуб». Приходим в клуб, а там засідання, сільської ради. Там може хто то з Жмеринки приїхав. Вона каже: «Я ж їх ни знаю». Чує там розмову. Приходе до дому і каже: «Тату, я була в клубі, а в клубі були засідання. Були там начальство і казали: “Шо в нашому силі Сивиринівці живе куркуль Гриб Захар Олексійович. О. В нього вилика, значить, хата і так дальши”». Вони розказали татові. Мама розказала, шо тату, хату цю забираут. А батько її ніби каже: «Як вони можут в мени забрати? Я своїми руками строїв. Своє здоровля поклав і вони можут забрати. Я такого ни віру». Він ни вірив. Мама розкажує, шо він до кінця ни вірив, шо можут забрати. Али прийшов такий час.

Мама розповідала: «Цілий парад був, коли забирали». «Ну, до того в нас, – кажи, – діжурили, шоби нічого с хати ни винисли». Діжурили, вроді би, дві ниділі. Мама розповідала, шо іменно в той момент, коли

саме забирали то зібралось всьо сило. «Ідут, як на парад. Вистроїлися ці всі люди, до низу. Прийшли, всьо, це позабирали, шо було. Навіть і ни стіране більйо».

Всьо забрали в колгосп: корову, теля.

– *То була одна корова, чи було багато – воли, коні?*

– Там у мене є записано те, шо в нас забрали. Но я не помню. Знаю, шо, дуже багато пасіки. Вроді би там тоже є пасіка записана. Матеріал [будівельний. – *В. К.*]. Реманент. А потім вигнали з хати цієї. І вони були вимушені ходити і наймати хати, шоби де пирибути. Люди, на той час, дуже були налякані. Вони боялися приймати їх. То мама говорила, шо почти 30 хат обходили. В одних пириночуют, а потім кажут: «Іди», тому, шо боялися. Так як дали клеймо «куркуль» і всьо. І так вони скиталися, тут, в силі [селі. – *В. К.*]. Потім мама кажи: «Хтото, дето в нашому силі підпалив ожиред» [очерет. – *В. К.*]. Ну, шукают: «Хто підпалив?» – «Куркуль!» – «Ночою, – каже, – будят, приходят і батька забирают на Жмеринку. Б'ют його». В Жмеринці держали його. Мама каже: «Ну, нима день, нима два, ми вже, – кажи, – пириживаємо і ідемо, чи їдимо (ідемо пішки, та тоді ж ни було автобусів як зараз) в Жмеринку, добиваїмся туди». Його жінка і мама ніби якусь пиридачу зрихтувала. Вони, правда, прийняли передачу. Но коли на другий раз знов вона прийшла туди, то батько кажи: «Нашо ти мені його була приносила ту пиридачу. Вони, – каже, – забрали передачу та ше так набили мине». А потім значить був такий наказ всіх їх висилати на Сибір, хто підлягав під цю категорію. Казала: «Підігнали ешелон тудя, на станцію Матейкове, і позбирали з усіх усюдин цих людей». З Сербіновец, мама говорила, сім'я була. А шо мали с собою? Вузлики. Знаю одне, шо коли вони були в Сибірі, а батько був так як трудяга, робили вони на, шо то там зв'язано із слюдою. Добували, чи шо? Говорила мама, шо так як він був трудяга, то його преміювали.

– *У якому населеному пункті вони там були?*

– Іркуцк. Не знаю, бо даже якісь там переводи від брата сюди, то писалося «город Іркуцк». Мама говорила, шо там дуже були сильні морози і батько був там захворів. Ну, я не знаю, як там було, шо діти поїхали ранше сюда. А от брата... В 30-му році роскуркулили. Брата залишили там. Батько потім захворів і відпустили батька сюди. І це вже наведено був 33-й рік – голодовка. Він приїхав сюди, мамин батько і вони вже знов тут по цих хатах.

Мама розповідала, що так як колись він мав цей магазинчик, тож не всі люди мали гроші. Він давав в борг, роздавав. А коли приїхав він с Сибіра, тай кажи: «Піду до того чоловіка, він мині винин, може дасть барабольки. Піду до того чоловіка.» – «Тай, – мама каже, – так ми виживали». Той дасть барабольки. До родичів ходив він. Той шось дасть, може молока. І так вони пирибивалися. Потім мамин батько пішов на кірпічний завод на роботу. Там він робив за муку. Людям платили мукою, продуктами. Директор сказав, що місяць пороблят і дають, пайок цієї муки. Батько відробив її місяць і каже: «Дай, – до своєї жінки Ксенії, – дай мішечок, торбинку дай, бо сьогодні давати будут пайок». «І очіридь, – каже, – стояв». Уже він підходить до окошка, де там видають цю муку. А директор кірпічного заводу побачив, що він вже підходить якраз до отримання цього пайка і каже, до того кумірника: «Ти, Грибу Захару пайка не давай, бо він кулак». Прийшов до дому плачучи, каже: «Мені не дали». Потім він пішов на роботу в Чернятин. В Чернятині півзавод. На півзаводі, – мама розповідала, – важка робота була, тому що треба було, вставляти каміння. Там такі великі чани, де цей хміль, на пиво. Ну, одним словом, що треба було йому мурувати ці чани. Дуже була важка робота, голодовка. І тоже він там дето около місяця поробив і одного разу він йшов вже звідти, з роботи тої вечіром, знесилений йшов і в Чернятині, каже, під забором в одних хазяїв, склонився і застиг – помер. «Ми пожичили коника, поїхали його забрали». А вдома, каже, де вони находились, ну, наймали де вони цюю хатину, а ця хазяйка дала їм старий шкаф. З цього шкафа збили труну і каже: «Ми всьою сімїєю завезли на кладьбище». Кладьбище тут не далеко.

– *А як жила родина без тата?*

– Як дальше жили? Мама розповідала, коли почалася війна, тут руміни були в силі і німці. І, одним словом, що їм дозволили жити в цій, їхній хаті. Але це було тожи ни на довго. Після того, мама росповідала, що 50-т років після війни була тут школа – семирічка. 50-т років всьо сило вчилося в батьковій хаті. Поки цю не побудували.

Коли була реабілітація, в якому це році? Там тожи є записано. То одним словом, що нас визивали були і якоби вони компенсіровали. Ми просили, шоби повернули участок. На той момент іменно коли була реабілітація, то вже було розваляно, школа була розваляна. Полностью всьо розваляни: кірпіч порозбирали люди, матеріал порозбирали люди. Такий пол, – кажи, – що можна ше ставити і знов стилити. Він знизу

був воском пропітаний. Нам сказали що: «Ми Вам ни можим повирнути». Там на ті території. Директор школи построїв будинок, якоби для себе. Іменно в тому будинку вже жильці, то вони вже ніби й погрібом тим користувалися. «Сам, – мама розповідала, – батько її, сам ці погріби зробив». Коли була голодовка то він ходив по людях і мурував ці погребі. То в нашому селі, даже я ни знала, а вже міні признавалися люди, шо кажи: «В мени, значіть, строїв цей твій дедушка погріб. Хороший погріб». Іменно вже в той момент це він строїв, коли з хати вигнали. Потім ми хотіли той учасочок взяти, де ця школа була. Там шото крутили-виртіли, тожи ни дали. А нам говорили, шо: «Ми виртаєм людям компенсацію» за те майно. Я даже навіть не помню скільки. І ми ни взяли, ми ні копійки ни взяли.

– *Як мама виходила заміж? Як сватали дочок куркуля?*

– Коли вони були биз хатів, вона кажи: «Я була винуждена вийти за хлопця, який її сватав»... Вони одружилися, він купив нивиличку хатинку на Висідалці і так вони там жили. Мама взяла ше до себе сестру. І так вони жили там. А потім війна і чоловіка забрали, якраз призов був. І, кажи, їх як-то первих кинули, і так і безвісті він і пропав.

[Від цього першого син. – *В. К.*] був. Валентін – син. І вона його виховувала. Потім після війни вона познайомилась вже з другим чоловіком. Це вже з моім батьком. І вже від цього чоловіка вона мала трое дітей, один помер. І таким образом нас трох було вже в мами. Вона вийшла заміж за інваліда Вітчизняної війни. Нагороди є в нього.

А моя мама була, на той час, говорили «мадістка». Це ви знайте, шо таке? Шила. Вона дуже була майстровита по цьому профілю. Маму звали Марія, 11 року [1911 р. – *В. К.*] народження.

*Записав В. Косаківський 29 жовтня 2011 р.
в с. Северинівка Жмеринського р-ну Вінницької обл.
від Наталки Ігнатівни Ремез, 1923 р. н.
(родом із с. Сербинівці)*

– А шо тоді було? Колгоспи позабирали в людий всьо. І ці, клуні позабирали і забори позабирали. Так як у нас була дерев'яна клуня, то забрали це дериво. І тоді ше прийшли і забрали гет той фундамент. В колгоспі зробили то короварні, то конюшні, то свинарні. Позабирали в людий всьо. Прийшла ця голодовка, 33 рік. Хто ни хтів, вправвся, ни

хтів іти в колгосп, то висипали всьо з горшків, гет фасолю позабирали. Ни було шо їсти. В нас трошки ше гречки лишилося, тій тато впирався. Чо ни йшов? Слабий був. Його коні побили. То він був кузнец. То він ни міг іти в той колгосп. Але заставляли, а він шось там пішов поробив трошки. Пішов с світа. Хто тоді кого жалів. Прийшли, тій я сиділа на пичі, і мама терли гречку в макітрі на крупу. Вони прийшли, зігнали маму і мене, і ту последню гречку забрали. Так началась голодовка. Шо ш, аби ни забирали так всьо, то б голодовки так би ни було. А як вони так забирали всьо чисто у людей, то мусіла бути голодовка. Тато [помер. – В. К.] в жнива, а мама зимою, якраз в таку погоду, як зараз, під цей новий рік, за тиждень до Різдва. Тато слабий поробив в кузні тій помер, а в мами задишка була, тій тожи померла. А тоді де лічити-ся? Ніхто ни лічив. Хто тоді ким інтерисувався. Ти маеш якусь курку, тій занисеш на базар, продасиш. Тій купиш тюльки і карасіни якоїсь купиш, спічки. Тай вже по курці...

Систра була 12 року, сама старша. Було братові 14 років, а він був їздовим. А тоді вже підріс, тій забрали в армію. Брат був з 22-го. Спух, тай кричав в бур'яні. От бачти – і пирикричав, і всьо то пройшло, і ше пішов їздовим. Бог дав жита. Хто тоді спасав?

*Записав В. Косаківський 27 жовтня 2011 р.
у с. Северинівка Жмеринського р-ну Вінницької обл.
від Віри Адольфівни Цимбал, 1932 р. н.*

– Мама тіко розказувала. 33-й рік голодовка була. То людей збирали по силі на підводу. І ніхто ни вбивав, ніхто ни вбирав, а дажи ше такі були, шо ше дихали і вже їх туди кидали. Вже на дорозі лижит, то воно вже в останню минуту. То на підводу викинули. Підводою їздили по силі і збирали, це мама розказувала, збирали всіх покойників і робили яму і ховали. Ніхто їх ни вдівав, ніхто їх...

– *Чи є місце на цвинтарі, де їх ховали?*

– Це старий цвинтар. Можи й є. Там вже зарімялося і всьо чисто. Нима таких вже людей, шоб хтось помнив, шоб показав. Тай так уже.

*Записав В. Косаківський 20 червня 2009 р.
в с. Северинівка Жмеринського р-ну Вінницької обл.
від Василя Степановича Губчакевича, 1929 р. н.,
та Фросини Антонівни Губчакевич, 1935 р. н.
(родом із с. Кармелюкове)*

– Хто в бутилки ховав зерно, то ходили з цим, з шомполами і находили, і всьо чисто забирали.

Мама на балгані робила тоді. А я піду в парк, ляжу під липою, бруньок наїмся. Це в 33-му році. Тай шо, то я чого додому піду, мами нема. Я бруньок наївся, тай чого мені йти додому, шо я буду вдома їсти. То мамі давали якісь суп там на балгані і кусочок хліба. То вона суп зідала, а несла кусочок хліба додому. Роскажи за Матронку. А да, там тоді їздили підводи і викидали... Хтось там копав ті ями? Отак і мого батька, і сестру, друга сестра то в мене померла, забув в якому році, то вже там як кинули на підводу, то сусідка хоть коси її розплела, цій моїй сестричці.

А мама прийшла с поля, то вже дитини ни застала. «Вже, – кажут, – твою забрали Матронку, і дід помер, і закопали». Таке ми пирижили.

Тато тоже помер в 33-му. Помер тато, сестричка померла. Павлік помер, молодший мене був чи старший? ... Багато тоді страшно вмирили. Цілий день підвода їздила і кидали на підводу цих трупів.

[Їли. – В. К.] хто шо міг. Як літом, то скойки [черепахи. – В. К.] на річці збирали. В лісі збирали, їли, хто шо міг, той то їв. Щавій [щавель. – В. К.] [їли. – В. К.], лободу не. Щавій збирали, з вакації цвіт. Це я їла. З вакації цвіт нашморгати, з молоком. В кого було молоко. Бруньки з липи їли. Зерно забирали, забирали всьо.

Доповнює Фросина Антонівна:

Голодовка в нас дуже була, голодовка тяжола. Я в 47 була. Я в 33-му не була. Но розказував мій брат і батько, о, шо різали своїх дітей і їли.

*Записав В. Косаківський 20 червня 2009 р.
в с. Северинівка Жмеринського р-ну Вінницької обл.
від Ганни Романівни Ковтуцької, 1937 р. н.*

– Ой люди настрадалися. 33-й і 47-й рік. Була корова і тьолка. Корову лишили, а тьолку зарізали, тай так пиризимували. Пиризимували. Божи, а люди пухли! Божи! В нас, на цій вулиці, в тої бабки, [вже. – В. К.] нима нікого. Чоловік лишився, жінка робила тут, як їго, на тій – совхозі. Вона навіть не бачила, як дитину поховали. Вона на роботі

була, а поки прийшла з роботи, то вже дитину завезли. Отаке було. Губчакевич Домка. Да, дитина була померла, і так їхала підвода, бо там хтось помер, і так цю дівочку забрали і повезли, а вона навіть не була на цьому. От таке життя було.

Мало в нас на вулиці повмирало. Бо тут ці скойки [черепахи. – *В. К.*] спасали. Риба, скойки спасали цих людей в нас. Большинство літом і зимою ловили. [Крім риби і цих скойок люди в «голодовку» ще їли. – *В. К.*] бур'яни, кропиву, губи [гриби. – *В. К.*]. Саме тоді в голодовку губи були в лісі вродили. Так каже, ніби Бог дав, що губами спасались. Багато і потравилося ними.

*Записав В. Косаківський 28 жовтня 2011 р.
в с. Северинівка Жмеринського р-ну Вінницької обл.
від Надії Яківни Дронь, 1925 р. н.*

– Про 33-й рік. Ну, що я помню? Я була трошки більша, ну, голодовка була, мерли люди. Ну, в вулиці туто в сусідів померли. Там одна дитина – дві. Но так поголовно ни було такого в нас, щоб дуже багацько померли. Но мерли люди.

У нас річка. Річка мала рибу, малюски ці, скойки звалися. То в 47-ім році таке саме було. Скойки. Да! В нас там став є, гребля така, відгородяний. І вітир зірвався, зірвав ту греблю. То ті скойки, ну, дуже-дуже багато їх було. То навіть з'їжджалися люди десь звідкись і ловили ці скойки. Значить, чи там як вони – малюски звалися. Тій в нас в 47-ім то, ніхто не помер. Я ж кажу, маленька риба такого. Ловили її. Ці скойки ловлять, миють. Вони отходи ці миють, а ця рипка спливаєця до беріга. І так, ну, чим попало – хустками, там всьо, ловили цю рипку тожи дуже багато. Тій у нас так виживали. Да! Як хто міг. О. А в 33-тім то давали якусь, ну як сказати? Колгосп чи совхоз в нас був ше в санаторії, тоді совхоз, то вивозили їсти на поля людям.

*Записав В. Косаківський 20 червня 2009 р.
в с. Северинівка Жмеринського р-ну Вінницької обл.
від Олени Мусіївни Кучер, 1913 р. н.*

– [Голодовку 33 року пережили з. – *В. К.*] бідою: батько так зробив піч і під піч [в штандари. – *В. К.*] поклав зерна. Отак ми спаслися. Два мішки сховав. Корова була. Ходив по селі такий дядько: «Ріж тихенько і їж, бо

всеравно заберут у колгосп». То батько нічною шмалив у льоху, щоб диму не було [видно. – В. К.]. І він їв і ми їли. В нас був радгосп, то давали бевку, хліба 200 грам. То люди йшли робили. Отака була голодовка. Страшенна. Ходили люди пухли. Там померло, там померло. Завирнув у раднинку і повіз на цвинтар. Отаке було. [На вулиці. – В. К.] багато вимерло.

*Записав В. Косаківський 27 жовтня 2011 р.
в с. Северинівка Жмеринського р-ну Вінницької обл.
від Ганни Микитівни Тарнавської, 1924 р. н.*

– Я робила. Я но в колгоспі. З дитства до старости. Так. Ланка. Бураки, що попало.

Ой, Божи-Божи! А голодовку це ще тре розказувати? Це хай Бог милує більши від такого. Ой, Божи-Божи! Я тоді попала в детдом при колгоспі, бо батьки вимерли. Отут, де жила Ганка Буциха, там наш був патронат. І ми там жили. Було 26-ро нас. Хто був? Ганка Басиха, Голяна Басиха, Ганка Романиха, Гольга (вона на заводі роби, сліпа на гоко) Матишучка. Можи ти ї знаєш? Дупіру Бардючки гобидві – Ганка і Марія. О. Техон Микола, шо Німак построїв там. Нас було багато.

Я ш казала тобі. Диви: Ганка Романиха Матишучка, її систра Голька. Дупіру Бардючки – Ганка й Марія. Дупіру Техон Микола. Типер Горецький Іван, цей шо тримав Ліксандру Курку. Ше хто? Микола був Фурман, Сопко Мішка ше, Фурман Мішка. Було багато-багато їх. Ше шо зробим. Їсти? Ну, як вам сказати? [Баланду? – В. К.]. Ни баланда. Но досіть того, шо нас три рази кормили. От, ранком снідаєм. Ідем до школи. Чи так як літня пора, то ми більшу часть в городній робили. Бардючка Ганка, Марія, я і Романиха Ганка, то Калеснік, дід такий був старий-старий, він хароший такий був дідок. Цеї, Гані Матишучки тато. То він робив в ті бригаді городні. То він нам забирав. То це вперед нас, покладе нам отакий корж, здоровий кусок і меду наляє і нагодує нас. Дупіру ми в нього квітки садили, пололи. А потом вже як настанут жнива, то ми на жнива ходили. Трахторістам їсти носили.

Там [в інтернаті. – В. К.] ми всьо времня були. А куди додому йти? [То зданіє – зара біля медпункту. Де медпункт, а там рядом донизу, перше зданіє. Оце вони там, в тому зданії там був їхній інтернат. – Пояснення Є. Ф. Ковальчук].

– На чому спали?

– Гобичні роскладушки в нас були. Ни диривяні. Тільки тако зробляне і цим, полотном гобиті, і подушечка, матрасик, годіялце і всьо.

Це ще до війни времня було. [Батьки. – В. К.] померли. 33 рік мене забрали. Батьки повмирали з голоду, а мене забрали. Візьми, я 24-го. Батько був Микита, а мама Катирина.

Сліпенький Микита, так і Катирина вже писалась, моя мама. І моя була фамілія Сліпенька.

– З якого року був батько?

– Я ни знаю. [Коли помер. – В. К.] то вже старковатий був.

– І ви одні були в сім'ї?

– Не. Диви, Думка баба, Губчакавіча Василя мама. Дупіру дід Іван Кицька цей. Це брат самий старший був. Туді була Фрасина, туді Титяна, а я сама менча була.

*Записав В. Косаківський 24 червня 2009 р.
в с. Голубівка Северинівської сільської ради
Жмеринського р-ну Вінницької обл.
від Ганни Дем'янівни Зацерковної, 1933 р. н.,
Галини Василівни Бондар, 1931 р. н.,
Галини Максимівни Білоброди, 1929 р. н.,
та Ольги Михайлівни Дзюбенко, 1934 р. н.*

– [Під час голодомору 1933 року. – В. К.] люди ходили в ліс, збирали губи. Варили, жарили і їли, і ни вмیرали. Озьдо було Затіша. Там був якийсь радгосп. Хто ходив на роботу. Давали якусь баланду. Давали якийсь пайок. І так вони виживали.

У наших батьків шо було? В нас не було шо куркулити. В нас переїхали всі сюди. Бідняки пішли всі в колгосп. А 47-ий, то ми вже всі помним добре.

*Записав В. Косаківський 23 червня 2009 р.
на хут. Хатки Северинівської сільської ради
Жмеринського р-ну Вінницької обл.
від Ганни Петрівни Черниш, 1925 р. н.,
та Олександра Романовича Черниша, 1948 р. н.*

– Дужи налоги були виликі. То мама ті яйці, шо їла? Їдно яйце зва-рат [на Паску. – В. К.], а то продали, бо треба налог заплатити.

А голодовку дужи тяжко пириживали. В 33 році було тяжко, і в 47 було тяжко. Їли бур'яни, шо бачили їли. Бараболю, таку збирали по городах, гнилу. Їли. Блинці пикли так. Бур'яни такі всілякі, лобода така

була якась, чирвоні листочки. То це мама каут: «Піди попід ворота по-назбируй тої лободи». То я назбираю, тай варат суп такий.

Божи! Люди дужи мерли. В 33 році то дужи багацько вимерло.

– *Назвіть прізвища померлих?*

– Ой, хто їго там знає, як сусідок цих – Марії та Ганки, як була фамілія. Я забула. Бог їго знає. Вся хата вимерла. Дівчина така. Роскулачили тут чоловіка, а їх сюди привезли бідних. Того на їхню хату пирисилили, а дівчина така була як я. Тай така спухша під ворітьми лижит. Ворота такі були. Під ворітьми лижит. А я піду, тай шо я принису, як я сама ни маю шо їсти. Тай кажу до неї: «Голька, встань, встань, підем гратися обі». Вона кажи: «Я ни можу встати, я буду вмирати. А ти шо їла?». Я кау: «Мама варила лободу». – «То приниси міні тої лободи». Я кажу, шо всьо зіли, бо мама трошки но зварила. «А чом багацько ни наварила? Тай ти ни принесла?» Я кажу: «То я принису тобі вже, як мама зварит». То вже на другий день та мама зварила, тай я кажу: «Голька ж дужи хочи їсти». – «То біжи заниси її». Приходю, а вона вже під ворітьми лижит вмерша. То тато вмер, і мама, і вона. Пирижили дужи тяжко. Тяжко голодали.

Вмер їден дядько. Викопали яму. А баба бачи, шо той вмер, вона за свого діда, взяла на плечі, занесла і кинула в яму. Привозят того, а там вже готово, вже є покойнік. Кладут два. Позакидали.

Їдна жінка була викопала, – казали, – Марія та, в куліна викопала на свою маму. Чуть, аби прийшлося сховати. А яку вона мала викопати яму. Викопала аби закопати.

Хто там ті труна? Хто там яке радно мав, замотали в радно, кинули, тій. Хто там старенький? Такі люди пухші ходили, шо... Мій тато, то такий пухший був, шо страшно було дивитися. Здоровий сам-собою, крепкий, а такий пухший, шо дивитися нима на шо.

*Записав В. Косаківський 13 серпня 2007 р.
в с. Вереміївка Митинецької сільської ради
Красилівського р-ну Хмельницької обл.
від Олександри Феодосіївни Бондар, 1939 р. н.,
та Миколи Семеновича Яремчука, 1941 р. н.*

– Голодовка була дуже страшенна. Розказувала моя мама, шо забрали всьо. А на пичі діти: Сірожа, Стьопа, Микола і Антося. Вхопилися

за той пуд, а він тягне і забрав. От вона розкопала декілька кілограм пшениці. Молоти понесла в Западинці до своєї сестри Мартохи. Шоб діти з голоду не померли. І найшов її коло містка той голова.

В 1933 році з голоду померли: Музика Тихон і Скиба Федір Павлович. Кажуть, що Федір вже дочекався хліба, наївся і помер.

У моєї мами був брат Яким. Це мій дядько по матері – Кузьмук Яким. Яким виграв позику і купив собі лавочку. Тоді ше, значіт, дозволялося, після революції. А на нього насадав колись голова сільської ради. Він був наймитом у його тестя. То, значіт, хотів сватати тітку Мартоху. Тітка Мартоха була красуня. Ну, то що ж хазяйський хоче за наймита? Ни хотів він віддати йому. Як він почав брихати. Та в партію вступив. Сюди – туди. Став головою сільської ради. І затаїв, значіт, на Якима цю злість, і, значіт, забрати його треба. Підшили йому яку-то політику. Він далекий був від політики. О! І взяли його в Сибір. Забрали його. А потім, через деякий час, прийшов приказ, щоб сім'ю взяти. Мій Василь був у 4 класі. Каже: «Там твою дядину дуже в'яжуть». Він приходе. Зв'язали її мотузками і на підводу і діти. Саму молодшу дитину вона якось лишила, значіть, у свекрухи. А забрала з собою Ганю, Грішу і Михалка. І, значіт, забрали її насильно. О! І повезли туди.

То вона каже, що там не було ніякої біди. Палива хватало. Стількиво. Вона стала дояркою. О! Робила – заробляла. А потім приїхала ше забрала цього хлопця.

Но ше чіплялися. Хотіли забрати корову. То вона корову тільки завела до сусідів. О! І там десь в яру сховала. І каже: «Це теля вродиця то буде вам, а мені корову віддасте».

Пройшло це время. І як Сталін помер, то була реабілітована. Чоловік оправданий. Його ім'я добре. Всьо. О! А його [того голову сільської ради. – *В. К.*] – так ходив, хати не мав, якийсь дурний зробився. Десь Господь, видно, карав.

Було дуже тяжко. Хтіла дочку віддати вчитися. Дивляця біографію, що батько, значіт, куркуль. Се – те. А тим синам, то трохи повезло. Дійшли до тих інститутів.

То вона приїжджала і казала, що люди були добрі мені, і піду я назад, і там буду доживати. Сестра в неї тута була. О! А вона провідала матір, яка виховувала того самого молодшого синопка і цю сестру. І це була братова наша по дядькові.

Репресовано було в с. Вереміївці: Пасічник Оляну (забрали хату, жила в сусідів), Архіпович Федору, Мамчур Якилину, Дорошук Фрасину, Кузьмук Дарку.

В 90-х роках дехто з розкуркулених полувив компенсацію по 15 тисяч карбованців.

*Записав В. Косаківський 11, 13 серпня 2007 р.
в с. Вереміївка Митинецької сільської ради
Красилівського р-ну Хмельницької обл.
від Махтея Гарасимовича Мальованого, 1918 р. н.,
та Анастасії Михайлівни Мальованої, 1918 р. н.*

– Трудодні писали. Дасть кіло на трудодень. Як заробиш. Кільки того хліба получиш? От мама мої осталися – 6 дітей. Мені 12 років. Як мені 12 років я їду з мамою в поле на бураки, бо що ж будеш їсти. А в них ше остався хлопчик. Рік певно був тій дитині.

Мамин брат тримав пасіку і тримав жінку з Калинівки. І дали їму пасіку в посаг. То дав склянку меду. Бо мамі ноги попухли.

Приходим ми на полудень – дитина лижит мертва. А там моя сестра Гелена сидит коло него. А воно лижит вже мерше під хатою. Це було в голодовку в 33 році.

Чим бачили харчувалися. Опшим біда була, що тут казати.

Не раз їду з мамою щоб найти бурачка такого маленького. А ті бураки, як та трава. Такі густі. Попробуй прорви їго та найди того бурачка, щоб хоть зісти. Але дід дав скляночку меду, то та сестра почті ту склянку чуть не випила. Біда, я ж кажу, була не яка-небудь. А як хто був який багатший, та як у сім'ї чоловік був, десь корову тримав, то ше трошки якось драпався.

Батько помер. До війни він був головою сільпо. Возив товари в кооперацію. Раз поїхав він, зробилося їму воспаленія голови, і він за два чи три дні помер. А сім'я осталася. Це вже мій не рідний батько. Але він нас усиновив. За рідних взяв нас, ше з другою сиротою. А мій батько помер, то мені було 8 місяців. То таке.

Мій батько був дуже куркуль. Машинку молотильну мав і січкарню мав. Тільки їден син був. Мав 12 десятин землі. Але всьо пішло прахом. Хага була під бляхою. Хліви під бляхою. Клуня під стріхою. Я пам'ятаю. Бо колгосп ше навіть тримав худобу на нашому обійсті, в хлівах.

А син його не хотів іти в колгосп. То його забрали в Сибір, і так він не вернувся, і до ниньки ніхто не знає, де він.

А батько зараз, вже цей другий мій, скарей пішов у колгосп. І в нього осталося все – все хазяйство. Хліви у двоє довші ніж нинішні і клуня велика була і 12 десятин поля мав. То б віддав синові і собі б лишив.

Як мав своє поле, січкаря своя була, машинка та шо молоти, і віз, і весь реманент.

То вже як в колгосп цей пристав – забрали все в колгосп: і реманент, і воза, і коні. Бляхи ше не зняли, ше товар стояв у нас у хліві. А тоді вже у нас зняли бляху, як шось робили в колгоспі, і товар забрали. В клуні коні стояли у людей, а в нас вже колгоспний товар стояв. Ше як колгоспу не було, то ше по людях тримали, в кого де був, який хлів великий чи яка клуня, то в того тримали і коні, і товар.

Отаке було. Тако як лижиш, то давай усьо вспоминати, то в книжку б ни влізло.

Тож біда була, як зробилися голода ті. Бо то шо, як вже мама осталися. Всьо попродали, всьо позништожували, повіддавали за кусочок хліба. Це осталося нас б дітей. Мама сама їдна. Шо можи бути.

В тій коморі, як став голод, під ті лаги, де були засіки, то ше понасіпалося пашні такої. То то ше позбирали – вимітали і їли.

А так саме, як уже цей голод. Нарву липового цвіту, натру тай їм. Печу такий лепчик, шоб зісти. Такий голод.

Від голоду помирали. Навіть шмат людей померло від голоду. І старі і малі. Іван Теодорин помер з голоду. Марійка Робота тожи з голоду померла. Параска померла з голоду. Забула ті фамілії. Померло багацько тоді людей з голоду.

*Записав В. Косаківський 11 серпня 2007 р.
в с. Вереміївка Митинецької сільської ради
Красилівського р-ну Хмельницької обл.
від Антоніни Семенівни Єфимчук, 1927 р. н.*

– Мама так мої вірували в Бога. Вони з Волині, були. Ковельський в'їзд, вони завсіди казали, і село Краска.

То їхній батько тоже був старостою в селі. То, кажут, це був ніби на всьо село голова. Такий грамотний їхній батько був, меї мами. Але як стала та війна перша, то вони, батько, евакуїрувавсь. З села вигнали їх

усіх. То він об'їздив і Вороніж, і Київ, і де там по всій Росії. І прийшов і каже: «Я йду додому». І в Києві був, і прийшов додому. І тоже там поля не обсіяні були, свої поля.

То ці дівчата і моя мама (а їй було 15 років) зібралися і всі на жнива прийшли пішки. А йшли і прийшли аж у Вереміївку. І тут вони заробляли – жали. І так вони тут лишилися. Вийшли заміж. Бо стала границя та польська. Якесь то стала границя, то їх вже не пустили. Їх арештували, посадили в льох в Костянтиніві. Сиділи в льоху. Пашню ту повідбирали. Боже, як вони намучилися, настрадалися, на чужині zostалися.

Так моя мама сюди потрапила. Вже вони служили тут, у чоловіка. І той їхній брат, того чоловіка, в якого служили, взяв її. То пожинилися вони.

Як вигнали з хати, а я була дуже маленька, ще іно рачкувала. То тіго, що ходили і вигонили з хатів, то потоптали мені ноги і руки ногами, і притиснули пальці до дверей. То мій тато взяв сокиру і хтів зарубати того, що тиснув мені пальці. То мама сокиру вирвала. То серце нарушив. Заслаб. Посадили в тюрму, в льох в Костянтиніві. Колись була така тюрма. І він там достав туберкульоз і помер, а мама осталися з нами трома. Мені було три роки.

Прийшли і вигнали з хати, бо в колгосп не хтіли йти. Ми ж ни знаєм, що таке колгоспи. Боялися, ни знали: куди вони згонять, що вони хтять?

А була тут жінка така, Мотра звалася. То так вже про неї люди розказували, що ходила по хатах і кручком витягала з печей горщики, банячки, в яких їдло, і колотила патином, щоб люди не їли. Так іздивалися над людьми.

Так ми бідили, так ми страдали. Горе пережили. Шо хай Бог милує! Бідили, не дай Бог. З хати вигнали. І вони з дітьми попід плоти. Так робили, хай Бог милує, що робилося. Мама під плотом у рові. Всьо забрали: і корову, і свині, і воза. Бо ж хазяї були. То сестра їхні в селі Яворівці (вже померли), то їм дуже піддержку давали, бо вона була бездітна. А в мої мами нас було три дівчині, а хлопчик помер тоді, як с хати вигнали. Простудився. Чи Господь їго знає! Набідилися. Хай Бог бороне.

То тут у жінки чоловік помер. Була така тоді голодовка якась, тридцять третій рік. То нас жінка забрала до себе. То ми три роки в неї жили. А потом там чоловіка вигонять з його хати, а нас садят в чужу хату. А тут посадили чоловіка на нашу хату.

А вже во время німця, то той чоловік був у Гречанах, приходе в хату і каже:

– Харитино (моя мама Харітина звалася), виходь з меї хати, бо я прихожу в свою хату. (В то время уже німці вступили).

А мама кажут:

– А я куди піду?

– До свої йди.

Мама пішли до того чоловіка і кажут:

– Виходь з меї хати, бо мене вигнав Гартем.

А він каже:

– А я куди піду?

Мама кажут:

– Куда хоч туда йди, бо це хата моя. Я йду у свою хату.

То ми так тоді прийшли у свою хату.

*Записав В. Косаківський 27 вересня 1989 р.
у смт Чечельник Чечельницького р-ну Вінницької обл.
від Олексія Федоровича Яцишина, 1915 р. н.*

– Тай хто «розумний» пішов у колгосп, та й ни пострадав. У нього нічого ни повалили, ни забрали хліба. А в цих позабирали всьо, і з горщиків повисипали... А батько зразу ни хтів їти, то клуню завалили, забрали. Діжки з капустою забрали, клоча з коноплів це, ну шо було, то забрали. Гола хата була і дітей – п'ятеро нас було... Тата засудили. Сховав два мішки пшениці і мішок муки. Виколав яму в коморі таку, вимастив, випалив її і сховав. А це сусідка з Бучацьких ходила, тай бачила, тай направила. Вже пошти шо й більши ни ходили. Та й кажут: «здіймай двері». А яма у вуглу була десь так присипана з метр. Добули і три годи дали заключенія. Потомки за межі району [вислали. – В. К.]. Відробляв в Деречині на сахзаводі. А потом привели на примусови...

Брагу з спиртзаводу їли та шо хоч їли; всяку погань їли.

Тоді вороха [великі купи зерна. – В. К.] до неба стояли на Чечельницькому спиртзаводі. Дим устає. Горіла ця кукурудза. Забирали. Під відкритим небом сипали. В спиртзаводі вся територія засипана.

На Капітанці померли з голоду Петро Лейтар та Кіндрат Ободянський.

*Записав В. Косаківський 25 квітня 1989 р.
в с. Хомутиці Калинівського р-ну Вінницької обл.
від Зофії Бондар, 1883 р. н.*

– Осьдо голод був. В мени було вісім душ. То той, пішов самий старший в армію, вже як голод зробився. То того прийняли, а менший пішов добровільно. Пішло два разом. А їдного вчитиль застрелив. Вже було років з 10. Тай уже ягоди достигали. А коло школи наша хата, якраз так на горбочку. То біжат хлопці ці вже, школярі. Збігаюця. То він побіг. Виліз протів вікна на ту, на вишню. Виліз на вишню. А той прицелився. Но чим він вистрілив, то я ни знаю? Ніхто ни знає.

Но він ше до вечіра дожив. І знака нігде ни було. А як уже помер. Сутки мучився. Помер. Тоді вже показалося. Али я тоді була близько коло колгоспу. Тай де найгірша робота, мине бирут. Я скрізь способна. Людей так ховали, а мому цему братові зробили труну.

В мени вже бараболя взялася, пшиниця на городі. Оце так я спасала (дітей). Потом, як цей старший пішов у армію, а цей уже добровільно. То вже лекше на мою шию. І так я всіх, тільки цього, шо я кажу, шо підстрелили на вишні... Нима свідка.

А брат мій був председательом. Тай кажи: «Ти бачиш, як їх ховают, хадзяів». Три, коло мени, в сусідах. Два сини, і він, і жінка, і умирают з голоду. Прийшов до мени цей хазяїн і кажи: «Шо ни дай мині вмерти». Я кажу: «Чоловічі! В мени ж тожи сімя, чи не?». І от таке пирижила ...

*Записав В. Косаківський 9 травня 2000 р.
в смт Чечельник Чечельницького р-ну Вінницької обл.
від Олексія Федоровича Яцишина, 1915 р. н.*

Про Голодомор 1933 р. розповідає:

– Організовувалися колгоспи. Тоді в 33 год [тут і далі – 1933 р. – В. К.] голодовка була.

– *Розкажіть про «голодовку».*

– Ну як? 32–33 год. Це був план загнати в колгосп. Притиснули. Тай хто «розумний», пішов у колгосп тай ни пострадав. У нього нічого ни повалили, ни забрали хліба, ни той. А в цих позабирали всьо, і з горщиків повисипали, і той. Тай було, шо й поопухали. Дехто і помирав з голоду, той.

– *Хто помер на вулиці?*

– Питро Лейтар, потом Кіндрат Ободянський. Туто цих два померло, то – то. Ну так, гобично то можна і позабувати за це времня, той.

– *Що їли?*

– Га?

– *Що їли в «голодовку»?*

– І жолудя збирали, мололи, їли. І брагу з спиртзавода брали, процідювали її, та мука сама осадки давала. Ту брагу їли і всьо що хоч їли люди. Всяку, всяку погань їли.

Тата засудили. Сховав два мішки пшениці і мішок муки. Викопав яму в коморі таку, вимастив, випалив її і сховав два мішки пшениці і мішок той. А ця сусідка – Бучацькі, з Бучацьких, ходила, тай і бачила, тай направила. Були в неї, звіти сразу прийшли. А вже пошти шо й більши і ни ходили, той. Прийшли віти: «Здіймай двері». А вона так у вуглу була. І десь так присипана, глибини ни менчи як це моя палиця. Добули і три годи дали заключенія. Потомки за межі районів [вислали. – *В. К.*]. Був, це в тому силі, де твій тесть живе. Там відробляв на заводі.

– *В ДЕРЕБЧИНІ?* [нині село Шаргородського району Вінницької області. – *В. К.*].

– В Дирипчині. Там робив, той. А потом пиривели на примусови. Та тут був комнезам якийсь, потом СиТиВе, всю Вишиньку диржало. Якийсь Нікітін був, управляющим СиТиВом. То прийняв старого, то він там доробляв. Кончав доробляти.

А батько зра тай ни хтів іти [в колгосп. – *В. К.*]. Клуню завалили, забрали. Діжки з капустою забрали. Це клоча, це всьо з коноплів це, той. Ну, шо було, то забрали. Гола хата була і дітей – п'ятеро нас було. Но я був самий старший. Санька була сама старша. Але вона вже була віддана в то времня. Тай робив я. Було міні, можи, штирнацять років, можи. Чи я знаю? А можи й менчи. Робив у заводі на конях їздовим. А управляющим, завхозом, робив Завадський, фамілія. С панів. Він був у помещиків управляющим. А тут він був завхозом.

– *У кого він був управляющим, в Орлових чи в Лотоцького?*

– У Чирвоні Греблі, в Запортовича. Там він робив. Тай я пішов до цього...

Тай тоді вороха [великі купи зерна. – *В. К.*] до неба стояли [на Чечельницькому спиртзаводі. – *В. К.*]. Дим устає. Горіла ця кукурудза. Забирали. Під відкритим небом сипали. В спиртзаводі, рімно з заводом вся тіриторія засипана. Тай брали, пирибирали лучі качани. Мололи. Тай я пішов до

цього Заводського. Тата ж нема, засудили. Тай кажу: «Шо ш, – кажу, – шось, – кажу, – зробіт. Бо, – кажу, – мама пухни і я, – кажу, голодний ходю, той». Він кажи: «Ну шо ж я, милий, можу зробити? Нічого я ни можу зробити, – кажи, – той. Тому шо ті пайки, – кажи, – це штатним рабочим, ітееровцям, а таким, – кажи, – я тобі лиш можу порикоиндувати...». Тоді у 32 році всі греблі порвало. Наводнення було, усі греблі порвало. Їдна гребля була лиш містечкова, ця напротів, шо на [Червону. – В. К.] Греблю йде. Да. То я Комісаркою пиривозив. Тай кажи: «Будеш [брагу і кукурудзу брати на спиртзаводі. – В. К.]». А тутки, де цей магазин зараз, була гноярка. Колись була цегельня, цегольня тутки. Тай глібока така.

– *На Капітанці тут?*

– Нуда. Кажи: «Тай так, багацько ни бири, а так, пару пудів, – кажи, – возьми. Лиш скажи, шоб хтось тибє піддіжував. Шоб сразу підхватив. А ти дорогою собі їдиш, тай набири, у той, шоб воно було. Тай заїдь, шоб той». А Санька жила в ці вулиці, де Рабошапка тамки живе. Вона там у ті вулиці жила. Тай її чоловік. А їму виднося сюда, туда де я, той. Тай я лиш підїхав, а він навпрошки чириз яр пирибіг тай цей, тай так ми вижили.

– *Кукурудзу брали зі спиртзаводу?*

– І з спиртзаводу і на станції брали, де той. І ніхто ни дивився за цим, бо забирали і гноїли, а ни той. Це спеціально, шоб загнати в колгосп. П'ятилетка в штири годи це була читалося.

Хочиш змолоти – дай довідку із сільсовета, значить. А пішов за цєю довідкою – підпишись на п'ять рублів на позику. То дадут тобі на 20 пудов цю довідку. Возили десь аж в Глібочок, десь той. Туда потом якесь... ше туда далі. Забув, яке место. Там хадзяїн був. Бо тут, це у Глібочку був крупніший млин, крупний млин був. На Бугу це він. Там були вальці, шо крупний, а то там був менчий млин.

– *Ну, а жорен, не було?*

– Були. Робили жорна. А ходили та били ці жорна. Забирали, палили.

– *Самі жорна робили?*

– Самі. Самі робили. Ті с камінців робили. А ті із дерева вирізали. Били казани, чавуни. Набивали цими осколками. І так дерли.

А тато мій... Як забрали його, я сховав, бочка така на 30 пудов. Тай в сараї, під стіною викопав яму, в стіні прямо в ямі опустив, той. Насипав ту бочку пшениці. Це вбирив, возив шо було засіяни, той.

– *Це зі свого поля?*

– Да, з свого. Тато мій довго ни йшов в соз. То обнищили аж... Да. Тай тато вже прийшов до дому, а я признався, тай. «Добудь і відвизи. Ти мине хоч знов в тюрму посадити». Кажу: «Тату, – кажу, – чи Ви, – кажу, – той? Подохним, – кажу, – озьдо тут, шо Ви, – кажу, – смієтеся. Вас ни було. Спирайти на мени, – кажу, – всьо. Спирайти, тай той». І так ніхто ни найшов. Тато найшов якись труби кусок, якусь жилізяку найшов. Піткрутив її знизу. Зробив товчачку. І товк ту пшеницю на той. І варили куліш і їли, той. То були б, той. «Бачти, – кажу, – а Ви заставляли, той». Тай вже в 34 году вже надоіло голодувати. Тай тато кажи: «Так...». Я кажу: «Ідьом у соз і той»...

*Записав В. Косаківський 24 січня 2002 р.
у смт Чечельник Чечельницького р-ну Вінницької обл.
від Івана Афанасійовича Косаківського, 1925 р. н.*

Про Голодомор 1933 року згадує:

– [В батька була. – В. К.] клуня здорова така, метрів 40 діною. Начиналась від гори і туди аж у низ. Вся обзаборина кругом. Бо це ж в революцію навозили дерива бисплатно. І вони [стіни. – В. К.] зробилин з забори. О! Забор цей дири́в'яний, на слупах. І зверху вкрита очиретом, канєшно.

– *А висоти якої вона була?*

– Ну, тако десь, як хата. Висотою як хата.

– *Ну, і де вона поділася?*

– В голодовку за вісім кіло кукрузи заміняв тато. Адам забрав на дрова. Із цим, з Маліцьким Янком, Анельчиним татом, забрав на дрова. І возили тай возили, зо дві ниділі возили ту клуню. Дров там багато було. Це ж дири́в'яни всьо.

*Записав В. Косаківський 15 вересня 2001 р.
в с. Тартак Чечельницького р-ну Вінницької обл.
від Івана Макаровича Ободяньського, 1919 р. н.*

– [Найбільше голодували весною 1933 року. – В. К.] – апрель, май місяць. Сюда [ближче. – В. К.] до жнив. Тай я набираю воду, а жив в Липецькому [нині частина смт Чечельник. – В. К.]. Набираю воду коло кирниці, викручую. Ідут там дві жєнщини старєньких. «Дайти води напитись». Ну, води дав напитися. Сіли і всі просто як стікло,

такі спухші. Знаєте, як спухле лице, ну то просто, ну – ну, таке красиве. Но воно як набракше. Дав води. Сіли. «Ви не дасте, – каже, – шось поїсти». «Я, – кажу, – живу тудя дальше. Але тожи такі недотатки. Шо дам поїсти? Там корова єсть, – кажу, – молока поєм. Там, може, крупа яка-небудь, то шо зварим, поїмо. А так, – кажу, – коло мени шо ш тут є?». То я пока набрав води і пройшов метров десь 20, бачу, похилились. Уже одна доходи, а друга вже зовсім [померла. – В. К.]

А у нашому силі то мало хто так вблизі [помер. – В. К.], шо я знаю. Но я ни помню, хто помер. Ну, мало помирало. В основному чужі ходят іс торбами люди, просят де, шо. Ну, опухші. Нидотатки, голодают. І хто тут дасть, як у нас тожи ж нидотатки...

*Записав В. Косаківський 19 січня 2003 р.
в с. Тартак Чечельницького р-ну Вінницької обл.
від Афанасія Петровича Чернієвського, 1906 р. н.,
його дружини Катерини Олексіївни Чернієвської, 1914 р. н.,
та сина Павла Афанасійовича Чернієвського, 1943 р. н.*

Про голод 1933 року згадують:

– А вже як «голодовка» почалася, то що робили?

– Шо робили? Всі люди опустили вуха і ждали, коли вже помирати... Голодовка – це страшне діло.

– І багато на Тартаку померло?

– Багато, багато. На наших очах.

– Прізвища можете назвати?

– Ой, ни возможно, ни возможно. Я вже робив [у лікарні. – В. К.]

Я вам скажу, шо чичилницьких людей ни так багато вмирало. Із других сіл ішли: Байбузівка, Концеба. Звідти приходили люди дужи голодні і тут помирали.

– Ну, а чечельницькі, тартацькі люди?

– Ну, я так ни знаю, шоб хтось. У Настасі цієї діти, то їх забрали в больницю...

– Мамо, ну чого ни знайти? Ви дивіця, Ви позабували. В Кривецькому дитину зіли.

– Ага-ага.

– А ти кажиш, шо Ви не знаєте. Озьдьо ж ни далеко від нас, кіломитер тому.

– Ну, я знаю, що я ні не знаю. Олянецькі. Не, Мураховський... Я вам скажу, що це ужасні дела і ні хочезя їх згадувати.

– *Треба згадати, щоб інші знали.*

– Харашо згадати шось хароши. А це згадувати...

– Єсть там же на кладбищі похоронено, скільки, пап, людей, що померло во время голодовки?

Спїртзавод обнесений штахетами високими, там забор. І люди, люди такі, лиш моцї, вони чириз ті штахети просят, щоб один качан кукурузи [дали. – *В. К.*]. А там яруси с кукурузи, і ячменю. Яруси стоять і вони просят хочь качан, щоб на жорнах зітерти тай зварити шось. Ну, там воружені охраніки були [не давали. – *В. К.*]. Ні допускали. Вони боялися за себи. Вони б раді, можи бить, дати. Али їх зараз жи знімут і ше й накажут сільно. Така була строжайша дісціплїна тоді – боїця качан кукурузи дати.

Це було просто, я Вам скажу, це зробили іскуствину голодовку. Хліба було досить. Потому що возили із станції, яруси були проса, яруси кукурузи. Возили на завод, пириробляли на спїрт, а людям ні дали. Це було спиціально зроблено, спиціально зробино, щоб люди мерли.

– *Ну, а хто ховав тих людей?*

– Хто хтів.

– *Це робили люди, чи команда була з району якась?*

– Сусіди їден другого. Шо команда? Ніхто ні дивився. Як валяєця людина, тай сусіди зібралися.

– *Найближчі сусіди?*

– Да. От жіночка тут померла, шо дитина... Вона ні жива, а дитина по нїї лази там. Ну, звідки вона, з якого сила, хто їго знає? Зійшлися люди, поховали

– *А дитину?*

– А дитину віддали. Ні знаю куди тоді тих дітїй збирали. Якісь там був приют. Я знаю, шо варили їсти такі котли і там дітїй цих принїмали.

– *У якийсь дитячий будинок?*

– Да-да. Таких багато було.

Брагу їли, корні з рогози, насїня із липок, оце. Дїті... Подивися, як ті ручияята збирают там то листячко, насїнячко збирают, тай трут і їдят.

– *З нього щось варили?*

– Тай варили, варили. І так хрупали, рачкували там діти... А батьків засудили, а вони лишилися. Федя там був трохи їздовий. Коли, який качан возьме, а батьків засудили, бо вкрали тилицю, вкрали.

– *То це вже в «голодовку» вкрали телицю? А в кого? В сусідів, чи в колгоспі?*

– Да, в колгоспі не, в сусідів. Чириз дорогу в сусідів вкрали. Тай їх обох засудили, а троє дітей лишилося. Тай старший хлопчинка вже в колгосп там, бо вже колгоспи були, ходив, там їздив. То який качан там де возьме і їсть. А там дівочка була сама менча. Коли йдеш, то рачкує попід липки і збирає то насіннячко і їсть.

– *Ну, а в Чечельнику євреї не голодували?*

– Тожи голодували.

– *Я про таке ніде не чув. Українці, росіяни, поляки голодували, а євреї?*

– Євреї, канешно, менше голодували. Я Вам скажу, у них якась очень хороша связь. Їм допомагали відкись, трошки, якось, чимось.

А в нас ни було такої связи. Один на другого ни дивився. То вже біда. Вже біда така, шо він вже дивився шоб сам як-небудь. Ну, канешно, зразу коли, ше наші люди трошки мали хліба, а ті села вже ни мали нічого, то таке наші люди... Вони йшли до нас, сюди і просилися: «Ми шо-нибудь будем робити, лиш дати, дати шо-нибудь». То наші люди старалися варити казани. Як там є трошки якоїсь крупи, чи дирті, чи чого. Варили таку баланду з буряном, з кропивою, з етім, з щавійом, і давали їм їсти.

– *Ну, а як це сталося, шо в одних селах не було чого їсти, а тут це щось лишилося?*

– Там ранчи, видно, викачали хліби. Викачка хліба була.

– *А тут не встигли?*

– А тут ни встигли. Наші трошки задиржалися. Бо бригада йшла по силу і заходила в каждую хату і шукала. Є під припічком фасоля якась у гладушику, чи в чому. Давай висипай.

– *Це в 33?*

– В 33-му.

– *І до Вас ходили в хату?*

– Ходили.

– *Що у Вас витрясли?*

– Шо? У нас вже не було шо трасти.

Тоді давали план до кожного двору. Значить, ти повинин здати два цинтнери, три цинтнери, кров з носа. Ни здав. Прийшли. Яке є зирно забрали, чи фасоля, чи шо. Забрали, та й усьо. А чо тут менча голодовка? Потому шо тут спиртзавод. Сюди звозили хліб на пириробку.

– *Як Ви кажете, що не можна було. Таке крали?*

– Таке крали.

Там, хто робив, то якось там трошки брав. Я сам робив у спиртзаводі і брав.

– *Вам дозволяли брати, чи Ви крали?*

– Давали, давали. [Давали, але трошки. – В. К.]

Для коней давали фураж. Тай вони...

– *Ну, то для коней, а для людей?*

– Тай їли то, шо для коней.

– *Чи директор спиртзаводу давав щось робочим, щоб вони не померли?*

– Давав. Тим, шо роблят, давали.

– *Що давали?*

– Кукурузи трошки, ячменю.

– *Ну, трошки, це скільки? По кілові в день, чи як?*

– 10 кілограм.

– *На день?*

– Не, ни на день. Там на місяць пуд давали.

– *Це було офіційно, директор дозволяв?*

– Офіційно давали дужи мало. Ну, ми поскільки там робили – возили, то таке десь в карман возьмеш, а то для коний.

– *А не ловили?*

– Вони старалися...

– *Чи вони просто «не бачили»?*

– Вони старалися «ни бачити».

– *А хто тоді був директором?*

– Ой. Був Терехов. [В 33-му. – В. К.]. Не, в 33-му Музика був. Да, Музика був. Но Музика був дужи хароший. Він старався «ни бачити», як там хтось возьме трошки. Він старався «ни бачити» і ни дужи призирав цих, охраніків, як вони там комусь шось давали.

– *А охоронці давали? Бувало так?*

– Як знакомий охранік, шо знає, то там випусти тибє.

Охрана була коло ярусів. Оце кукуруза ярусами стояла і там ходе часової. Як який хороший, тай возьме качан, тай кине чириз цей [паркан. – В. К.].

– Пап, розкажи, шо люди приходили с цих сіл, наїдяця браги. Брагу їли і зразу помиралі. Прийде до браги, поїсть і...

– А це пожалоста, їж скільки хоч. Брага була і це привабило цих – Байбузівку, Концебу. Оці села привабила наша брага. Вони думали, шо вони на ці бразі... Ну, брагу там можна було брати. Люди брали брагу для скота. А вони поїдят цеї браги, болюют, заболівають і ше скоріши помирают.

Були такі случаї, шо їдеш і дивися, під забором вчора сиділа жінка, а сьодня вона вже ни жива. Там вона вже й кончилася. Напилася браги...

– *А де таких людей ховали?*

– На кладьбищі.

– *Всіх в одну яму?*

– Як є, попадаєця два-три, то всі три в одну яму, а як їден то їден.

– *Ну, а братської могили не робили?*

– Ни робили тоді. Це брацьку ми робили, це вже як фронтовики йшли. То брацька. Так масово ни було... Яку для таких людей робити брацьку могилу, як їх мали нізащо. Їх старалися, щоб вони подохли, в 33-ім году. ... Ни робили брацьку могилу. А як чужі, тай хто там буде робити шось. Поховали, щоб ни розлагався.

Памятник був, де цейго парк, коло церкви, де й типер. Там був памятник Леніну. Він був, типер їго, либонь, розвалили. Він довго був. Сів на тих сходиках. Дощик такий, морозець. А собраніє було. Я там вчилася. Тай ідемо. Сидит і той хліб елі кусає. Рано ідем на занятя, він вже ни живий і хліба кусок в зубах і він ни живий.

– *Це чужий хтось був?*

– Дядько, такий чоловік уже. Да. Та хто їго там забрав. Ми подивилися тай пішли. Шо ми будем робити?

Ни дай Бог, щоб 33-ій год і війна повторилися. Це було жуть, страшно.

А ФЗО тут було. Був технікум, тут де типер военкомат. Це був технікум від спиртзавода. Технікум пирийшов у Одесу, забрали це в 32 році чи... В 32 році. Точно ни помню. А тут лишилося ФЗО, тожи від завода. Тут слесарні, токарні, апаратчики, такоїго. Ну, й ми лишилися, четвири нас від технікуму. Такі года, ни було як їхати нам туди, тай ми

лишилися. Хто кончив сім класів, то лишався тут. І це ці годя такі самі трудні. Тай це столова була. Збігалися туди до тої столови. А я була, називали – економкомісія. Це брали, євреї пикли хліб, ми брали там хліб, везли сюди і по куску давали учням. Це чириз вікно, вони підходили. І цих людей... Понаставляють руки... Ну, він жи під учотом. Вже викроювали, гет і ті кришки змітали, давали їм чириз вікно. Ділили. Ті кришечки змітали давали, і вони... А в столову вже ни пускали їх. Бо ни вспіє хто відвирнутися, вже тарілки нима. Вже схватили, зіли і всьо. Вже як ці сіли їсти, то треба тримати. То вже стояли діжурні і ни пускали. А потом вже, як виходили ці учні, то ті заходили і збирали, шо лишилося.

– *А що лишалося?*

– Бувало, шо лишалося. З дому трошки шось мав тай лишали. А то просто лишали. Каже: «Лишаю для людей». Спеціально лишали там тої каші. Варили суп, кашу, там кусочок хліба, таке шо можна було наїстися. А хто мав з дому собі. І на квартирі були, і в общежитії були. Общежитіє було тожи. На горі там були ці класи – занімалися, а внизу було общежитіє. А то аж де миліція була, там був такий подвал, то тожи було общежитіє. То тожи багато людей туди збігалося. Но оце шо один чоловік тако помер там, а то ті, я знаю, чи вони ше десь мали шось їсти? Чи на цьому жили?

– *Чи пускали до хати ночувати голодуючих?*

– Не, в сарай. [В сараї пускали. – *В. К.*]. В сарай, в клуню. Треба пириночувати. Тай у клуні спали. В хату ни пускали. Їх опасно пускати в хату. Ми їх тожи боялися. Людина голодна всьо можи зробити. Ми їх боялися, потому шо були случаї такі.

– *Які?*

– *Шо вбивали, щоб забрати...*

– *Тут були в Чечельнику?*

– Були в сьолах, були в сьолах. Були сігнали, шо заходили, повбивали, порізали.

Один геть свою дитину вбив і зів. Но я ни помню їх, ни знаю. Ну, вони Олянецьким родичі. Я знаю точно. Бо той малий приходив туди, до нанашки. Якраз перед тим він прийшов, но їму було 11 років чи 12. Він прийшов тай стоїт під забором. А нанашка кажи: «Чо ти там стоїш?». Він кажи чо. «Ну заходь». Він зайшов. Вона дала їму їсти. Він поїв, тай кажи, він кажи шо... Тай ни йде. «Вже, – каже, – смеркаєця».

А вона каже: «Тай чо ти ни йдеш до дому. Йди. Бо, – кажи, – там батьки будут волнуватися, всьо». А він кажи: «А можи я в вас пириночую». Вона кажи: «Я знаю, шоб батьки не боялися.» – «Ну то я піду». І це як він пішов і всьо. Він пішов, прийшов додому. В нього [його батька. – В. К.] жінка ж була друга. Так? Ни його мама була.

Вопшим, мами не було дома. Десь вона поїхала. Лиш він лишився так. Кретик на нього, чи як казали? Да, Кретик. Шо ця, вона ходила до церкви...

– *А прізвище?*

– Мураховський. Ну, Мураховський – він зробив большой грех. В нього були діти, а він ідного зарізавав. Голову відрізавав, заніс в очерет, <...> а то в горшки тай в піч варити. А люди зайшли, взнали це. А він кажи: «Я рішив ідного зарізати, спасати остальных». Ну, його убили.

А кажут, шо він сам помер. Не. Його убили, убили дядьки. Прамо убили, це все.

– *То це тут, на Тартаку, було?*

– На Тартаку, на Кривецькому. Так було. Це то я знаю точно.

– *А що, суду не було?*

– А який тоді суд був. Зійшлися, вбили його люди.

Ніхто на це не дивився. Це був голод винуждений. Це послі войны поля запустошині, хліба ни було. Ну, тут все мери..., старалися шоб спасати людей, а тоді, в 33-ому, це було спеціально, голодовка сталінська. Шоб знистожити людей половину.

*Записав В. Косаківський 18–19 серпня 2010 р.
у смт Чечельник Чечельницького р-ну Вінницької обл.
від Ганни Арефівни Атаманенко, 1930 р. н.*

Про голод 1933 р. згадує за переказами батьків:

– Ховали жорна в яму. Бо як почуют, шо жорнуєш, то прийшли та побили, тай усьо. В голодовку жолудя їли. Відварували, їли жолудя. Листя з липи. Ходили тудиго, аж на Вирбецьке у ліс, нарвали того листя. З вакації гирке, а то ни таке. Тай насушиш, натреш, на сито просієш, спичеш той корж. Який то корж? На воді його пикли, шей солі не було. Це биз солі спичеш, як то шо на дорозі отамо. Але мусіли їсти...

Мама розказувала, шо в 33 році тато возив брагу. То 33 голодовка була. То позабирали всьо та спірт робили, в 33. Тож було. То пови-

трусювали всьо, повітрусювали із горшків, зі всього та спирт робили. Браги тато привизе, мама віддуши ту брагу, тай отакі коржі пикла. Такі коржі пикла, то юшка віддідиця, а то пиче на чарі. Воно пригорит. Шо міні, три роки було. Тай так. Тоді ни вмерла, вижила. А типер. Ни нажилася, а наробилася.

Мама раненько вставала варити їсти. Рано коліш і ввечері коліш. Зара в супчики він пирийшов, а тоді був коліш [куліш. – В. К.]. Кокоружяний був коліш. Крупи тільки і всьо. Зажарити нима чим. Чим зажагриш? Крупи і вода, і сіль, і всьо. Сіль. Жиди були. Та на стакан купляли. Та так економили вже тої солі. Ни досоляне їли, так шоб хоть відмінити воду. Олій була, та грошій не було. За шо купиш? Нима за шо купити.

Це саме в обід, і увечері, і рано це саме. Отака жизнь була. Але тоді люди здоровші були, як типер їсиш м'ясо і хліб...

Хліб. Ни було в нас пшениці, ни було в нас, тільки кукуруза була. Підем на жорна надирем.

Мама свої дрошчі [дріжджі. – В. К.] робила: хміль, картошка. Хміль, картошка і кукурузяна мука. І це вона той... запарувала. Тоді хмелю ізварит. ... Кукурузяна мука, тоді зварити хміль (квітки, а можна всьо зварити тако). І тоді запарити. Воно простигло, кинь картошки. Картошка грає. І тоді пограло там, сутки чи двое. Воно там вже сходи. Тоді мама на цей, ше трошки підміси, бо воно м'яке. Підміси, покачає їго, так як галушки, тако. І тоді порізала тако дрібненько і на сито поклала. Вони висохли і всьо. І сухі дрожді. Тоді бире, кільки там? Жменю чи дві кинула. Вони скоро розмакают. Розмокли. Тоді розчиняєм.

Надерли на жорна. Жорна в ямі були, бо ше як почуют. Яма була на вуглі, осьо, де вилазити на тітчину хату. Тут була яма глібока, шоб ни чути було на вулицю, шо дирут. Бо є люди, а є людище. В жорнах була така порплиця, шо до низу притискала камінець до камінця. Там було таке, шо тато зробив, жилізко воно аж до низу прикрутнювалося. Тай виходило таке – й мука і крупа. І опшим такого...

А як ми відро надерли, тяшко дерти, ни хочимо з Настьою дерти, бо тяшко дерти. Мама йде помагати. Тато, покойний, ішов помагати. Злази в яму, злази, помагає. Трошки то подерло, трошки то подерло. Заким то відро здереш тої кукурузи, заморися.

І до войны, і після войны у ямі жорна стояли. Як уже война кончилася, вже так як лекши стало. Витягнули. Вже начали трошки ни так душити. Ни так стали душити. Тай тоді вже витягнули...

Записав **В. Косаківський** 20 січня 2003 р.
у смт Чечельник Чечельницького р-ну Вінницької обл.
від Василя Йосиповича Колісника, 1915 р. н.

Про голод 1933 р. згадує:

– ...Потом були бригади. Бригади – комсомольці, діти. Ідуть по силі, шукають хліба. На горіщі, в хаті, візьде. Забирають чисто все, що є. Є в стакані оцему оїрки, насіння. Помидори, оїрки, капуста, забирають все і хату лишають голлу і босу. І зіма, і приходиш, і їсти ні грама. Помирає батько, мама, потом діти, в 33-ій год.

– *Це Ваші рідні поємиралі?*

– Не. Ша-ша, я роскажу. Помирають. Попухлі. Най Бог милує! Я на це надивився. Я зараз сплю, думаю. Як нагадаю, то й витримати ни можу.

Потом той дядько, вже которий лишаєця ше. А ше лишився голий і босий. Вже подає в СОЗ. Подає заяву в СОЗ. Подав заяву цю в СОЗ, вже їму кулішу миску [дали. – В. К.]. О! ...

Ідеш, дивися – лижит людина, пухлий. І я ше пройшов – стук, а він роздїймає гочі і зуби, і дивиця, стухає.

Ой, дечочка! Пішов у спиртзавод. Такий був хліб у спиртзаводі, як у нас на [цукровому. – В. К.] заводі бураки на кагатах.

– *Такі кагати були?*

– Да. Хліб стояв висотою по три, по штири, пять метрів кукурузи.

– *На вулиці?*

– Весь спиртзавод засипаний. Від кожного столба до столба охранік. Бирут хлопчики такий патичок, прибиває гвоздик і чириз штахети качан кукурузи гобнув і до рота. А ті стріляють. Бо він кукурузу має, бо в охрані стоїт.

Ой, ой дечка, я ни можу Вам пиридати! Брагу, брага йде в яму, шо в спиртзаводі. А каша жовта, хліб перегонят круглий год. А хто попав до тої ями, хопнув с тої ями в горщик, сів, зів і помер. Кислота, [а людина. – В. К.] голодна.

Була спеціальна команда [яка збирала по селі померлих від голоду людей. – В. К.]. І осьо підвода є. І скидають пять, шість, штук вісім – десіть і на кладьбище. Викопають яму по коліна – туди їх.

– *А на якому кладовищі ховали?*

– Тут.

– *A de same?*

– Ну, в нас.

Нас у 32 год, 33, тай збирали нас до міліції, хлопчиків. Роскладут їх кругом міліції, зданіє старе, шоб ніхто ни підійшов до міліції, шоб ни кинув кусок хліба у камору. А ті, всі, хазяї наші – батьки, хліб шо робили, усі арестовані, в міліції голі. І тако лижат голі і так багато, шо ни повернися. І там повна камера. А нам кажут: «Так, еслі замітимо, – а ходе їден міліціонер, – шо хто кине, хто кине кусок хліба в ту камору, то ти там будеш». Я був два рази. Я так наплакався. Най Бого милуе такого іздіватільства, як це було. А потом рано [дивляться. – *В. К.*] [Було. – *В. К.*] 15 чоловік – 10 готових [мертвих. – *В. К.*]. Та й ті берут, значіть, вивозят їх на фуру, а которі ше живіші, тим [дають. – *В. К.*] кисле молоко і хліба, шоб копали яму. Ну, я вже ни можу дальши.

– *А є ці могили зараз на цвинтарі?*

– Де вони є.

– *А де вони ділися?*

– Позаростало там. Оце канава.

– *Яка канава?*

– Як проходити туди, канава. Туда, де смітя скидають.

– *Там ховали?*

– По коліна викопали, засунули могилу, і всьо, досвіданя. Там дере-за, дерево оцего [росте. – *В. К.*] нищастя – вакація, такого. Ото-то. Най Бог милуе!

Іс 31 года стояв склад здоровий, диривяний. А я робив, ше хлоп-цьом був, с 31 по 33 год в заготзирно. Був завсклада бершадський – Харламов. Був завсклада. То всіх порозгонив. А я в нього був як за уборщіцу. То я, вибачаюсь, а в цему складі, де я був, оці всі насія. Така каптьорка була здорова, як твоя хата. Була здорова. А там усьо... тут усі насія, чисто усьо. І я коло цього Харламова був я, як уборщіца. Мине полюбив, то я, деточка, у 33 году ни голодував. Робив... і цему кацапові варив їсти, тріски носив, квартиру опалував. О! Всьо. А як подивлюсь на цих бідних голодних, я ни міг витирпіти.

Мине взяли, я тоді ше був пацаном, тай кажут міні, а був Іванов. Ходи, хліб цей витрусют, налог цей. До Марціна Бучацького, покойно-го, де живе отамо. Він сам с Капітанки. Це брат, Марцін Бучацький... Був Янко Бучацький, Павло оцей, «Пазуратий». Це був старший брат їго, Марцін. Але міні кажут: «Гайда, пішли гайда з нами». Я йду. При-

ходи: «Вилазь на горіща і шо є збирай у мішки». Я кау: «Я, – кау, – іго ни клав і брати ни буду». А Іванов: «Ни будеш, а жаль». А ті посильні на горіща, змітают всьо віником. Всьо, всьо, всьо. Горіща голе.

– А в кого це?

– Марцін Бучацький, а він коло станції жив.

– То це в цього Марціна забирали?

– Да, да, да. Його нема, покойний. Я зліз з горіща, а цей Іванов кажи: «На пакет. Усе це заниси. Скільки ми зібрали хліба».

Я взяв той пакет. А йде дощ і сніг, осіню. Я був тожи в цьому сільсаветі. Був Швець. На нього казали Мойша. Я даю той пакет. Подивився. Подивився на мени боком. «Мартин! Ану подивись, де ключі?». Він кажи: «Я ни знаю». Від погріба. Той кажи: «Ключі». Найшов ті ключі. «А ти йди со мною» – цей, голова, кажи. А цей сільсавет був озьдо, тут вітінарня [районний ветеринарний пункт. – В. К.] була, де школа. Там жив директор цей, Мазуренко. А тут є такий погріб. А той кажи: «Йди, хлопче, туди зо мною. Тай шось зробиш нам в погрібі». Я йду. Виходи за двері, тако ухватив мене, як пустив у той погріб стрімголов. Политів я туди, на низ. Там кров пішов. То я двоє суток відсидів в тому погрібі, голодний, холодний. Мама прийшла, а він кажи мамі: «Я тибє туди кину, будеш там з ним сидіти». То я с того погріба як вирвався, то як пішов в заготзерно, гет і ночував там. Піски носити, склад строїли.

*Записав В. Косаківський 1 червня 2001 р.
у смт Чечельник Чечельницького р-ну Вінницької обл.
від Оляни Афанасіївни Ободяньської, 1912 р. н.*

Про голод 1933 р. розповідає:

– Тай тато був у тюрмі, а нас троє лишилось. Мама ни рідна покинула. Приходи бригада хліб качати. «Давай хліб». Глядят, штурхают скрізь, геть і в туалеті. Скрізь. Але вже ни найшли. Голаса ти знав цего, озьдо, Верчиного тата? Ни знав? Голаса. Це ж озьдого. Ни знаєш? Пішла вже та бригада, він виртаєця, так як це він свій, шо ш він там, сусіда, нидалеко. Тай кажи: «Знаєш шо. Скажи, де хліб закопаний, тай я відвиду бригаду». Та бригада вже пішла. Він відвиде бригаду. Бач, які були люди. Але тоді шо. А я кажу: «Дядьку! Знаєте шо? Біжіт покажіт, де Ваш закопаний. А в нас якби був закопаний, то ви б ни вийшли, али б найшли. Ви, – кажу, – думаєте, шо це... Гріх, – кажу, – будети мати». Пішов той Голас. Пішов.

Шо ш тоді. Засудили тата. Сидит тато в тюрмі, а ми вдома. Троє нас. Ше тато був ни випущений. І цей має їхати, той судебний, грабити нас, забирати, шо є.

А я пішла стірати шматя. І то донесла до половини города, з коромисла впало, обвалялось. Плачу. Виртаюсь назад. Стіраю то шматя. Приходю додому. Лиш до хати ввійшла, а той судебний собі до хати. Його ше ни було, а я плачу. А він уходи, тай: «Здрастуй, девка». А я: «Доброго здоровля», – відказала. «Чо плачиш?» Кажу: «Бо дужи добри нам жити». А я ни знаю, шо він судебний. Я кажу: «От осталось нас троє. Мама покинула ни рідна, тато засуджиний. А я осьдо й два брати. Ні їсти, ні ходити в чому. Як же жити?». Він: «Да, да. А ти знаєш хто я?». Я відки знаю. «А я судебний. Я прийшов забирати майно, яке є». А я кажу: «То биріт. І нас гет і забирати. Бо де ми подіємся». Ну це він вже сів, шось пише, пише. Визвав старого Гончаренка. Визвав його за понятного. Уже той Гончаренко, вже прийшов. Привели ми, він прийшов. І він списав, а тоді: «Іди роспишися». Я ни росписувалася. Дьома, покойний, росписався, бо я ше тоді ни годна була росписатися. «Отак. Типер ни бійтися нічого. Більши до Вас ніхто ни прийди. Бо це я судія, судебний прийшов забирати Ваши іменіє». Кажу: «А де то в нас іменіє? Биріт. Дивіця, які но ми нищасні. Мама забрала шо було. А то сестри старші повіддавали. А ми, – кажу, – озьдо троє нас. І так плачу, аж ни можу». І отак. Тай так і тоді він вже як пішов, тай ни було. Вже ми ни боялися.

А це так було. Лягаєш спати вечір, ніч. Витягаю с плити дрантя своє, яке там пальтішко, шо було такого.

– У плиту ховали?

– У плиту. Витягну, а туді вже пириночуєм, вже там звару їсти, чи шо, де я там палила. І на день знов його в плиту, шо як прийде, шоб ни було. А ночувати то боялися ми спати. Та ходила, покойна, Параска, озьдо до нас ночувати. Ой Господи. Царство їм нібесни, які Вони добрі люди. Тай ходила вона, нас троє і вона. А лиш собака гавкне, а дід, покойний, Юсип [Кулинич. – В. К.] приходи, тій у вікно дзор-дзор. А я: «Хто там?» – «Це я. А шо ви тут?» – «Спимо», – кажу. «Спіт, спіт. Я як почув, шо собака гавкає, тай думаю, шо вас хтось лякає». Тай бире, тай іде. Тай отакого було житя. Тай як жи ж я, Вітька, ни буду слабувати. Як то серци витримає.

**Житомирська,
Сумська
області**

*Записала Н. Ромасевич 13 грудня 1995 р.
в с. Бровки Андрушівського р-ну Житомирської обл.
від Ганни Максимівни Васянович, 1913 р. н.
(родом із с. Старий Переїзд
Овруцького р-ну Житомирської обл.)*

Про голод 1933 р. згадує:

– ...така голодовка стала... Сем'ї повимірали, може, семей три, тіє шо в колгосп не пошли. А тіє, шо пошли в колгосп, то тіх трошки піддержували. Зерна того не було, а давали молоко. Хверма ж була, люди ж поздавали корови, то там була хверма така мо' на десять коров. То молоко давали, а то перегон... А хто не йшов у колгосп – не було чоґо робить, де з чоґо взять. Корову хто держав чи там які овечки, порізали, поїли, а тоді нема як уже, молоком не спасешся, то зарізали корову де й ззіли ту корову, вже нема за що, то пока як у кого молочко, то трохи... То, Боже, зілля всякі їли, всяке зілле, верес. Верес цей сушили да товкли в ступах да такіє пекли вроді коржі, але воно розсипалос... полову гречану... Оце його вже вроді замісят, шо ж воно, як посадив на столик, воно розсипалос до знов та полова стала. А то ходили по полях, вже льон пололи (в нас там льон же сіяли) на картоплящах, де була прошлий год картопля. То це полють тей льон і в кожного в фартувці карман... а та вже літошня картопля, шо вже под снігом була, то вона гнила вже... вона погнила, а тоді висохла, то вже ту картоплю сушили з того песку да товкли, да вже в ту полову, да в тей верес, то вже вона трошки держалась. Да це таке робили... А зілле – то всяке. Оце й липу, листе... То в кого молоко було, то тіє липи насушат, да натовчут і в те молоко насиплют, а воно страшне, зелене, але так і є вже... То люди пухли. Я була пухла: очі позапухали, ноги попухли. Але видержала. То наша сем'я вся видержала. А були такіє в нас сусіди, в одних умерло п'ять душ, двоє старих і троє дитей, а в одних – п'ятеро дитей і троє старих, восем душ умерло. А то ходили люди тоже вмірали, такі-о ходили, я знаю... такіє... ну, бо в нас так якось говорат, не то по-українськи, не по-руські, оце така у нас мова. А то ходили, по-українськи говорили, такою мовою, як одо зараз говорат, – і пухліє, пухліє. Боже! Вони там казали, откуда вони... То шо ж ти даси, як у того самого... А вони просили ходили: дайте, дайте, шо-небудь. То зайшла раз така жонка здорова, але така пухла, да: «Дайте мені шось!» А моя мати каже: «Нема в мене, моя голубко. Дітки одо голодніє!». Каже: «Одо борщ...». А борщу такий боняк варить мати!

А шо ж там: і кропиви накидає... щавлю того не можна було ухватить... І кропиву, і листу з липи... Ну, наварила... Але ше було в нас теля. То батько зарізавав теля, то це вже там якусь косточку кине в тей борщ. То вона прийшла, а мати каже: «Хіба борщу оце вам одо вкину, одо в мене є такий, оце-о наварила?!». – «Дайте шо-небудь!». А ввечері їли там з того телятки косточки да покидали пуд стол, а вона дивиться да: «Дайте мені тую кісточку!». А мати каже: «Моя голубко! Її вже й кот погриз, на її нічого нема, там, – каже, – самі її вже... два рази кидали в борщ чи в суп...». Ну, то дала їй мати того борщу, вона поїла да й пошла, да й пройшла, мо', од села кілометр да й померла на дорозі. Шо було, то давали все. Трудно. А тоді вже трохи роз'їжджались, хто куди, хто куди бачив, туди їхав у заробітки, в тридцять третьому. Мой батько – то їздив у Народицький район, близько. Он був спеціаліст, це на вози робив оціє колеса, все... То он туди в колгосп пошов, а там був колгосп багатий... То вже тоже було, пуддержку давали. А наша хата була близько коло свинарника. Там виписували, але не випишут же, щоб це понаїдались, бо це ж семня, було четверо дітей да двоє старих, батько й мати. То це ми побіжимо на свинарник, а там такий котел картоплі вариться, і свинар. То ми вже отакі-о прийдем да поскривлюємс, то вон уже черпаком... Це нас туди забрали сем'ю велику, то там дали хату, колгосп, да переїхали ми туди всі. Бо батько там побув тиждень, а тоді забрав і сёмню, каже: шо ж мені, семня там погібне. Да забрав, то це ми вже ходили, да ходили на той свинарник. То тей вже дід чи дядько, мужчина варив свиням, то такий черпак з ведра... То он тей черпак зачепить тої вареної свинячої картоплі з котла да вже нам у торбинку – то ми й побігли до хати! О, до вже там... Да почистим, хай вона свиняча й гразна така, почистим... Да вже мати там якихсь пампушок напече, да вже муки жменьку всипле, да це таке-о, так жили.

...В їх була дочка, пошла замуж, в її було двоє деток, троє навіть, то вона їх завезла в Овруч в город да оставила на станції, то їх десь... хто знає, чи їх міліція забрала, ну, опшім, забрали, а тоді десь у детдом, то вони, ті діти... вона не знає, де вони... Це в голодовку. Багато, багато кидали. Шо це спасти дітей. Каже, шо шо ж, діти помрут і я умру, а так, може, там їх заберут да... То ї два хлочкики незвесно де, а дівочка шукала, розшукувала матір, це дочка її розшукувала, писала в газету, шо я така й така, моя мама така й така, я свою маму помню. Я помню, як сестричка померла да на окні лежала, з голоду це вмерла.

А там сусідка в нас, а я питаю її, пошла ж до її, бо вони з єю жили, а ми вже це поїхали в Народицький район, да кажу, чого це та дівочка лежала на окні? А вона каже, вона не на окні лежала, вона, каже, тако на лавці коло окна, а ця дівочка сиділа на печі, да вже бачила це. Вона ще мала була, думала, шо це на окні. То вона, бідна, її шукала, і приїхала сюди... Вже один чоловік написав, там дядько, шо приїдь, да тут побачимо... Та ж мати таки не написала, а написав цей сусед. То вона приїхала... А тоді до її обозвалось, до цієї дівчини, аж три матері. Одна в Овручі (у мене така була), а цієї ж вона, бо, каже, в її значки на спині, родімки були. Каже, то вона, але я всерівно сумліваюсь, шо це до її три матері визвалось. Отак вона, бідна, поплакала да й поїхала, а вона ж таки, ця ж мати померла, всерівно ж. Не тоді померла, вже вона жила довше, але померла. Так усі люди там аж ахнули: в тебе ж нікого нема, а вона до тебе так прикидається, чого тобі її не взять, га?

В голодовку, опшім, його десь забрали, щоб вун старцев водив. То, каже, нехай поїде, може, де прокормиться, може, вун де кусочок хліба... А одного, меньшенького, оставила. Ну, як стало трудно, то вона каже, я його завезу, завезу десь да оставлю. А в їх, шо було возили то все десь возили далеко, да на одежу міняли. Такіе хустки отіє терновіє, здорові, то це за таку хустку паланичку хліба дають. То шо ж тей хліб?! Вона ж і сама хоче. То вона завезла того хлопчика в Чернігов да зав'язала, каже, така хустка була, ця здорова тернова чорна хустка, зав'язала де й оставила те дитя. А сама вже десь сховалась. Ну, вже тей хлопчик говорив. Каже, пудийшла якась жонка: а де твоя мама? – Я не знаю, пошла. А вона каже, я дивлюся поміж людей, хто його забере. То ця жонка роз'язує із його, з того дитяти, цю хустку да забірає цю хустку, а це дитя осталос з голою головою. Я вже, каже, й плачу. Я, каже, думаю, шо хто із-за хустки дитя возьме. Каже, пудийшов міліціонер да забрав його да повійов у станцію, до я, каже, вже тоді поїхала додому. І так вона й не знала, де те дитя.

*Записала Н. Ромасевич 5 листопада 1995 р.
в с. Малі Кліщі Народицького р-ну Житомирської обл.
від Наталі Панасівни Гордін, 1910 р. н.
(родом із с. Звіздаль Народицького р-ну Житомирської обл.)*

Про голод 1933 р. згадує:

– Цих хазяїв розкуркулили і на виселку повиселяли. З голоду померли, де ж вони тіє люди? Хазяйство їх позабірали в колгосп. Тіє, шо которіє були бедніє, шо не було землі, то тіє зразу пошли. А которіє багатіє, землі було багато, хазяйство велике, тіє впинались, не хотіли йти в колгосп. Позабірали в їх худобу, з хатов повигонили. Позабірали їх на Сібір, на Соловки, на золотіє прііски їх повисилали, у тюрму позабірали. У тюрмі померли багато з голоду. Була зразу голодовка, яка колгоспи зробили. Ой, вимерло, Боже, Боже, ой, багато людей вимерло, ой-ой-ой! З голоду мерли: пойде в ліс по ягоди, нема чоґо їсти, то пойде в ліс по ягоди да там і вмре в лісі. Їздили люди за сорок кілометрів в Овруч і здавали золото за хліб. Оце ціє рублі біліє тоже в кого були, то купляли. В кого було за шо, то спасся, в кого не було за шо, то вмр з голоду. Тільки хліб на ціє золотіє рублі давали, більш нічоґо. Ячмень давали, зерно, до люди товкли в ступах, да такіє крупі, да варили суп такий. Кругом села ліс був. Верес шморґали да пекли коржі такіє да їли.

*Записала Н. Ромасевич 12 грудня 1995 р.
в с. Озадівка Бердичівського р-ну Житомирської обл.
від Надії Петрівни Вегери, 1917 р. н.,
та Ганни Іванівни Вегери, 1921 р. н.*

(родом із с. Старе Шарне Народицького р-ну Житомирської обл.)

Про голод 1933 р. згадує:

– В голодовку в тридцять третьому году не так багато людей померло. Ходили люди да просили, до нас прийдут у село, да хто багатшіє да з другіх съол, то носили, бедніє, за бухоночку хліба оддає киліма такого, колись шо натканий, ковра такого оддавали. В мене було четверо дитей, свекруха п'ята, голодовка була... Пойдемо да льон полемо в колгоспі, а льон сіяний на картоплищі, да тіє вже картоплі, шо осталис, останутся ото да посохнут... да полем льон. Да тіє картоплі збирали ми, да сюда тако в хвартушок, да приносили додому, да їх лупили, да були в нас такіє ступи, да товкли. Да це пекли млинці, да це таким спасалися. Ягоди й гриби тако в лісі. За золото вельми душили людей. Узнают, у кого золото є, і вже туди. Оце коли голодовка була, в тридцять третьом году.

Записала **Н. Ромасевич** 17 червня 1996 р.
в с. Бішкінь Лебединського р-ну Сумської обл.
від Наталки Петрівни Нениченко, 1909 р. н.

Про голод 1933 р. згадує:

– ... в тридцять другому годі голодовка почалася. Я вийшла заміж.

– А чого ж вона почалася?

– А зробили так, як оце: не дають грошей – оце тобі й голодовка. Не дадуть грошей – все.

– А посіяли ж тоді люди, посадили?

– Аякже! Все було поле пороблене людьми пухлими. І я була пухла, на роботу ходила. Було мені... я пішла заміж – двадцять год мені було. А він старший, він удовець був, я на п'ятеро дітей пішла в голодовку. Кажуть: Вашбиха(?) наробила! Я кажу: «А ти подумай харашо – п'ятеро дітей і ти, лежать чи робить, на п'ятеро дітей? Як? Ану подумай! Харашо подумай! Я, – кажу, – ночцю мазала, ночцю стірала, ночцю й латала!». А день на роботу – строго було! Строго було.

– А як? Виганяли на роботу?

– Аякже! Не піде, останеться без спросу – судять! Три дні робиш безплатно – отак було строгость.

– Це такий присуд: три дні безплатно робить?

– Строгость була така, штрах давали.

– А хто судив?

– А хто! Субот був... зразу був той... постой, забула як.

– Ну, це свої, ваші, місцеві?

– Чужі. От первий був голова колхозу... забула... Тоді Субот був.

– То це хто судив: голова колгоспу... і це хто?

– Голова колхозу, благодір... помішника не було, так як тепер помішники до помішника... а то був голова колхозу, благодір – виполняй роботу. – Підете на роботу? – Підем! Ну запише, шо на роботі була. Поле ж, буряки – заміре, скільки сотих там. Чи там підеш на траву, чи де канави копать, чи де чистить. Отмічає: на канаві була, а те зробила – скільки метрів зробила.

– А що платили за це?

– Нічого не платили. Сперва, коли начався колхоз, дуже харашо хліба дали, на другий год – менше, на третій год – триста грам, на четвертий год – нема нічого, голодовка. Нет нічого, нет нічого. Устанеш утром – дітей п'ятеро, шо робить? Кудя повертаться? Діти... я боялась

так, щоб діти не померли. То що я мачуха була. На базарі подушки, на базарі і плаття, й платки, й рушники, й скатерті – все. І часи продали, й чинарку продали, і чоботи продали. А тоді по черепахи ходили. Бродили у річці, ловили черепахи. Одвариш, тоді в черепаці там таке як м'ясо, тоді зелененьке тут скраю оте вичистиш, перемиєш – у піч, одтушиш, борщу, щавель. Ото спасала дітей так. Діти вже були пухлі. Страшне було! А в мене п'ятеро дітей. Мені трудно було, я не знаю, може хто... а мені трудно було.

– *Багато померло людей?*

– Багато-багато. Їсть – і там і мре.

*Записала Н. Ромасевич 19 червня 1996 р.
в с. Токарі Лебединського р-ну Сумської обл.
від Тетяни Іванівни Коваленко, 1920 р. н.*

Згадує про голод 1933 року:

– У тридцять третьому скільки... Оце йдемо пішки, дивимося – там посадочка під городом, отам мужик лежить, отам, отам десь аж до сосни отак... А тоді одна жінчина дала кусочок ще в руку йому. Ми тоді там недалеко пололи буряки, тоді йдемо назад, коли він вже і той ліг, і там ще три лежить, із голоду так... Там жінки лежали, уже тоже не дійшли й до Лебедина.

– *А ховав їх хтось чи так вони й лежали?*

– Ми й не знаємо, хто їх і ховав, де вони й подівалися і... не знаєм. Може сповіщали родним кому, хтона... Та не дай Бог! А отут попід Пслем черепахи ловили – і скільки мертвих людей лежало.

– *Ото в річці прямо?*

– Ага, коло річки. Ото черепахи їдять-їдять, і обернуться – і вже.

– *Так що, їх сири їли, ті черепахи?*

– Ні, варили. Їх... оце черепаху вловлять, а тоді в кип'яток, вона ото аж лопається, а тоді варять. Та не дай Бог, що ми іспитали!

**Кіровоградська,
Сумська
області**

*Записала І. Коваль-Фучило 21 травня 2012 р.
у смт Власівка Світловодського р-ну
Кіровоградської обл.
від Оксани Петрівни Вусач, 1924 р. н.
(місцева; середня спеціальна освіта)*

- А Ви пам'ятаєте голод 1933 року?
- А чом же не пам'ятаю.
- Був у селі тут голод?
- Аякже.
- У селі помирили від голоду люди? Чи тут якимось рятувалися?
- Було, всього було. Я не знаю, хто винуватий в цьому.
- А з Вашої родини хтось помер?
- Двоюрідні.
- А хто саме помер? Молоді, старші?

– Такі вже років по 30. Робили вони... Ту дамбу строїли з Кременчуга, дамбу строїли. Вони там на стойке возили землю кіньми. І ото ж робили тут дорогу. А відтіля, бувало, треба... Їхали зароблять туди, бо там давали пайок. А відтіля вже звозили, на кладбище сюди хоронили.

– А як Ваша мати Вас рятувала? Були у Вас ще рідні?

– Старша сестра, брат і молодший брат, з 27-го року. Рятувалися по-разному. Їли все підряд. Була на горіщі шкура бикова, моль об'їла її. Казав батько: «Колись чоботи пошию». А потом висіла, висіла, та стали запарювать. День варим, другий день. Для дітей... Був панський дом, панський маєток (счас воно в морі*), і туди ходили діти. Я ходила туди і водила брата меншого. Там давали нам раз в день їсти. Варили якусь похльопку. І ше брали з собою кателок, якщо оставалося, шо не поїдали, то ше і додому вливали.

Ото давали так. А батько в колгоспі робив плотніком, то давали там по кусочку пайка того. Хліба.

– То у Вашій сім'ї ніхто не помер?

– Всі врятувалися. А так пухлі батьки були. Ше який случай. Ходила я в школу. Подружка моя, вона жила через дві хати, шас уже нема тих дворів. Її звати Вера було. Вона пригласила, ми, здається, в третій клас ходили: «Пішли до нас уроки повчимо». Її мати направила. Ну, я пішла до неї. А наша хата була не тут, а там, де 28-й дом. Я прийшла,

* Йдеться про Кременчуцьке водосховище. – І. К.-Ф.

а зі мною молодший брат прибіг, той що з 27-го году, Костя, брат мій. І вона нас хотіла порізати.

– *Та Ви що!*

– Да.

– *А як Ви дізналися?*

– Того що вона нас не випускала з хати. І ще гострила, точила там. А нас не пускала, поки не потемніє. І де в Бога взялася сусідка Паша. І стука у вікно: «Жень, одчини, та я ж бачу, – каже, – діти бігають, усе. Одкрій». Якось вона прийшла, мабуть, по сусідству. І вона мусила одкривати. Як вона відкрила – я за свого брата та й додому.

А наутро – Вери в школу немає, дочки. На другий день – нема. Коли вона свою дочку зарізала. В неї така коса була гарна, така гарненька дівчина. А батько їхній був засуджений за щось, не знаю.

– *То в неї щось із головою було?*

– А хтозна, тоді не можна було дуже помітати.

– *А як дізналися, що вона дочку зарізала?*

– Ну, в школі нема, значить, додому треба було йти. Бригадир пішов, хтось з учителів. Коли вона нажарене м'ясо в печі, те в макітрі посолене, голова... Зарубана. Вона показала, де в дерезі вона закопала. І її посадили на підводу, і куди її повезли – звідси вона не являлася.

– *А то була осінь чи зима?*

– Ну, в школу ходили. Мабуть, осінь. Я вже не пам'ятаю. Ото був такий випадок. А потім ще казали, як її батько, вернувся вже з тюрми, прийшов на родину сюди, скільки йому років було, я вже не знаю, вже ніхто не знає, тут вже старших од мене немає. Йому розказали. То він, заплакав, пішов, і так неізвисно...

– *А ще знаєте подібні історії?*

– То мій двоюрідний брат – їх розкуркулили. Їхня хата була там нижче. А кожному давали, особливо, еслі був хтось багатіший, давали план: скільки зерна, скільки там чого. І він, материн брат Василь, скільки зерна здав, а півтора пуда [пуд – 16 кг. – *І. К.-Ф.*] не хватило. «Позичай де-небудь, а должен віддати і всьо». В них один тільки син Володька був і всьо. А він каже: «Ну, хто мені позиче». Ходив позичав – ні в кого немає. І він не позичив. Його вигнали з хати, його забрали. Хтозна куди подівся – до сіх пор ніхто не знає, де він дівся. А осталася жінка і ще Володько, із хати вигнали. То вони пішли на Кременчуг, там ходили просили милостину. То цей Володька ішов з Кременчуга

до нас додому. «Піду до тьотки Мотрі, може, дасть шо поїсти». А ми такі подільчиви, хоть самі погано, но... Ішов і не дійшов. Помер з голоду. А нам – прийшов сусід, каже: «По-моєму, там ваш родич лежить мертвий». То батько, маги і я пішли, замотали його в якесь, викопали там яму, і там під вишнею його похоронили. Всього було, було, було...

*Записала І. Коваль-Фучило 21 травня 2012 р.
у смт Власівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл.
від Катерини Іванівни Якимець, 1924 р. н.
(місцева; середня освіта)*

– Про голод щось пам'ятаєте?

– Вже ж мені був 8-й год у 1932-му.

– У селі помирили люди?

– Багато. Кожний день в рядні замотаних везли. Ховали абияк. А єсть такі, шо прямо вдома ховали, в садку. Яму викопали, у рядно замотали, якщо ще рядно є. Ну, дуже бідно жили тоді.

– У Вашій сім'ї ніхто не помер?

– Моєї матері дед помер. Він поїхав в Білорусію, щоб там шось заробить, а воно – напала дизентерія, а він попав... Подошли коні, а вони на їх. І судили. І дуже переживав же ж. І ото він в тюрмі вмер.

– То в якому році він помер?

– У 33-му. А з таких – усі вижили, і з батькового роду, і з матириного. Ото тільки дед Яків умер. А в 47-ім – то вже трохи легше було. То уха, то баланду варять.

*Записала І. Коваль-Фучило 7 серпня 2008 р.
в с. Бишків Лебединського р-ну Сумської обл.
від Наталії Степанівни Мирошнеченко, 1922 р. н.*

– А у Вашому селі був голод у 1933 році?

– Знаю, що ходили пухлі люди, і такі що вмирили. Моя подруга... не було ж нікого, сам він був, той хлопчик. Він умер. Так вона взяла ямку викопала і одкопала... Таке... А батьки так чи поїхали куди та бросили його, то хтозна. Воно тоді таке було... Ніхто не жалів тих дітей, нічого. Чи вони померли вперед, а воно осталося, хтозна. Ходило, ходило, поки вмерло. Подруга моя, її, мабуть, тоже вже немає... Голод був страшний...

– А як людям удалося вижити?

– Коровка в нас ото... доїлась хорошо, так ото на базар понесу, а відтіля хлібінку куплю. Не знаю, чи то люди пекли, чи то пекарня пекла. Хлібінку оту принесу, ото так от перебивалися. А тоди стали колоски збирать, як стали молотить. Цілу ніч збирали. Ганяли!.. Однак, збирали ми. Ото прийдеш – на супчик. Тоді таку тертушку зробили, як ото меле. Так ото й пекли.

Од нас недалеко завод був. Так ото самогон гнали, а барду оту із зерна у яму кидали, чи то поросят годували, чи що воно. Так ото туди ходила мати, та принесе відро ото, воно вже ж там і черви бувають. Тоді сушать та й печуть... Та страшний голод був, але, бачите, вижила.

– *То Ви пам'ятаєте, як люди ходили пухлі?*

– Да, це я пам'ятаю харашо. Яка ж там я була, невелика була, ну а пам'ятаю.

– *А у Вашій родині хтось помер?*

– Батько померли. А то брати батькові були, то вони Тарасенки писалися.

– *Скільки померло людей з Вашої родини?*

– Не скажу вам, знаю, що дівчата були, материні сестри діти, так ото вмерли.

– *Вони жили в цьому селі?*

– Ні, Капустинці, недалеко. А тоді вже пішло-пішло, стали і зернечка давати, стало вже лучче... Два годи було. Голод цей.

– *Чи були у Вашому селі випадки людодїства?*

– Були розговори, ну цього я не знаю... Кажуть, що і дітей їли, і котів, і собак, не знаю, в нас такого не було.

– *А де ховали тих людей, які померли від голоду?*

– Тоді більше дома ховали.

– *Десь на подвір'ї?*

– Ну, де живе. Померло – там і заховать, а тоді вже як стали той... тоді кладбище робили. Сюди ховайте, на кладбище...

*Записала І. Коваль-Фучило 7 серпня 2008 р.
в с. Бишкінь Лебединського р-ну Сумської обл.
від Антоніни Павлівни Сухоставець, 1929 р. н.*

(родом із с. Голубівка Штепівського р-ну Сумської обл., освіта – 3 класи)

– *Що Ви пам'ятаєте з того часу, коли у Вас був голод у 1932–1933 роках?*

– Все на світі. Шо вам нада, це я й розкажу.

– *Скільки тоді було людей у селі, скільки померло?*

– Отак ідеш, пройдеши метр, – і людина лежить, і ніхто їх не ховав, тому що нікому було, всі пухлі, які осталися живі. Якби не председатель, так і я б померла. Там була камуна, і він мене забрав туди, і там мене кормили. А мати лежала моя дуже пухла, брат її пособляв, бригадиром був, щось вигада та принесе.

– *Скільки в селі було людей до голоду?*

– Багато було, я не знаю.

– *А скільки людей померло?*

– А Боже! Та більша половина померла. Вони, як груші лежали, я ж вам кажу. У нас по сусідству, недалеко, через дві хаті було троє дітей. Двоє померло, поховала. Там і ховали: вирили ямку, положили, ні труни, ніхто ніде не убирив, ніхто не робив цього. А одне осталося грудне. І вона вмерла. А мати моя вийшла та й каже: «Ану, збігай, Тоню, чого воно плаче?» Я пішла, коли воно по їй лазе, цицьку шука, а вона мертва лежить. Коли цей председатель прийшов, мати каже: «Там дитина, так заберіть, може, спасете ту дитинку, вона мертва». Таке було, ой...

– *І забрали ту дитину?*

– Забрали. Такий був председатель дуже хароший в нас.

– *Як його звати?*

– Я вже забула. Він до последнього.

– *А як ще люди рятувалися?*

– А чим рятуваться? Як не підрятують з колхозу – так нічого... Корови поїли, коней поїли, все повиїдали, в кого що було, усе попереїдали. Те, що здохне, так кажуть: «Обріжем, так будем їсти». Листя з липи, усі липи були голі. Ото начухрасш, насушать, намнуть отакої, і коржі були добрі, а ми тепер кажем, що нам плохо...

... 33-й дуже голодовка була, а вже в 47-му, то можна було піти купити, дуже дороге: жита стаканчик – 25 рублів було. Но купити його можна було. Мій брат служив в армії, в Германії був, як уже одбили, прислав посилку, плаття дуже гарні, пальто осенне, хруму на чоботи, чулки, ну я його все на світі попродала за харчі. Плаття – за хлібину. В 47-му і я була пухла дуже, вже ж і на роботі була. В колхозі нічого не було, все вимели, все вивезли, геть ніде нічого, одного вівса трошки. Председатель, як вже кому шо той... так випише вівса.

Вже в 1948-му було легше, але всьо ж равно: все попродали, застой... А тоді вже почали на трудовень давати хліба. Підеш день одробиш – паличку поставлять. Оце трудовень називалося. На жнивах – і на два трудовні заробиш, нав'язеш скільки там кіп. Я нав'язувала по 16 кіп, тоді було трудовнів багато.

– *І тоді Вам давали за це гроші?*

– По 30 копійок на трудовень. Писалось на позику, нічого ніхто не получав. Після війни все ж розвалене, нема ніде нічого.

*Записала І. Коваль-Фучило 8 серпня 2008 р.
в с. Рябушки Лебединського р-ну Сумської обл.
від Марії Федорівни Ключник, 1943 р. н.*

– *Скажіть, будь ласка, у Вашому селі був голод у 1933 році?*

– Я тільки з розказу бубушки своєї знаю і бачила маленькою, як вона в хаті... [плаче. – *І. К.-Ф.*] Лавочка така була... І мамка моя принесла таке щось із листочків зліплене, дає ж її, а вона ж каже: «Оддай діткам». А я кажу: «Бабушка тоже хоче». Ото так мені запомнилось. Там яр був Палдальчин, там нема людей, і дуже багато погибло, і маленьких, і всіх... А так, щоб я знала той голод, то ні.

– *А з якого Ви року?*

– Я – з 1943-го, а то вже в 1947-му був.

– *То Ви про другий голод розказуєте?*

– Другий, шо він недовго, кажуть, був, і то воно мені запомнилося, шо люди такі були брjusлі, пухлі. А отой великий – ні, я з розказу бабушки. Цей голод був, шо вже брунечки, листочки, ще люди спасалися, виживали, а той же довго він так був, шо дуже багато померли.

*Записала І. Коваль-Фучило 8 серпня 2008 р.
в с. Рябушки Лебединського р-ну Сумської обл.
від Марії Іванівни Стегній, 1937 р. н.*

– *А у Вашому селі був голод? Що Вам розповідали рідні про голод 1933 року?*

– Ну, шо, із ячменю їли пампушечки, пекли, то я не могла їсти, залазе – остюки отакенні – в зуби. А батько і каже (вже він покойний): «Їж, а то вмреш». Батько і мати їдять, а я ще пока одна в їх була. Бо більше чим же жить, то ж це якось там хлебне ж є.

– А за Голодомор 1932–1933 років Ви не пам'ятаєте?

– А за той – нічого. Мати розказувала, що вона варила в господарстві катли ті, а дома сестра була больна – рука негодна була, – а я на буряках, – каже. А тоді, як пайок же ж дають, по кусочку хліба і ополоничок якогось супу чи борщик, то ми, каже, переділимось один кусочок і одну порцію вдвох поїмо, а одну порцію і той кусочок несемо додому, бо лежить больна [плаче. – *І. К.-Ф.*]. І так вона в 1933-му і вмерла, од руки, бо ніхто нічого не міг лічить.

– А чим люди рятувалися?

– А хтозна, такого нічого. Мати казали, як дощ був, то в садок (єсть той садок ще, то моя батьківщина, село Костів), то такі звуться грицики, бур'ян такий, дощ два тижні йшов, так каже: «В садок піду, там наламаю, присяду, чистою і їм». Ото два тижні жила самими грициками. Це моя мати так, в 1933-му, вона із 1916 году була.

*Записала І. Коваль-Фучило 8 серпня 2008 р.
в с. Рябушки Лебединського р-ну Сумської обл.
від Єфросинії Пилипівни Підвейско, 1928 р. н.
(родом із с. Рябушки Лебединського р-ну Сумської обл.,
освіта – 7 класів)*

– А у Вашому селі був голод?

– 33-й – був голод. Я ще малою була, а вже 47-й – теж голод був. То бур'яни, то щавель, то ходили картошку мерзлу збирали та пекли пряники, виживали ото так.

– А в 1933-му як рятувалися?

– Ну, я мала була... Виживали, в кого корова була, а то помирили з голоду.

– Багато людей померло?

– Багато. Ходили ж оті, забирали послідне, зерно, все... Колективізація ото називається... А дітей було ж багато, через те й багато дітей померло. В нас, мабуть, троє з голоду померло в родині. І кропиву, й бур'яни їли, і всяку траву... А послідне время – колоски ходили збирали. Назбираєш колосків, принесеш додому, намнеш, насієш... Така мельничка була. Надереш отого зерна, хоч якийсь суп ізвариш ото... Такий голод був.

– Чи були випадки, коли їли людей?

– У нас такого не було. То вже по телевізору бачили, казали... То дуже страшно... Ото таке, так життя пройшла.

*Записала І. Коваль-Фучило 9 серпня 2008 р.
в с. Рябушки Лебединського р-ну Сумської обл.
від Катерини Миколаївни Сіробаби, 1942 р. н.
(родом з хутора Бойки, с. Межиріч Лебединського р-ну
Сумської обл.), та Світлани Павлівни Ткалі, 1941 р. н.*

– У вас тут від голоду люди помирали, коли був Голодомор 1932–1933 років?

– Да, но я, например, його не дуже знаю... 1947-й – того вже не знаю.

– Мені вже говорили, що тут було два голоди – 1933-го і 1947-го.
А що розповідали за голод 1933-го року?

– Що помірали од голоду.

– А як рятувалися?

– Та як рятувалися: той умирає, а той дожидає смерті. Там десь якийсь бур'ян, там десь якась картошина гнила, може, коровка була... Ходили такі, що забирали. Сестра моя, вона жива, тільки мене ще й на світі не було, вона з 33-го і малесенька була. А мати заховали, ну, кіло, може, пшона, сюди поклали [у груди. – І. К.-Ф.], а поприходили такі, що витягали. Наші, наші!

Наші ходили витягали... І, видно, догадався, так він дитину тягне, мати собі держать, а він: «Може, в тебе там щось заховано». Так мати пустили, бо вже посиніла дуже, а він не пустив, і забрав пшоно. А 47-ий – я вже ходила. Може, ви знаєте, кінський щавіль, такий жовтий, вилами його звали, таке листя здорове... Черепашки їли.

– То рослини такі?

– Ні, у Пслі, у нас річка Псьол. Такі сплющені ракушки. На лузі картошку собірали: де перегнила – обчистять, а то їли, воно вже таке, як крохмаль.

– А те, що Ви розповіли про дитину, то було в 1933-му році?

– Так, у 33-му.

– А хто Вам розказував?

– Мати розказали.

– Багато з Вашої родини померло?

– Ні, в нас одно вмерло, а семеро вижили.

**Київська,
Кіровоградська,
Полтавська,
Черкаська
області**

*Записав С. Сіренко 8 вересня 2009 р.
в с. Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну
Київської обл.
від Івана Миколайовича Канівця, 1923 р. н.*

У 1933 році мій брат пас лошат. Йому давали 200 грам «косового», половинок, десь привезли, за те що пас, то давали. Тоді вже він прийшов додому, павуків ходило повне село. По селу ходили, бо там же в лісі то же. Приходив мій брат і каже, що я найшов: вовки розривали лоша. Він чув таке, що якщо палить вогонь, то вовки відійдуть. Він набирав на луках там соломинці, траву суху, кізків. Розпалив. І вовки пішли. Тоді він те м'ясо приніс, то ми той... Тоді і на подльозі [незрозуміло сказано. – С. С.] зійшли, може, я і неправильно скажу, таке заставляло – людей їли, у нас одна там з'їла дівчину, то забрали і по цей день. Так він приніс те м'ясо... Ні. Ну? Да вовки розібрали. Отак спаслися трохи. Воно так трохи і так трохи. Тоді оце що не помнять голоду... що і ще... Це до нас приїхав з району агроном. У послідніх числах, кажуть, кинь у собаку, а попадеш в агронома. Це я розказую те, що було. Тоді приїхав один єдинствений. Мій дедушка і його друг взяли, у мене був з родствеників один в НКВД. То він [НКВДист. – С. С.] і каже: «Я поведу агронома на поле (вроді показувати там щось), а ви зірвіть замок, виведіть коня і заріжте». Так і зробили. Оце де Лецьке кладовище. Там його розпотрошили. Нам було, мені був начало одинадцятий. Як же хлопцям дати, дітям треба тоже дати. Приказали, може, хтось прийде питать, обіцятимуть, кластимуть усе на світі, щоб розказали, хто вкрав коня.

Він прийшов, каже, все на світі каже, це дедушка каже: «Знаєш, це голодовка, людей їдять. Тікай, бо і тебе з'їдять» [так дід розповідача сказав агрономові, якого прислали в село. – С. С.]. Так він і на Переяслав. Так його і немає [респондент усміхнувся. – С. С.]. Мені тоді було 10 років. Так й творилось що хоч!

– У [19]33-му році дозволяли ловити [рибу]?

– У селі ловили. Так водяно було, а тут канава.

– Колоски забороняли збирати?

– Забороняли. Ото пошлють, тоді жнива були. У купи складали. Замітив – по спині.

– У [19]33-му році так рибу не забороняли ловити, як і колоски збирати?

– Не. Та тільки стой. Не було коли ловити, у колгосп гонили. Техніки не було, а копали уручну. Що накопили – та й посадили.

– *А діти ловили?*

– Діти ловили, але як 10–12 років, то вже на роботу.

...І забрав одного Василька, щоб тут легше прожити, і поїхав туди. Коли голодовка закончилась, то приїхав сюди. А пацани, які його помнять, бігають та кажуть: «Ой приїхав та по-панські балакає». По-руські. Він і каже: «Там я на враю був у Нижньому Тагілі, там дядько жив та прятався трохи, щоб не знали... Каже, узнали, що я хохол, і кажуть: “Україна хлебородная, хліб Росії отдала – сама голодная”». Бач, тож з уст людей бралось.

– *Так говорили у [19]32–[19]33 роках?*

– Брат як приїхав з Урала, та ото так казали. На трудовні трохи хліба давали. Що тоді нащитають – трудовень, півтора, а де багатший колгосп – то два. Бувало, день їшачать, коли зароблять, а коли – і пів. Значить, півкіла за день. Отож Леся Українка казала: «Немає хліба, немає солі, чужому роби, немає щастя-долі, ото тут і живи». Що хоч, бистро воно мінялось все.

*Записав С. Сіренко 4 грудня 2009 р.
в с. Думанці Черкаського р-ну Черкаської обл.
від Ганни Родіонівни Сіренко, 1929 р. н.*

– *Що Ви пам’ятаєте про голод 1932–1933 років?*

– Був голодомор. Мені було три годіка, як я наїлась мухоморів. Брат був на 7 років старший. Каже: «Що ти їси?» Кажу: «Найшла суху пещерицю та їм». Кажу: «На й тобі». – «Не хочу». Тоді розказують, що я і по карнизах бігала – не впала. Що воно зробилось, не знаю. Тільки чувствовала, що перекидаюся. Батьків дома не було, а ввечері він сказав, що я наїлась сухих мухоморів. То мене до врача. Він щось дав, то я зригнула. <...>

Чого борщ без картошки? А мама плакали. Значить душа боліла. Тоді усе позабирали, що тільки можна. Картошку, квасолію. Зробили його голод прям, як положено. То таке.

*Записав С. Сіренко 20 травня 2012 р.
в с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл.
від Ольги Григорівни Мирошніченко, 1926 р. н.*

– Як Ваше село називалося?

– Пеньківка Кіровоградської області. Новогригорівський район.

– Що Ви пам'ятаєте про своє село?

– Жизь була тяжола. Тут голодовка в 33-му була. Вмерла мати, всі рідні вмерли. А нас четверо і батько. Батько хотів нас здати, «детдом» тоді називався. Голодовка, померли батько і мати. Це голодовка. У мене трудна була історія. Мені було 6 год, братові – 4 одному, другому – 10 і 12. Це четверо осталися. Поки почали ходять – уже один одного гляділи. Батько взяв мачуху з двома дітьми. О! Уже нас шестеро. Так і повиростали. До [19]39-го брата в армію взяли, один умер. І осталося батько,... згоріла хата. Ой! Та страшне, сину.

– А чим голод був спричинений?

– Та таке ж по розказах, чим воно було спричинено, якість сталінські закони були, ограблювали хліб. Куди вони його дівали?! В Росію. Воно ж тоді колгоспи організовувалося, коровки в колгосп відали, де хліб загрузували. Куди вони його відправляли?! Якби я більша була. Мені було тільки 10 год. Тільки помню, що батько позаховував зерно. Оце воно і голодовка. Сталін, може, і давав які прикази, а наші виповняли. <...> Забрали хліб і вивезли. А куди? Хіба ми знаєм. Кажуть, в Росію.

– Хто це каже? Це в ті роки казали?

– Казали. У Росію.

– Що люди їли в ті роки?

– Козельки. Акацію сушили, у таке время вона почалась голодовка.

– Що таке «козельки»?

– Таке воно на піску росло.

– Це рослинка?

– Ага. Корова була, то не так пропали. А як забрали корови, отоді пропали. От горе було. Наше село дуже горювали.

– Під час голодомору рибу ловили, їли?

– Аякже. Хто мів наловить.

– Не всі вмiли наловить рибу? Село ж на Дніпрі розміщувалося?

– Від Дніпра далеченько, кілометрів 10. Там Тясмин проходив.

– У Тясміні ловили?

– Затока, де Світловодськ. Це ж там, де станція. Мені було тоді 32 года. Діти уже побільшали. Якраз ми хату валяли і сюди перебирались. [19]33-го дуже велику голодовку зробили.

– *Що ще їли?*

– Їли собак, та теї. Я не буду казать. У нас забрали хліба. А тоді, як таде щось з'їли – і страдали. На жилу док щось повліяло. А хліба не було. Сталінські закони. Я не можу приставить. Як це у нас хліб позабирали. Геть повикачували, підводами приїжджали. І тоді глечики були. Хтось заховав у глечик, і глечик видирали.

– *Не чули, щоб хтось з односельчан зумів заховати мішок чи два зерна?*

– Мій батько заховав та тюрму заробив.

– *Як заховав?*

– Узнав, що забирають будуть. То бистро у кладочці вистроїв перестінок і туди мішків наставив, а тоді дощикатурив. Понімаєш? І найшли вони. Ходили з таким, що проштрихували стіни. Ой! І батька на підводи і в тюрму. Він з тюрми утік і переховувався в очеретах, в болоті.

– *Скільки років?*

– Він із год ховався. Попав десь під Харкова. І втік. Я думаю, що будуть четверо дітей робить. Але ж не спасься. Нас він спась. Живий остався. Мати вмерла. Мати вмерла того, що щось з'їла.

*Записав С. Сіренко 24 липня 2008 р.
в с. Кам'яний Брід Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.
від Ганни Федорівни Саржевської, 1925 р. н.*

– *А цей голод 32-го року, од чого він стався?*

– А від чого стався? Бо Сталін приказав вивозити хліб. Всьо забирали, вивозили кругом, та й оставалися голодні люди. А як там де було яке відеречко пшениці чи кукурудзи, то я пам'ятаю, мама казала: «Завтра буде ходити бригада, та й все заберуть». То вона той мішок дротом стягнула і до верби коло річки вчепила і під воду пустила. Хай вже той мішок намокне, потім висохне, аби лиш бригада не побачила. Люди ховали і в коминах, і землю копали, і заривали, тоді накидали якого багна, щоб не видно було. Як хто міг. Було, шо й находили, забирали, а було – не находили.

– *А скільки в вас дітей було в голод?*

– П'ятеро. Вмер найменший хлопчик. Та шо йому було: два роки з половиною. Та й ходили на поле, бурака збирали якого, чи шо, а він: «Дай, дай, дай, бика, бурака, бурака!» Давали та й пекли бурачки ті.

– *А що їли в голод?*

– А що їли? Коли вже весна була, то акація вже цвіла, брали той цвіт і млинчики пекли такі, ліпили. Називалися рапчики. Бо воно – цвіт – жовте таке. Лободу рвали, зелену лободу. Тоже пекли, товкли, та й пільменчики. Їли й жом.

– *А де ж вони його брали?*

– Доставали. Якщо в Уляновці завод був, бураки різали, та й там доставали. В кого був сушений, в кого був в ямі.

– *А конину їли?*

– Їли конину.

– *А були такі випадки, щоб людей їли?*

– Був такий чоловік, що ходив, щоб десь піймати якусь дитину, але люди предостерігалися, оберігали. Ще й за сусідськими дивилися, один одному допомагали, казали куди він піде, як, шо. Наблюдали, щоб де шибку не вибив, дитину яку не підманув чим-небудь.

– *А в школі годували дітей?*

– В школі давали, варили баланду. Раз в сутки дадуть там черпачок того чогось ізвареного.

– *Помирали, де їх людей цих ховали?*

– Бували й такі, що не могли ховати. От цей, Колесніков, то в нього помер брат і мама, і менший брат. Викопали в садку, це не дуже давно...

– *А не було спеціальних людей, що ходили і померлих збирали?*

– Ні, не було, ніхто не збирав. Самі собі копали, або в садку, або на цвинтар самі везли.

– *А людей багато помирало?*

– Багато, уй багато!

– *А було таке, що під тинном лежали мертві?*

– А чо ж не було! Було, та й підбирали, тоді вже посилали когось, щоб на цвинтар везли. Було, шо чоловіків не було, жінки копали.

– *А ваших сусідів багато померло?*

– Ми ше тут не жили, ми ше жили на тій стороні. Були і сусіди, шо вмирали. Вмирали і діти, і старі. Вмирали у 32-му, 33-му, 34-му, бо це голод був. А ше був голод у 37-му, це репресация була, тоді батька мого забрали. Считалося, як враг народу. Забрали, та й він і не вернувся.

– *А вам прийшло якесь повідомлення?*

– Ні, нічого не прийшло. Кажали, що вивезли багато, сім душ взяли з села, то кажали, що вивезли на город Кіров такий, то там дуже багато погинуло.

– *А збирали колоски в полі?*

– Збирали, збирали. Гонили, не давали. Ми ходили з мамою, зібрали: два мішки на молотарку, це для колгоспу, а один мішок собі. В сорок сьомому році знов була голодовка.

– *А Торгсін – чули ви таке? Був Торгсін?*

– Торгсін? О, це в Одесі був Торгсін. В Торгсін мама моя їздила, байдуже, що неграмотна була. Це хустину яку як мали, коли відбирали, то в когось переховали, то тоді в Торгсін везли і міняли. Там давали якоїсь муки, якоїсь крупи. Може яке кільце було, може який кульчик, то це в Торгсіні в Одесі здавали. Мама возила спідницю шерстяну, колись казали кашмірова, хустину яку шерстяну, хрестик був золотий. Це не золотий в мене, то такий хрестик. Та й давали їй там крупи кукурдзяної, чи перлова якась крупа. Чи хліб ото був такий кирпичиками великими, то це мама привозила. В Румунію і в Польщу не ходили. До Львова мама їздила, то там якась картошка була, мерзла, то це якось доставали. Це в 47-му році міняли. Що мали, то їхали, а там міняли, щоб шо-небудь привезти додому.

Записав С. Сіренко 24 липня 2008 р.

*в с. Кам'яний Брід Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.
від Олександри Іванівни Мельник, 1918 р. н.*

– Вчителька, в молодших класах. То мені вже 91-й.

– *У якому селі, в цьому народилися?*

– В цьому. Всьо время жила. І хочу тут померти. Та й не знаю, куди доля занесе.

– *А Ви можете розповісти про голодомор 1932–1933 років?*

– Страшний був. Я пережила три голодомори. 22-й год, мені тоді було, кажеться, років чотири. Я помню, дуже добре помню, як ми просили тата. Він тако ховав хліб. Якийсь там хліб такий був. Він його, щоб не з'їсти відразу, а по кусочку давав, і ми бігали за ним: «Тату! Ше кусочок!» І пожар, згоріла хата. Такий страшний год був. А в 33-му році то тоже такий страшний год був, і в нас на Паску, десь батько пішов, дістав шкуру, чи то з коня, чи з корови, і вони з мамою її обсма-

лили, помили. Перед самою Паскою. І зварили холодець. Це на Паску розговітися. Холодець зварили, і якийсь такий жом чи шо. Пекли такі, блинчики. Малаї. Спекли, та й вночі вори залізли, вибрали віконце маленьке і забрали все те, що було. Як ми всі на другий день плакали! Але то не допомогло, бо лишилися голодні. То батько і помер з голоду. Помер він, почту возив уже останнєє время, на конях. Колгоспні коні, він у колгоспі вже був. Та й помер з голоду, не вижив. А ми вижили якось, не знаю, як. Тоже попухші були, страшні. Оце такий голод був страшний. А 47-й – тоже голод. Но в 47-му наче трошки легший, но всьо равно бідували. Хліба не було. Там в школі наче якийсь пайок там нам давали, трошки муки давали. Трошки, по кілька кілограм муки. В магазині, привозили, по кілька кілограм, це на школу давали, вчителям. То все тоже млинчик який спечемо, галушку, оце таке.

– *А які причини були голодомору 32–33-го?*

– Ну, шо голодомору. Забирали хліб. Бригада була, комуністи. Христюк Коля, (до знайомої) ти не знаєш, чоловік її. Забирали хліб. То вже чули, то таке, то ховали вже. Хто закопував, хто... В мого діда було тако піч, поза піч можна було ходити тако. Вони туди насипали зерна, замастили всьо. Прийшли, ключкою стукнули, а зерно посипалось. Розвалили, забрали всьо, та й з голоду повмирали тоже всі. Оце таке було. Забирали, на Москву забирали. Такий приказ був – унічтожить народ. Унічтожить. Казали, що якась мама закопувала у гній. У гній, каже, закопали зерно. І так вижили. В гною було зерно. А ото було, мами їли своїх дітей.

– *А в Хащуватому такого не було?*

– Не було такого, да. А осьо було, через річку.

– *А багато людей померло?*

– Багато людей померло, багато. Яму викопали там на кладбищі, то так кидали людей, не закопували. Кидали, кидали.

– *А хто ж оце кидав їх? Родичі?*

– Родичі, ну да.

– *Не було людини спеціальної такої, що їздила, збирала?*

– Ні. Родичі так якось, да. Носили, без гроба, без нічого.

– *А сім'я у Вас була велика?*

– У мене ше було два брати. Ті вже старші були поженені, вже якось трошки мали шось там, а в нас нічого не було. Отак, виживали, як могли.

**Житомирська,
Київська,
Чернігівська
області**

*Записала К. Ковтун 3 листопада 1995 р.
в с. Краснобирка Радомишльського р-ну
Житомирської обл.
від Марії Андріївни Довгоборець, 1923 р. н.
(переселенка із с. Калинівка Народицького р-ну
Житомирської обл.)*

– Важко його поминат, 33 рік. Не було і вимокло, і що було, то ходила така «красна метла», казали, вимітала все, чі там жіто, чі там квасоля, все забірали, кидали отако-о людей, без нечого. Мі жіли за жолудом. Ходили в ліс, збирали жолуд да в ступи товкли, да тие коржі ели, із жолуду. Коривка була, ото ж та коривка нас і спасла. Дождали весни, липа розвилась, шморгали липове листя і оце такіє коржі. Потом конюшина биленька зацвіла, це зривали, щавель нарост горобейков, бо цього вистачало по синожателях, той борщ їли. Ще з крапиви, з лободи, свіріпи, лотот у нас казали, ну це по-медичному латаття, да так і жили ж. Голодніі і холодніі, позабирали все. Кинули отак і як хоч, так живі. І в нас у селі люди мерли.

*Записала К. Ковтун 4 листопада 1995 р.
в с. Краснобирка Радомишльського р-ну Житомирської обл.
від Ганни Артемівни Котлярчук, 1924 р. н.
(переселенка із с. Христинівка Народицького р-ну Житомирської обл.)*

– *Пам'ятаєте голод 1932–1933 років?*

– Мі такого голоду не чувствовали. Мати такіє з картоплі робила і трошки кукурудзяної муки, до це ж до нас уже суседськіє дети, з которимі я гуляла, це прідут да посядут на лавіє і мати вже печут такіє паленички і це вже їх поскідают, і це тим дітям усім уже по той паленичци, бо це сусідськіє дети, а ноги такіє попухшіє, ну, правда, нехто з сусідов не вмер.

І це вже мати вранці іде корови доїть, бере таку, коробка в нас називається, і бере кувшин, і це йде вже в той садок, і тамечка груш назбірає повну вже ту коробку, і це в хаті ставляє ти груши, це вже дети, тие груші єдят... Я у сорок шостому більш чувствовала голод, як тоді в 33-ому. Ну, але так казали (мені тоді було дев'ять років), там десь валяється якась дитина, там якійсь хлопчак, ну ходит, просит, хто шо йому дасть, як не в кого нема. Гледи, просит, просит, да ляже да й умре. То вже так, там найдут, там стягнут, а тоді вже несут на могилки люде,

коториє дужчиє, да викопують ямку, да закопують. Я це-то знаю. У нас тоже такий дядько був, Маркіян звався, то іржаки оції колючії [їжаки. – К. К.] ловив. Вони удень в землю зариваються, а на ніч виходять. І це вже вони їх ловлять, парат і єдят. Це таке вже ели, ну, щоб не вмерти, бо не було ж чого єсти.

*Записала К. Ковтун 6 листопада 1995 р.
в с. Облітки Радомишльського р-ну Житомирської обл.
від Марії Олексіївни Гордін, 1924 р. н.
(переселенка із с. Малі Міньки Народицького р-ну Житомирської обл.)*

Про голод 1933 р. згадує:

– Голодни тридцять треті пережили хто зна як. У мене ще трі маліє брати, меншіє мене. Один – з двадцять сьомого, один – з двадцять дев'ятого, один – з тридцять п'ятого. Цього ще на світі не було. У нашому селі мерло багато людей, везуть без гроба, без нечого на кладовище, а мати льон поле у городі в себе. А два меншіє брати гуляють, да кажуть: «Мамо, це й мі помрем?», а мати каже: «Помрем, дітки, а шо ж не помрем», а вони: «О, мамо, не треба вмірять, тре' йти просить», мати пуднимається да каже: «Я пойду да возму торбочку, да йдіт, да попросіт», а цей уже, шо з двадцять сьомого году: «О, мамо, мі не поїдем, нехай дівчата йдут». Голод був страшний, а в тридцять четвертому [1934. – К. К.] ще більш померло людей од резачки, животи болієли, ну, казали резачка, а я знаю, як його вже по-научному назват, шо тоді віємерло, до страшне. Самія діти, да такіє уже пудлетки, такіє доладніє саміє, такіє орлесники, дехто віжив, а дехто й помер. Таке було страшне. А в тридцять третьому ели, шо хто бачів. І верес сухий, і липу, листе рвали да товкли, комиші (головки), це один пришов дядько да каже до батьків, шо ви знаєте, з лушпайок картопляних наваріт кулешу, да які добрі. Ну, мати моя обчистила їх да посушила, тие лушпаєчки, да закієпієло те молоко, вона і всипала їх у молоко, так і ели. Якбі не корова, до були б померли. А міні яке було. Я пасла трі корови: свою, одного двоюріднього брата і другого двоюріднього брата. І це йду, я есті не хочу, міні мати вранці дала дві яйці, сиру шматочок і це я таке здієла й пошла, хлеба не було. Як із паші вже йдучі, повернула вже в свою юличку, так наче мене батогом пуд ноги, і я сієла, уже корова пришла, а пастуха нема. Іде вже батько, чі мати, мене на плечи да несут у хату. Пошов батько у Народичі, у ярма-

рок, да купив.., мати, вобшим, стала млієт [вмлівати. – *К. К.*], моя мати така була малокровна, дітей було багато, пошов, купів три палаєнички хліба і сьогодні знаю, що заплатив по сто пісять рубльов палаєничку ту хліба, це дорого було. Приньос воун той хліб додому да вже не показує дітям, да заньос у комору да каже на матер, шо будеш соби хоч по скибочці рієзат да їєсти, так шоб дієти не бачили, шоб ти віжіла, дієти вже це таке дієло, але ж шоб ти вже як жіла. Як тикі мати йде в комору, так тіє хлопці шміг за єю в ту комору, та ж мати вкусит, удавітьєся, а я втекаю з дому, шоб вона міні не одрієзала, до я віхожу здому, шоб нехай уже вона тикі цім дітям, а мі вже як-небудь будєм. Так пережієвали, ну шо ж ти зробіш, страшне було дієло. І все, кому було на жіття, все пережієло й усе, й дожієлис, і вже тоді всьєго було, і добре було, на тоби, на тоби оцє-о тепєр відєрлос це лихо. Нашо воно нам було? А забієрали у голод все пудрад, дажє квасоля, де яка торбочка, і ту вібієрали. Ходила така «сталінська метла», так на їх казали, вим'єтала все, усе гєть. А у нас у хаті було таке свієтло, комієн такі, а тут таке жєлєзне, лучіну клали і так і прали, і вішівали, було й тепло і свєтилос, а на дєнь уже мати йєго скручує і так завієшує, до вони пришли да кажут: «Шо ти туди (не при хатіє) чортєв заганяєш?» Мати кажє: «Я одчєплю дє, й ти лієзь», ну вже казали, шо бачили, бо начєго не можна було. Ото така була жітка [жіття. – *К. К.*], важка була жітка, але пережієлі і дожієли до всьєго, шо трєба було жіт, до померли, батько у сорок дєв'ять год помер.

Записала К. Ковтун 7 листопада 1995 р.

в с. Садки Житомирської обл.

від Тамари Олексіївни Герасимчук, 1955 р. н.,

та Марії Карпівни Довбні, 1939 р. н.

(переселенці із с. Малахівка Лугинського р-ну Житомирської обл.)

Про голод 1933 р. за переказами згадує:

– Хто жієв у сєлі нашєму, то той віжієв, все віжієлі, а хто дєс поїєхав, то нієхто не вернувєса. Цє пухлі там на Україні, у Міколевський, Полтавський областях, а в нас тут – нє. У сєлі лєс, ягоди, ну, то ягоди, а люди вєльми ту лєзу брали, да борщ варили. Таке дєрево є лєза, таки корчик, точно, як вєрба, то цє вони її лузали да баланду варилі. Цє мєні дядько муой, Сергій Лавринович, розказуєвав. У нас щє у тридцять трєті год не вєльми страшно було, з голоду ніхто не мєр, а хто поїєхав на Україну, то там пухлі.

*Записала К. Ковтун 8 листопада 1995 р.
в селі Житомирського р-ну Житомирської обл.
від Федора Васильовича Олексієнка, 1929 р. н.
(переселенець із с. Лозниця Народицького р-ну Житомирської обл.)*

Про голод 1933 р. згадує за переказами:

– ...тридцят треті це голод був. Я той голодні год не дуже знаю, тико одне я запомнив, шо були напеченіє такіє з полови пампушечки, полов'яни, до я одного вкрав да здієв, до мене розоблачили, сем'я була, розоблачили, шо здієв, мали. Ну, знаєте, мене розоблачили, шо я вкрав. А так, у нас у селі так, шоб з голоду мерли, то ніє. Один єдинственни чоловієк, як-то таке случілось, шо умер, і то я не знаю, як. Ну, голод був, великі голод був. Ну, в селі у нас, знаєте, лієс кругом, главне, шо лієс, вже як пошов, то ягод набрав, то шавлю нарвав, то якогос гріба найшов позняка, то пошов да гороб'їє, дак і їєчка збірай по лієсі, по кублах, таким способом у нас вішли з положенія. У кого була корова, то легше було. І в сорок сьомому году було тоже трудно, але в сорок сьомому году, бачте, Западна спасала, а в тридцят третьому – оставляли. Уполномочені забірали, хто ж там поїде. Оно єї [жінчиного. – К. К.] батька тоже забрали, тоді за це, шо воун же забрав у людей, то його забрали, на цей день забрали. Воун був у тому начальстві, до йому тоже ка'уть, шо воун должен з цього участка, там хат десат, чи скіко, це воун дожен здат стіко хлієба. Ну воун раз пошов назбірав, другі раз, а треті раз ка'є, шо де я його возьму, як у людей нема? Ага, де ти воизьмеш? Да за його, да його туда, це ж ходив, да збірав по людєх. Да засудили на три годи, да й не вернувс. Ну, три годи, п'ят, десат, це тоді разниці не було.

*Записала К. Ковтун 10 листопада 1995 р.
в с. Головенка (нові поселення) Житомирського р-ну Житомирської обл.
від Данила Терентійовича Маруженка, 1927 р. н.
(переселенець із с. Нагірці Чорнобильського р-ну Київської обл.)*

Про голод 1933 р. згадує:

– Знаю, шо стояв у нас мешочок проса на запієчку. Це ж уже мі, знаєте, які багаті булі, шо можна було просо стовкту у ступіє і наваріть каші (а ступа у кожного була, така товкачем, і ще своя круподьорка була, раз передереш-дак на крупі, а нескілько раз, дак уже й хлієб можна пекти).

Знаю, що пришли до нас просіть весною, уже шовковіца красніела, жинка, діетіе. Дак шо йони, бедние, рвуть із лістем тие шовковіци да едят. Мі їх нагодовалі кашею пшоняною з того проса, пошли йоні дальше, там іще погодовалі їх, колі я пришов у центр села, там хрест стояв, загорожено було, ну і йоні оддыхать поліеглі да боле уже й не поставалі, померлі там. Я ще довго ходів на їх могілку, пока й война, знав де захоронена та сем'я була. А так багато ходілі, носілі одьожу всяку, платки, менялі на крупу, чи шо небуць. З України * ходілі, з степов. У нас Полесьє, дак трохи льокше нам було, яку рібу поймаєш, щавля нарвеш, як толькі сніег з земліе. Батько розказував, шо хліб забіралі, хто закопував, щоб не вмерті, і той часто находілі да забіралі, ходілі облавами да ото таке робілі.

*Записала К. Ковтун у листопаді 1995 р.
від Олександри Макарівни Клепацької, 1916 р. н.
(уродженка м. Чорнобіля)*

Про голод 1933 р. розповідає:

– Нічого не стало, таке зробилося, шо не стало чого їсти. Підеш, було, у магазин, краски возьмеш, соди і з цімі товарами ходиш по селах, і вимінюєш на картоплю, муку. А в Кієві була така банда, шо замановали дітей. Давали наче пісьмо і просили однести туда й туда, дитина несла і пропадала. І так не один случай. Чим-небудь платили дитині за роботу, таким приманчивим, тоді ж нуждались усім, і дитина йшла. Міліція давай слідить, прислідили, пудвал глибоки, там машина така була, шо зразу, одо, вбиває, а тут друга машина переробляє на м'ясо, а в другій комнаті пірожкі роблять із етого м'яса і готовіє пірожкі продавали на рінку. А потом цю банду половили. Зробилось таке, шо ідеш по улиці, там мертви лежить, там мертви, і не було кому вбирать, а на Україні, туда дальше, були сьола такіі, шо висить чорни флаг, і одного чоловіка нема, усі вимерли. У нашій сем'ї було багато дітей, і ми вже з голоду попухли, було, по три дні нічого не їли, піч у нас така висока була, бо й хата була гарна, висока, ми над річкою жили, викна такі високи були, колись батько строїв хату, до казав (сам рибалка був), шо хата хай буде велика, бо йому треба плести невода, дак щоб просторо було лагодить його, і ото поляжем на тий печі і лежимо. Перві три дні крепко їсти хочеться,

* На Поліссі досі поліщуки Україною звать територію, шо розташована за Вишгородом на схід. – Ред.

так хочеться їсти, аж пуд жужавкою болить, тягне і смокче, а далі вже й не хочеться їсти, а тікі спать. Ну, весна, якусь там ботвіну вирвеш, чи щавлину, а картошки ж то нема, люди даже не сіяли, не садили на полі, бо не було чим. «Борщу» з одного щавлю наварिश чугуняру велику, да нахльобаєшся, а тоді вода та всередині бовтає... Уже я й не помню, скіки це год так було, а тоді поступенно наладилося. У нашому колгоспі обіду для людей не варили, а у селах, я помню, варили. В одному селі (забула в якому) був такі довгі стил, і давали якісь суп із затиркою, а як легше стало, дак давали і по чашці молока. У голодни годи сніги були великі і морози крепкі, мо' по тридцять градусов, дерева повимерзали, у людей не було сили закопувать людей, бо земля була мерзла, треба силу, щоб яму викопать, дак труп положить, одвезуть на кладьбище, а там у сніг закопають да і всьо, а як весна стала, дак вовков стало багато, через річку перепливали і трупи їли, там руки нема, там – ноги...

Торгсїни у Києві були, у Чорнобїлі – не було. Батько їздив по хлїб у торгсїн, у Київ. У мами сережки були колишніє, великіє, мої сережки, де які кольця були, батькови серебряніє часїки на цепочці, усе це він забрав і поїхав у Київ. Подумав, шо все це здам і може якоїсь муки возьму, щоб сем'я не померла з голоду. Приїхав туди, показав свий товар, часи поки шо не показував, йому сказали, шо от стїкі-то тобі дамо, примерно там два пуди, чи мішок муки, чи чого там. Він согласився, а тут, за спиною, стоять мужчини і кажуть до його, шо платять йому не продуктами, а грошима, шо це набагато больше, як тут йому дають, шо він на ринку за ці гроши купить у два рази бильше. Батько взяв да пощитав в умі, шо це правда, так і согласився. Продав їм. Пошов на ринок, тут комерческї хлїб появился, думає, пойду в очередь стану да возьму мішок хлїба комерческого, щоб дома понаєдались. Став у очередь, а там гарненько його притиснули в одному місці, як дійшов до каси, лап-лап, нема грошей, оце він тобі привїз. Дак батько взяв, да тие часи останніє зняв, да понїс у торгсїн назад, да там уже каплю, не помню, шо він уже привїз, да оце тобі так ходив він у торгсїн. А ми дома ждемо, сидимо так на крилечку, і тут, де не возьмись, ворона пудлітає і так нам пуд ноги – кра!, вертається і знов – кра!, ми її прогоним, а вона не летить, ми в хату, а вона в окно крилами б'є і крияче. Мама каже: «Ой, шось случилось з батьком, шось случилось, це ворона не даром тут, вона принесла пагану вість, птиця чувствує біду». Приїхав батько, пошти нечого не привїз, ми зразу догадались, а мама й не дорїкала, бо шо ж поможеться.

*Записала К. Ковтун 21 червня 1995 р.
в с. Дідівці Прилуцького р-ну Чернігівської обл.
від Параски Петрівни Харченко, 1907 р. н.*

Про голод 1933 р. розповідає:

– Видумували у голодний год по-всякому. Було, де сухшенький колосок, до в жменю да ізомнеш, да в карман, да прийдеш, да зотреш на драчку, або в ступі зтовчеш, да картоплину обчистиш, зотреш на тертушку, да той муки, да спечеш дерун такий. Шось же дітям треба дати їсти. Корова була у нас, ну, молока тико дітям потроху давали, а так, молоко пойди здай, і на облігації вторгуй, і... труднощі велики були, тоді було не так же, як тепер, сінокоси дають на корову, хліб дають за молоко, а тоді не було нечого. Було, соломи якоїсь випросиш, а сіно все йшло колгоспним коням, тоді й дома корови не їли сіна, це рідко в кого. І хто коняку держав, дак коневі сіно, а корові січка, мочка. І тиї люде, шо й у колгоспі робили, тоже вмірвали з голоду. Як у нас бригадір був, діти в його були школярі всі, да, було, на роботу загадує, а дома семня була велика, дітей багато, а їсти нема чого, дак пухли таки ходив, а тоді уже й робить не змиг. Було приде да: «У тебе там буряків хоть скотських не осталося?...», а я йому кажу, шо скотські є, а столових пошти шо й немає. Так просить хоч скотських дати на борщ... А в його ноги пухли страшно, а на передках лопається шкура і вода тече... І тут у нас недалеко жинка була, сиротою осталося, да горувала з голоду. Дак тоже було, як ото вже стала шовковиця, дак вона, було, ото кажди день пуд шовковицею, ходила пухла така..., ну, так було, хто шо трохи зможе, і тикне, ділилися люде. Вона і тепер ше жива. Пройшло з тих пир трошки, вона пиддужчала, ланку робила всю жисть свою... Чоловікам у колгоспі на таборі давали обід, трохи сірої баланди з бобами де-неде да кусок макухи, а жонкі туди не ходили, їм нечого не давали, вони додому бігли, бо в кождої жинки дома діти, треба дома шось дітям зготовить да попоратся.

У нас дуже мерли люде, а пухлих скікі ходило, страшне було. Ходили, забірали зерно і все, шо було, казали, шо на посів у колгосп. Ходили свої, сільські. Голодовку зробили, бо так покомандовали.

**Київська
область**

*Записав Ю. Бідношия 12 серпня 2000 р.
в с. Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл.
від Марії Васиївни Басан, 1920 р. н.*

– Я розкажу за голодовку 1933 року. Воно в мене отут у душі. Ішла із дому до баби. А наряджений був чоловік іс колгоспу, йому давали пайочок – і він збірив ціх мертвих по хатах. А я йду... Він іде: «Ой, оце я ни знаю, шо міні робить с цією дитинкою...» Уже семню [сім'ю. – Ю. Б.] він забрав, одвіз, а дитинка грудна... Мати лижить мертва, а воно лазить. І оце витягне цицьку, посмокче – до нима ж ничего, до воно ту киди да другу витягне да смокче. Господи! Я як поглянула – сама голодна, їсти хочу... і ота дитинка... І він каже: «Я ни знаю, шо міні робить. Чи міні й дитину брать разом да кидать у ямку ту?» І забрав тую й дитинку. Господи! Я ни знаю, чи він її вкинув, ну я пошла собі по свої дорозі, а він забрав тую й дитинку, матір і ще двоїх сусід – отак по хатах ходив і той... До кого зайде, до те каже: «Ой, я ще жива...» А він каже: «А я вже пайок получив...» – квасольки давали йому, шоб він їздив да збірив ціх діток да... Ну, і діти і ... і всяки. Дак я... воно міні так у душі... Господи! Як здамаю, дак ни доводь Господь, як міні тяжило за оту... за оте анголятко. Як здамаю, дак ни дай Бог! Скіки людей померло! Хати такі були, шо вимерли чисто...

– *А той чоловік довго ще жив?*

– Ні, нидовго. То ж давали ото квасольку йому, а і сам умер.

– *А від чого була та голодовка?*

– Від чого ця була голодовка? Позабірали зайшли, позабірали. Коллективізація ото була. В кого який де рукавчик був – і все позабірали. Ничого... Шо казали нам, шо десь якийсь канал гатили... усім... і ото позабірали. А воно ж раз повитрушували... в кого де в горшку було закрите – і то понаходили і позабірали. І ото вам голодовка того, бо нима ж чого, позабірали все. Ну, ну ничего решительно ни було! Воно хоть і, як ото кажуть, і нидород був, так – ну, таке літо, як пройшлий год – але ж всьоромно: там ни було, а там було... А воно ж це скрізь зайшли і вибрали все. І ото скрізь ото воно пошло таке. Да... Пошла я і рвать... і таке... і пасльон на тому по... де по дорозі чи на городі де, чи усяки бур'яни рвали да варили... А пошла копать бурячки, шо воно на горбах. Іду – лижить такий, ну, може, год п'ятнацять, мо', йому і більшенько годів... Лижить і із жита колосочок диржить, а там видовбував ото жито да їв... і лижить. Я прийшла да подивилася... да дивлюся да кажу: «Звідкиля ти?» – а

він показує: із Вітачева – із Вітачева ото за Дніпром. Я тоді прийшла да стала казати, батько вийшов – він уже готовий. А тоді каже: «Он і Одарка лижить у хаті готова...» Пошли у хату, дак лижить, уже мурашки очи по-виїдали. Дак їх обоїх забрали і повизли ж на кладбище. Викопана була яма – і ото туди, биз труни, биз нічого. Нихто ни замотував, нищо... Так як воно було, і ото так збірали, і ото так у ями кидали... Ото таке...

– *Скільки тоді у вас людей померло?*

– Ой, багато! Ой, багато! С півсила [півсела. – Ю. Б.]. Ни було такої хати, шоб душ три, дві... колись же семні були... шоб нихто ни вмер. Одмерши – прямо всі семнею. Ше хто молодшинький да пошов, да по горбах козлики копали да їли, да окацію шморгали да... ну, шо попали, те і їли... до те вижило. А таке вже старе да мале, до ото так. А тоді вже, як уже настали шовковиці і уже начало жито спить, до так вийдеш да назрізеш, да намнеш, да тоді на камінчик... Он за хатою й зараз камінчик лижить – той, шо терли... Да навариш кулешику, житнього кулішу – яке ж це воно, ой, а яке було добре! Ни дай Бог! Ой, як здумай, дак ни дай Бог отаке-во, отаке пирижить! Горе да й годі...

– *Було таке, що людей їли?*

– Було, було. Ось Кіловська да в Халип'ї... оце Витаців, а то Халип'є, мижду Трипіллем... дак вона туди пошла замуж. А була пристань у Халип'ї. І знаєте, тоді було – те туди їде, те туди їде, аби де душечку спасти. І таки молоді діти їздили. Дак вона заманювала додому до себе. Каже, ходім до мене, я дам... Да пошла... забірала вона їх да зарубувала. Рубала їх да варила холодець. Да тоді виносила да продавала – уже там за що вона, я... за яки копійки... А був начальник пристані, і в його була собачка. І він часто купляв у єї холодець. А тоді ж кинув собачці, а собачка зразу кинулась їсти, а тоді назад, потому шо собака людини їсти ни буде. Дак він тоді за цей холодець, да тоді ж уже, куди він уже ж... да тоді ж давай до єї. Дак вона так над тим над ярмом там жила, дак у яру найшли сім голів з дітей. І в скрині було мнясо. І ото холодцю по два, по три чавуни наварувала й ото виносила да продавала. Ото та... ото було й таке. Ото й її як забрали, і оце Бог її зна, де вона. Нихто ни знає. Ото так. А кіловська вона, а там ото замужом вона була... І ото так їли, їли людей. Маленька дитинка, у колиці... а він уже обпух, ни бачить нічого, а їсти ж хочиця – і він за ножа да до дитини... да хотів же ж зарізати... Ну, його взяли да й з'язали. Крик жінка зробила – да з'язали. Дак він сутки полежав і помер... До то ж

думав їсти. Ото таке. Боже-Боже, що пирижили! Шо пирижили, ни дай Господь! Ни дай Господь, що пирижили! Страшне! Ой, Боже-Боже!

*Записав Ю. Бідношия в червні 2003 р.
в с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл.
від Григорія Євлантійовича Бондаренка, 1925 р. н.*

Я ще малим був в 33-ім... Мені ще було тоді, щитаєте... З двадцять п'ятого году, до скікі?.. Дак я мало його так. Я знаю, шо я... У нас тоді голодовкі не було у сим'ї, бо батько був тоді лісником. І кінь був, дак землі там... і орали, і просо сіяли – і ото тим вижили ми. Ну, мало я... А знаю, ше як було, шо людей тоді там по сусіцтві, дак було, шо ілі... там Маруся в нас була, дак коти ловили, гороб'ї – і ілі ото. А якраз я коло кладбища жив, дак було ж тоже несуть. Трун же не було, а так ото, в чому є – загорнули. І ховали так. Оце є, в мене є таке ото, памнять ето. Так шо то не... не дуже я помню тоє. Ну, трохи є мислі такі ото, шо... Так ото було таке...

*Записав Ю. Бідношия в липні 2002 р.
в с. Глибоке Бориспільського р-ну Київської обл.
від Тетяни Василівни Ноги, 1922 р. н.*

– Пам'ятаєте про голод 1932–1933 років?

– Ой, пам'ятаю. Ой-ой-ой-ой! Страшне було. Я знаю, у мене брат був з двадцять шостого году... Да було мати там, отам, як їхать на Барішполь, дак отам була міліція така... Міліція організували (sic!), такий радгосп був. І було мати пиде на роботу, пиде на роботу. А ми ж, нема чоґо їсти, да ми йдем ше рано-рано. Там млин стояв. Ідем пид млин седимо, дождаємо. До вин плаче, їсти плаче. Да я кажу: «Ну шо ж я тобі, як нема ничоґо». А тоді вже бачимо, ідуть із милиціі. А ранше не так, до п'яти часов робили, а робили довго, до... поки сонце не заходить. До ми біжимо напроти. До мати там супу похльоба самого, а несе такий кусочок хліба, да нам переділить пополам той хліб. І ото так кажу: шо то мати?! Останне, сама не іззість да оддасть. А тепер їх никто не поніма, материв старих не понімають. Ото. А тоді, помню, у голодовку, дак три хлопчики вмерло. Пидтинню вмерли три хлопчики. І бедни умірали і їсти просили. А шо ж воно тоді було? А тоді їздили ото в Росію, по хліб їздили. В Росію їздили по хліб, міняли. Де шо не є,

яки тряпки, то возили і міняли на все. А що воно таке було, що в Росії було, був хліб, а тут ні було? І вродив, тоді й урожай був. І ото така голодовка була. Бо ударники ходили ото ж, дак позабірали де що ні є, яки торбинки – позабірали, все забрали. І тоді ото таку голодовку зробили. Тоді багато людей померло. Багато. До мати там із полови да з сього, з того напече таких лабадонив. До вин каже: «Ой, яка баба гарна! Пойду, дак вона мені всегда дає їсти». О. А тоді одна баба, дак було... у єї дітей не було нияк, дак вона того хлопчика взяла. Да то ж яки люде! Хай би... взяла – хай би в єї жив. У єї хліб був, усе було. А то одвезла да на Подил у Києв. Да посадила його, хлопчика того, да й покинула, в Києві. Дак хтозна. Десь пидобрали, дак ото остався живи. Ну, то страшне було. Ну, тоді воно так: котри заможніши, да багатчи, да в начальстві, до в тих було шо їсти. А в отаких, у бідніших, ничого не було. Так і жили...

*Записав Ю. Бідношия в липні 2002 р.
в с. Проців Бориспільського р-ну Київської обл.
від Тетяни Охтисівни Приходько, 1921 р. н.*

– *А тридцять третій рік нам'ятаєте?*

– Усе я пам'ятаю. Усе.

– *Що у вас було?*

– Ничого в нас ні було. Батько з голоду помер. Те, що осталася материнська одежа, вин, бідний, ходив, міняв – хто які кусочок дасть хліба. Отак жив. А тоді батько вже як умерли, у березні місяці, у первих числах, шось вин отак, ше був лютий, березень... тоді вже нас мачуха як вигнала... (*плаче*), не можу вам... дак ми з братом ходили, у людей кусочка хліба просили... легко згадаються... моїм землякам, і легко їм лежать. Ше є й живи, є уже ж багато померло. Вони нас так доглядали. Те картоплинку дасть, те кусочок хліба дасть. Так ми з братом вижили. А тоді колгосп, і ми ходили по повітках ночували, сіном укривалися. Холодюка отака. І нікому ми не нужни були. Нікому абсолютно. А тоді вже, як у три... у трицять четвертому році забрав нас уже колгосп. Як уже й мачуха вмерла, уже й її не було. Дак нам колгосп дав допомогу. Дав на двох із братом пуд хліба, два пуди картоплі, і повлітра олії. Оце так нам допомагав. І ото вже які там ботіночки, шо так вин нас... і за це легко лежать тим людам, котори нас веспитали. А тоді ото вже міні... у трицять див'ятому році я вже стала на свинохверму. І так і роблю, й роблю й по цей день...

**Київська
область**

*Записали Ю. Бідношия та Л. Дика в серпні 2000 р.
в с. Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл.
від Ганни Петрівни Семешко, 1921 р. н.*

– Зараз скажу, що в трицять третьому було. Це міні було... я двацять першого... дванацять год уже, о. Ну, що – ходили люде голодни, голи. І с тоєї сторони... Ше в нас оце, отуто ше, в Воронькові, ше якось люде ше... Бог жив... а то ходять було... Приніс один до матери до моєї ковбор [килим. – Ю. Б., Л. Д.] – я його ше скики живу на світі, не бачила... оце вже після того... Приніс, прослав пирид порогом, о. «Бабушка, коряк картошки...» – що б ви сказали? Мати глянула, заплакала да каже: «Сину мий» – такий дядько виликий, вищий вас. – «Сину мий, я тобі дам корзину картоплі, забірай. Може, тобі ше хто дасть...» Дак вин, бідняга, згорнув того... ковбор, упав на коліна, цілує матюр у ноги. Мати корзину с погребя винесли... І в нас ше... в мене батько ше такий був, що ото занімався, ото олійниця була в нас, да бив олію людям – до заробляв. Дак ми ше голоду такого не знали, а люде ж були таки, що ходили... до і картоплі давали, і що ни є... До людям допомагали... А були на ходу мерли. Я батьку несла уже їсти на конюшню, дак отам... отут на вигоні, там під сараєм сидить чоловік – і уже кончаїця. Йому й водичку, йому вже все, а вин і вмер на місці... До то ж голод який був? До ви думаете, що то люди зробили голод?! То не люди зробили голод, то викачку зробив Каганович, о! Бо як ото пройшов голод, дак на Печерському районі... На Печерському, там мої дівчата були робили, дак казали міні, що, кає, приїхали... видкиля люде приїхали? Із тих, з областей... і хотіли організоваця і їхать у Москву, де вин жив, той Каганович, шоб його визвать... Ну, каже: «Ми б його вбили б...» Вин на Україні зробив викачку Каганович. Зирно вивіз вин на Москву. І тоді було... ми як оце ідем... іду батьку несу їсти, дак у нас на вигоні там жила жинка, трое дітей у єї було, два клуночки такого жита... Дак виносять – а вони в єї три: два хлопчики і дівчинка, ноги пухли у діток... А я стала да стою отак, а вона в плач, каже: «Хлопці, ви дивіця – в дітей моїх ноги пухли, у мене ж тики ото і харчів...». А один – ну, його вже немає – один отвічає: «Острішками годуй...». Це, знать, хата соломою вкрита, дак острішками годуй. Шоб його й пранці з'їли! Звиніть, що я скажу... Дак я ...

(Син): *Колісо?*

– Шо? Колісо Володя, Спис Володя. Дак я й кажу: ото по хатах ходили, витрушували. А тут в однієї по-сусіцькому, дак це був той... Андрій

Мішкур, тоже у цій бригаді, шо ходив... Да пришов витрушувать, дак трусить же, шоб... дак за дверима стояла... мішок гречки... А вин зайшов у комору – там тиї там лазять, а вин пишов до каже: «А тут, хлопці, нима нічого!» Дак тая баба Богу за його молила, шо того мішка гречки вин ни видав. О. А тоді вже, як трусили, дак уже йому і каже там його один... і осісьо оцієї батько по-сусіцькому в мене був, тоже ходив трусить, дак йому дід каже: «Знайш, сину, шо... Іди лучче шо робить друге, ну аби ни в бригаді цій ходив...». Бо... Дак вин пошов на бугалтері, ни схотів уже в бригаді ходить. А то таки були нехороши люде, шо ото...

(Син): *На Соловки.*

– Загнали б ото хтозна куди. О. Мого батька хотіли ж на Соловки вигнать, шоб уже... Ше в колгосп ото як писаця, дак пришов до мене такий... до нас... по-сусіцькому... вин у партію поступив... да: «Ви, Петро Олександрович, у колгосп писатиметесь?» А батьку вже звечора сказано, шо, каже: «Петро, запишись, йди в колгосп, бо ти в списку на Соловки...» О. Дак батько пошов да записався. Коли приходить Федор той Давиденко, приходить: «Ви, Петро Олександрович, у колгосп писатиметесь?» – Кае: «Я вже записався...» – «А олійницю здасте в колгосп?» – Кае: «Бири хоч і зараз тягни її...» Дак ото тим попитом ми ни попали на Соловки, а були б ото батька вислали б і на Соловки. І то ж то і голодовки тоді були ото, дак ото добре, шо ото так... А вже зо мно... з моїм батьком робив оцього... зараз тут вин робить, лісником робив, а тепер уже ж, мабуть, на пенції батько... Дак така хата паршива була, дак вин і каже, цей же батько й каже: «Ти знайш шо, Санько, ми, каже, тобі дерева накупим до зробим тобі хату. А тоді міні, каже, переробим...» До йому навозили таких плайт, шо у закидку хата була, вугли – нияких ни шул, нічого... Прийшли до його писаця – ну, вин ни схотів у колгосп писаця. Дак в його викачали до дручка, забрали все. І так вони, бедни, чуть з голоду не подохли. Шоб ни мий батько, до вони б померли б з голоду. А то прийде його мати, баба Маруся, то мати корзину картоплі набере... да вони кажуть: «Ти знайш що... і дрибненьку нам отдавай... і ми почистим, бо якби нам вижить до новини...» Дак ото... ото так усе були пид то, пид трицять третій год ото... То горе було до й годі. Багато ж дітей і вмерло. Ну, шо ж ви зробите. Винувата наша партія і всьо. Нашо було викачку робить од людей?! І хліб... Ну, тиї, знаєте, за свої портфелі бились...

**Донецька,
Запорізька,
Херсонська,
Хмельницька
області**

*Записала Ю. Буйських 18 червня 2012 р.
в с. Шевченко Новоазовського р-ну Донецької обл.
від Олексія Петровича Ралука, 1929 р. н.
(батьки родом з Волинської обл.)*

– Як Ви думаєте, раніше було краще жити чи зараз?

– Ну, січас, раніше, може, краще морально було, а січас марально разлажили полностью. І щяс воно і їсти є шо, і гроші є, і то, і газ єсть, і свет є, шо то є – нічого – босяком ходили і всьо, колоскі собіралі. І нельзя було, не дай Бог – голод був.

– А в яких роках був голод у вас тут?

– Ну, як, тріцать третій, да, я чуть помню, тоді міні було чітирі года. Тріцать третій год я запомніл, шо сестра моя, Катя, вона на п'ять год старша, вона, їй було тоді, це міні було чітирі года токо. І я вже запомніл, бо голодний був такий, вот. А вона йшла, була комуна, о.

– А де комуна була?

– А там хата була така.

– І що там було в тій комуні?

– Шо було? Їсти варили, вот, обідали, робили, а в комуні їли. Сразу, сразу шо в нас, це мати міні розказувала, тоді тоже так, як це про чнов, шо корови забирали, а тії тоже – давай комуну зробимо. Забрали все от в комуну: їли, пили, от тріцать второй чи перший год, я вже то, а в тріцать третім уже поїли – і голод, і нема нічого, от.

*Записала Ю. Буйських 20 червня 2012 р.
в с. Старченкове Володарського р-ну Донецької обл.
від Надії Артемівни Шейко, 1925 р. н.*

– А Вы помните здесь голод в 1932–1933 годах?

– Детка, голод я помню. Я ж двацать пятава раділася, а с тріцать третьєво голод бил здесь. Голод – єсть нечева било. Рвалі акацію – белая цвела, і маті тоді расстараетца мукі какей-нібудь і ту акацію парють, ету акацію вот так перімелять і так от ліпшошечкі напібьот, на пліткі – не на скавараде, на пліткі, і ела, детка. Я, в тріцать третьєм голад бил, в тріцать сьдьмом тоже голад бил. Оце я всьо попала в голод. А ішьо Бох дайоть жизть – живу.

– А как местная власть? Вам запрещали идти на поле, рвать колоски?

– Нема, ні черта не било, ні в калхозе на давалі нічево, ні раділа – ано ніурожай бил, ніурожай бил, нічьо. Ну, коль хто ввехал, у Палтаву ездил, хто ездил – а мой батька нікуда не пасхал, ми сіделі дома. А тада отеліласа карова в нас і ми пашлі жить. Малако, арьян і вот еті ліпшошкі.

– *Как Вы назвали? Арьян?*

– Арьян – ряженка. Ета па-русскі арьян. Понятна? Лебяду парілі, хто шо, в каво шо було, хто шо паймае. Я ж тібе гаварю, то карова ателілася, то старую картошку шукалі, да малолі ейо, да й то елі ото. А кагда, еслі какая крупа – мама було масла атвішьоть у грод, прадасть – купіт стакани крупы какіе-нібудь. Значіт, во такая кастрюля, усіпт то малолінае варіть, пока ето перігоніть масло, смітану забірють, а с таво малака варіть суп малоліний і то усіпт стакан туди, так ано ш ні суп – а так можна, с чашкі піть – хлебай без хлеба, без нічево. А да вечера долга ждять, карова кагда прідьють – начінает баба на ваде варіть. Забалтала там стакана два, тако катьол сваріла і то на целый день ложкамі тарахтім – оце так елі. А тада как уже пашло, уже на ета, каласкі паспелі – срезалі каласок какою, малатілі каласок і талклі в ступе, делалі муку, бо на мельніцу нечева несть – шо ж там, ну, набіл ти кілаграм, наталкла в ступкі, наваріла мама вареніков – так ми с сестрой два сіта вареніков съелі. За раз два сіта! А я типер сіто сварю, ми вдовх другой раз і не съедаем. А то с галадовкі і есть хочетца, і то паелі.

– *А рыба какая-то?*

– Я ні помню, шоб рыба била в нас, ні помню. А брат бил старший, он с чітірнацатава года, так йон палезеть і рвьють акацію, кідает, а я сабіраю ж те веткі, а друга дівчюнка міня турнюють, старшая, і забірает акацію. Вот он слезеть с акаціі, натолкьють її, натолкьют, штоб не собірала. А он кідает, а я шоб сабірала, бо нада ж ліпшошкі печь маме. Отаке било. Так шо я в голод тоже била, детка, била в голод.

– *А ходили по домам коммунисты, забиради еду?*

– Ну, у нас тада нічево не бралі, бо у нас нічево не било. Не було. То забіралі, знаеш, кагда? Кагда калхозы, сганялі в калхоз сганялі, тада бралі, забіралі зерно, в каво есть зерно, сеіть шоб у калхоз, о, кто ні хател, дик суділі, шо ні хочіть у калхоз ідті.

– *А когда это было?*

– Ето Бох ево знаіть, када ано було, детка, це ні про маей памяті. Про маей памяті уже калхоз бил.

*Записала Ю. Буйських 21 червня 2012 р.
в с. Новопетрівка Бердянського р-ну Запорізької обл.
від Тетяни Герасимівни Охрименко, 1926 р. н.*

– А у вас тут був голод?

– Ні, у нас в основному страшного голоду не було. Знайш, з-за чого? З-за того, що в нас тут ось жиротопка була, ту, як її, хамсу і тюльку перекручували і там, значить, жмиха оставалося, а то, а то жир був. Жир харо-о-оший, ми пирожки, чи ти, пишки пекли.

– А як?

– Як – обикновенно так як в олії, да. Ти ж знаєш, як же вкусно, луче за олії. А прийїжали багато до нас людей, а вижимка та ж осталася, а вони голодні були, понаїдаюця – желудок не работає – і нема людини. Да, єсть сьола страдали. Но у нас, слава Богу, но у нас рибакі були такі хароші, шо вони оце хто прийде попросить, тоді ж риба харашо ловилася – ніколи не одкажуть, ніколи, всігда дають рибки, всігда. Отак, отаке було.

*Записала Ю. Буйських 27 червня 2013 р.
в с. Завадинці Городоцького р-ну Хмельницької обл.
від Ніни Олександрівни Савчук (Н. С.), 1916 р. н.
(родом із с. Левада Городоцького р-ну Хмельницької обл.),
та її невістки Леоніди Іванівни Савчук (Л. С.), 1950 р. н.*

– А тоді голод був у 1933 році?

(Н. С.): Так, голод був, але я, ми, ми не дуже голодували чериз те, шо батько був, ну, механіком, а працював в радгоспі, а там на діти давали пайкі таке во, так шо тей во. А голода були великі! Трицять третого року був голод, ну, а сорок семий вже був голод, то я вже була тут, тут в Я(є)рйомиці.

– А як Ви тут голод пережили?

(Н. С.): Ну, та й так, як, як хто міг! Як хто міг. Спасала нас Гусятин – там ще не було колгоспу, люди зажиточні, і збиралися туда ходили до Гусятина...

(Л. С.): Західна Україна, районний центр – Гусятин.

(Н. С.): Там колгоспу ще не було.

(Л. С.): В Гусятин. Мама моя ходила по полях збирала гнилі барабульки ти во.

– *Це 1930-і роки?*

(Л. С.): Да-а. Вот трицять третий роки оце.

– *Мама Ваша звідси?*

(Л. С.): Мама моя вот з цього, цього обійстя. А це свекруха моя з Я(є) ромирки оце во. А я їх привела, бо ж сама лишилася жінка, вже привезли сюда. А мама оцей во хати, то вона померла оце о. То моя мама великій голод пережила.

– *Просто раніше радянська влада прийшла сюди?*

(Л. С.): Тут прийшла радянська влада. Як прийшла тая радянська влада, то тут люди тиснули кого могли – голодовка була. Хто міг – витрясали всьо. Де шо є, тут такі ше були активісти, шо як взнав, де, шо закопав, навіть в хаті, в хатах, отако в хатах землі були, не було ж ни полів, ні заллято ни було циментами, а всьо були отакі во глиняни тії поли. То люди закопували. То казала, мама, шо кусочок такої кукурудзи закопали і привів, і вікопали і забрали. Каже, – голодовка була самашедша, голод був. Мама була спухла вся. А в сорок сьомим році тоже оп'ять був наворот голоду був. Ну, це дійствительно було. В трицять третому році голоду не було в нас, в трицять третому році. Це ж Сталін зробив голод. Це ж був урожай, в трицять третому році по Україні був урожай! В сорок сьомим році був голод, був недород в сорок сьомим році. А це діствительно був, це від природи голод. А в трицять третому році голоду не було. Це зробив Сталін, о. Отак було. Шо людьом витаскав, всьо воно цей во. То в сорок сьомому році моя сестра родилася, в мене сестра в сорок сьомому році родилася, то мама була вся спухла. Другім наворотом, бо ж то в трицять третим році була така, в трицять читвертим році вона так само як от ця мама, і та мама моя заміж виходили. В трицять п'ятому році родилася сестра, о. То вона, мама міні за голод розказувала, багато розказувала.

– *А Ви якого року?*

(Л. С.): Я з піісцятого року, [1950. – Ю. Б.]я молода, ну. Моя мама вже давно померла. Но вона міні розказувала за голод. І тей сталінський режим знаю. Я знаю, як вони всьо витискали звідси, о.

Там за Чімір'явцями зараз, за Івахницями зараз Збруч, то то нам недалеко. То ми міняли, там всьо вони міняли і так ми виживали. А гнили бараболі, я не знаю, вони не їли, а вони, я не їла їх, бо я п'ядесятого року, ну, сестра моя то вже їла.

*Записала Ю. Буйських 11 червня 2013 р.
в с. Широка Балка Білозерського р-ну Херсонської обл.
від Дар'ї Іванівни Діхтярь, 1924 р. н.*

– А то хлопчик, у мене брат був, це з голоду вони померли. Сестра з голоду померла, мама померла з голоду, а нас дві осталося.

– Ти знаєш, я ніколи не плачу, ніколи, а щяс мене давить от. [...] Вже як моя мама померла, вже міні було дев'ять год, а сестрі, це ж бо вона з голоду померла, а сестрі було чотири і так чи п'ять, ну, оце ж я двацять четвертого [1924. – Ю. Б.] п'ять год було. І ми ж так сироти і жили. Батько з нами був теж. І ни женився, нічого чериз нас. А тоді ж, знайш, голод – кому діти нужні? Никому ж діти ни нужні ж, ничього. І так ми і жили довго з батьком. А тоді батько оженився [...].

– *А що ж Ви в голод їли? Як Ви харчувалися?*

– О-о-ох!

– *І в якому році був голод?*

– У трицять третьому, а тоді в сорок сьомому – два ж голоди було. Так у трицять третьому був сильний голод. А тоді ше і в сорок сьомому був голод здоровий. Ну, й отож їли таке: калачіки їли, ото траву, калачіки. Отам було таке насіннячко і ми ото збирали, тоді кашку з акації, як ото акація цвіте. І отакі пуза ж, дечочка, були, знаєш, як голодні ж. Усе ж не було нічого. Їли, оце таке їли. Да й шо – батько у нас ходив просив, у друге село ходив, в Олександровку попросе там, а там більше рибалки були. Ну, і як рибалки, їм давали пайок – ну, було по кусочку хліба там дадуть, там рибки дадуть ото ж тим жеш і вижили.

– *А хліба взагалі не було? Ні тиениці?*

– Не було ниде-е, ни грама, ничього! Повивозили! Урожай був здоровий, дечочка, тоді. А тіки повивозили все. Повивозили і так зробили голод. І так і те. І так люди жили.

– *А хто вивозив? Ви кажете, повивозили.*

– Ну, хто? Ну, тоді ж колхози начялися, ну, як Совецькій Союз жеш начявся ж уже чі як, ну, і то ж вони заставляли в колхози людей жеш шоб жеш ішли. Отако ж тоді раньше було так. А хто не хотів, то висилали їх на виселки, десь на Сибіри.

**Хмельницька,
Черкаська
області**

Записала **О. Боряк** 25 червня 2013 р.
в с. Мушкунтинці Дунаєвецького р-ну
Хмельницької обл.

від Мар'яни Йосипівни Ясинської, 1924 р. н.

Про голод 1932–1933 років розповідає:

- У Вас тут у 1933 році був голод?
- Був. Переживали. Як було зимно. Мама лишить мене під хатою, а я шкрябаю той сніг. Я у дірку побачила, що моя мама пішла корову доїть, я сама лишилась у хаті. Я пережила тридцять третій рік.
- А як Ви вижили?
- Так що мали корову, і мама ходила робила тую калатюху продавала. Знаєш, така, що трошки сметанки і молоко спряжеш і трошки сметанки і поставиш, воно скисне, таке квасне молоко. А вона добра така.
- Як це називається?
- Калатюха. Дуже воно добре. І так ми переживали.
- А корову у Вас не забрали?
- Ні. Моя корова ще... волочила, орала. Волочила городи всі. Корова така моя була.
- А так не вилучали у Вас продукти, одяг?
- Всьо забрали, що було забрали більшовики. Шо було на обісттю.
- Ну що?
- Кукурудзу, пшоно, гречку. Всьо тримали на городі. Вони всьо забрали, більшовики.
- А для чого, не пояснювали?
- Не. Забрали, а куда? Шукали, щоб ніхто не здох.
- А зсипали все в один мішок?
- Кажне в особний. Всьо забрали, но всьо по мішках.
- А одяг забирали?
- А шо, голі лишались.
- А одяг для чого, пояснювали?
- Спалили. Більшовики спалили, хто, шо мав, попалили і всьо лишили...
- То вони тут забрали одяг і тут і палили?
- Як десь забрали і спалили. Як назбирали якийсь, мішки на возі возили і там десь спалили.
- То Ви не бачили, але чули, що вони десь його палили?
- Ну да. А я ще була маленька.

– А що ви їли тоді? Ну, окрім молока?

– Кукурудзу на жорнах мололи та варили мамалигу чи кашу, та так і переживали.

*Записала О. Боряк 23 червня 2013 р.
в с. Западинці Митичевського р-ну Хмельницької обл.
від Єлизавети Гордіївни Роженко, 1919 р. н.*

– Як Ви думаєте, чому був голод у 1933 році?

– Зробили як голод. Комуністи були, заходять у двір, беруть корову – куди, нієвственно. Беруть порося. «Куди берете?» – «Вам не треба знати». А тоді приходять в хату, є відро бараболі, бере ту бараболу висипає в мішок. Є миска круп, тоже бере висипає в мішок. «Шо ви робите хлопці?!» Каже мама: «В мене діти з голоду вже помирають». – «Вживеш». Та й всьо. Тоді нічого не було. Ні курки, ні телятка, ні поросятка в селі – нічого. Тільки йдеш селом, там лежить труп, там лежить труп, там лежить труп. І брали підводу, і два було хлопці і цей труп збирали на... і везли на кладбіще. А на кладбіщі вже була заготовлена яма, обща яма і туди скидали. О. І всьо.

– А кажуть, що Голодомору не було.

– А шо було?

– Посуха була.

– Посуха в сорок шостому році була.

– А тоді, що було? Не було посухи, усе нормально було?

– Ні, не було.

– І врожай був?

– Всьо було. І врожай дуже був. Ми ходили в садки, брали камінчики і кляли кісточки, і били кісточки, і вибирали, і їли. Такий урожай був на фрукти, на всьо.

– А було таке, що одяг забирали?

– Було.

– А це для чого?

– Кожухи забирали. От у нас скриня. Знаєте, що таке скриня?

– Да.

– То були там полушубки. Колись пальтів не було, кожухи і полушубці. І хутра були такі, шо одягали жінки, як вінчаються. Позабирали і везли всі в сільсовет на торги. І пожалуйста, хто нуждається, йдїть

в сільраду і купуйте товари, які вам наравляться. То мої тато вічно ходив, і послали таку людину, бо ще так і не передадуть людині, шо у тебе пограбовано, то ще відкуповували полушубки. Да.

– *То в одному селі оце у Вас забрали, завезли в сільраду і тут же продавали?*

– Продавали, да.

– *То навіть не в друге село, а прямо в цьому селі?*

– Не, тут. Тут, бо тут сільрада була, сільсовет. В сільсовет везли ці вещи. А які тоді вещи, кожухи. Куфайок не було. І ще розказували, шо горох, як на полі він, його вже вбирають, він вже сипиться крепко і він, захватила зима, закінчилась зима, ми пішли вже напровесні і цей горох позбирали. Ну горох вже проросший був. Проросший. І мама просипала на стіл, шоб просох і поставили в піч баняк води шоб кипів варити. Вони прийшли, взяли відро, згорнули цей горох у відро. Мама каже: «Шо ви робите, в мене вже діти з голоду померли». – «Нічого, не плач, виживеш».

– *Що вони цим хотіли? От як Ви розумієте?*

– Ну їх цих нема, шо грабували. Вже поздыхали всі, нема їх, вони поздыхали, їх Бог наказав. Але скільки погигло у нас у сусідстві там, ми ж поставили цю хату, з хати разом винесли п'ять душ. Батько, мати, брат, сестра, дитинка хлопчик. П'ять душ на підводу винесли п'ять душ з хати.

– *То що це було, що це вони хотіли?*

– Не знаю.

– *А ви тоді якось це пояснювали один одному?*

– Ні, ні. Тільки ходили по лісі, по садках, павлики-равлики дивишся, після дошу вони дуже, то ходили люди збирали. То наші дівчата дві, то розбивають варити, а вони живими. Всі казали, шо це Сталін так зробив.

– *А що йому треба було?*

– Ну Сталіна, Сталін же ж не був в Западєнцях. Значить свої лічно. Лічно свої. І я ще помагала тих п'ять душ виносити, бо я ще хотіла шоб мою дівчинку знесли з печі, дванадцять років. Сім і дванадцять. Сестри. А я осталася жива, бо тато, а чоловіки всі в Западєнцях повтікали в Ленінград і там приймали без ніяких документів, бо знали, шо на Україні голод.

– *Їх приймали там?*

– Да. Приймали.

– *А що вони там робили?*

– А завод... Тата забрали. Ми приїхали босі, в красних спідницях, розкутані, заморожені. То на нас казали цигани. Ну не важно, що казали. І тато у нас... три роки в Ленінграді.

– *А як вам вдалося виїхати? Можна було виїхати із села?*

– Можна.

– *Не було такого, що були якісь кордони?*

– Не, не, не. Пожалуйста уїжджайте. В Ленінграді знали, що голод в Україні. Знали і дуже сильно піддержували нас. І в поїзді нас годували, і давали одержу нам, бо ми босі, Боже, Боже.

– *Це Ви про 1932 рік розказуєте?*

– Тридцять другий, тридцять третій. Все вродило, тільки нам треба государству одіслать, щоб тогда обеспечить государство. Були такі случаи, шо йдеш дорогою, лежить труп і ще ковиряє руками, ногами. Їде підвода, вкладають. Я кажу, то воно ще живе, людина жива. Нічого, кажуть, дійде в ямі там. Там дійде, так було. Таке було.

– *А ті чоловіки, що були в Ленінграді, вони могли якось гроші сюди пересилати?*

– Не. Пересилали, от наш тато пересилав нам сухі сухарі, хліба, пшона.

– *А з ким пересилали, поштою?*

– Поштою.

– *Пошта працювала?*

– Працювала. Не, чекай, працювала. Але за селом стоять втрех ці комуністи і зупиняли.

– *То вони ніби спеціальний загон стояв, який не пускав сюди посилки?*

– Да. [...] Ну тато закопав бараболу в клуні, а клуні були, де снопи, снопи, урожай... підвода бараболі. А вони прийшли втрех і мали такі залізні палиці, о, посунулась... посунулась. Беруть підводу. Вкопують, землю от згортають і набирають бараболу на підводу. А мама каже: «Хлопці, шо ви робите, в мене вже двоє дітей погибло, померло з голоду». А вони кажуть: «Нічого, помаленьку виживеш». Взяли ту бараболу і повезли, а куди, ніхто не знає. То ми покинули хату, в хаті двоє..., дві скрині... і всьо покинули і поїхали. Три роки були в Ленінграді. Пролітарський трудсовхоз, навські ворота я знаю, ...вже знаю, Петергоф знаю, бо возили нас. Ото три роки побули. Приїхали. То вже нам пишуть, приїжджайте, бо голоду вже нема. Ну село, все... заросле бур'янами, нічого ніде немає. Нічого ніде. Нічого. Ні курочки, ні гусоч-

ки, ні коровки. А куди вони грабували. В сарай до мами, вже повели нашу корову, а куди не знаю. То їли, їли. Дуже кривавий понос нападав, бо їли листя. Дуже їли листя.

– *А що ще їли?*

– Їли такий в садку липуцький такий білий бур'ян з ягідками. Переломиш, а там така юшечка. Висмокчуєм. Боже, Боже.

– *А що з павликами-равликами робили?*

– Їли.

– *Не варили їх, сирими їли?*

– Дехто варив, не вспів. А дехто сирі. От наші дівчата сирі їли. Ой ми хочем їсти, ой ми хочем їсти. Хай Бог милує. Інша людина спухла з голоду, я дуже пухла була. Руки пухлі, ноги пухлі, а друга суха вмирала.

*Записала О. Боряк 25 вересня 2008 р.
в с. Рижавка Уманського р-ну Черкаської обл.
від Олени Касянівни Харішук, 1923 р. н.*

Про голод 1933 року згадує:

– Ні, нічого. Так, як і тепер, такий перелом був, таке бедствіє, ніхто нікому нічого не давав. Ніщета така була! Ще моя мама була дужча, то краще трохи було. А його мама, то вона одна осталася молодою, і дітей було багато. І в моєї мами було багато. Мій тато був такий добрий чоловік, строїся гарно, все на світі... І зробилося те нещастя – революція, чи як її назвати, розкуркулили нас, обдерли нас, та й ще з хати вигнали. Тато десь утік, а вернувся, то за 2,5 неділі і умер, його поховали, а мамі лишилися четверо діточок. З голоду померли, а я чудом осталася, чудом! В 1932 році. То я і виросла така як кнопка. Як не було що їсти. Що ж я могла рости, як я на дереві паслася. Ой, Боже мій! На дереві. А грибів, то я і по сеї пори не можу їсти. Наїлася на цілий вік. ... Я в Германію попала... В калідор зайшла, чую печериці смердять. Ну, думаю, німці їдять. Оце моє місто – там у кожного своє було. Дивлюсь на тарілку – що це за блюдо? І ще шкварки – що це за шкварки? А це тільки [скуштувала. – *О. Б.*] – і ходу від того стола. Вони, ті німці. «Що таке? Що таке?» А як би ж я могла розказати – я ж не тямлю розказати! А то були гриби. То хазяйка мене закликала, бо я ж недообідала, щоб я пообідала. А я грибів [не їм. – *О. Б.*]. А думаю – якби я їй все розказала, то б вона за голову взялася, як це я вижила!

**Кіровоградська
область**

*Записав В. Доценко 21 грудня 1999 р.
в с. Гаївка Кіровоградського р-ну
Кіровоградської обл.*

*від Анастасії Степанівни Луденко, 1913 р. н.,
(родом із с. Аджамка; з 1925 р. – у Дубовій, з 1980-х рр. – у Гаївці)*

У 1925 році сім'я моїх батьків переїхала з 8-ї сотні Аджамки у Дубову Балку. Головним чином, аджамці з 8-ї та 6-ї сотень заселили Дубову – 30 дворів. А радгосп «Зоря» поставлений у 30-ім році на господарствах розкуркулених з Дубової. Багато людей розкуркулили: (1) на Гаївці – двох братів Руденків, Пушкаря (через дорогу від Руденків), Смикодуба Степана на тій стороні; (2) на Дубовій – Ткаченка Степана, Хоменка Трифона; (3) на Буланівці – Вільшанських, два крайні господарства [Катериничі. – В. Д.]. В Аджамці собор великий був. Співали на версі. У півчі бралися самі дівчата, і в кого голос є. І було як зайдеш у церкву, та півчі як заспівають, то і плакати хочеться, і чуб піднімається. А в 30-ім році пішли ж ми вже паски святити, а там такий свист коло церкви вже, дзвони скидають. Не дали уже в 30-ім році ні пасок святити, ні... А тепер я тільки слухаю, як воно переходе в житті. Місто... то найдужче проти Бога було. Не дай Бог, комусь сказати або дітям розказати, а тепер найдужче передають, як верують. А до старого трудно вже хлопців і дівчат привернуть. Треба, щоб батьки вчили.

То було ув Аджамці, на Веселовій, або на Гаївці співають, а на Дубовій чуть, а теперечки почуй...

А голодовок було три: у 1921-ім, у 1933-ім, у 1947-ім – і мерли люди. Найсильніше у 33-му. На Дубовій у голод 1933-го мало померло: Сушко та Лященко. Поруч у совхоз «Зоря» завозили коням фураж, то люди крали та пересівали. На Сухій Балці найбільше вимирали: особливо від Старої Буланівки, а до Кацапівки – менше.

У 33-му з голоду загинули буланівці: Катеринич Наталка та її молодший син. Двох старших синів забрали у Бережинський інтернат. У той час батько Катеринич відбував свої 25 років заслання за те, що вкрали коняку в колгоспі, щоб з'їсти.

Тоді у Бережинський пагронат забирали і Фомиченка Івана.

Ще тоді загинув Двірній Яків. Саме перед смертю він перебрався з Дубової на Буланівку.

А на Гаївці пропали чоловік і дружина Олійники. Їхніх синів забрали в інтернат.

*Записав В. Доценко 2 листопада 1999 р. (9 грудня 1999 р.)
у с. Гаївка Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл.
від Василя Яковича Двірнього, 1916 р. н., (родом із с. Аджамка;
з 1924 р. – у Дубовій, Буланівці, Привіллі, Гаївці)*

Голод був і в 1921-му. 1920-го стався неврожай в Аджамці. Люди їздили в Київщину міняти одяг на їжу і не мерли. У 1924-му році давали господарям наділи за жеребом: тоді засновані Веселівка та Дубова Балка вихідцями з Аджамки. Курченко, Чорнобривець Антон, Кухта, мій батько жили у Дубовій ще до 1924 року. До заселення Дубової орендарі із Буланівської П'ятихатки орендували там землю. Люди господарювали, дещо прижили, було чим і землю обробити. Часто кілька господарств у складчину купляли плуга чи борону. Чабаник Митрій Макарович із хутора Чабаника уперше в нашій окрузі купив молотильну машину «Ельворті». За гарантією приїхав до нього механік, бо машина зламалася: «Де пан?». А Чабаник з молотилки: «Який я вчорта пан? Зламалася, я і рихтую, бо зерно не жде». Ще до організації колгоспу совітська влада почала репресії. Мого батька, Двірнього Якова, позбавляли виборчого права, бо при царю він працював сторожовиком.

З 1929 року насильно почали тягнути людей до СОЗу «Вільна Сім'я». Активісти чи комсомольці були Чорнобривці: Пилип Дмитрович – у Гаївці, Гура Дмитрович – у Буланівці та Максим Дмитрович – у Дубовій. Чорнобривці – з Дубової. Особливо глумилася з людей голова Комітету незалежних селян Оксана Дігтяренко з Гаївки; за це розкуркулені поглумилися з неї: побили, косу одрізали, на тілі вирізали зірку. Були прислані з міста: пам'ятаю якогось Усікова. А куркулили всіх, хто був роботящий. Платон Андріученко з Кулебівки робив і вислали. Хоменко Трифон на Дубовій мав велику сім'ю. Його син Кузьма у Красній Армії був начальником. Трифон вступив у колгосп: здав туди пукар (4–8 лемішів для мілкої оранки), плуг, коні, корови, а у 30-ім його розтормошили. Пізніше він так казав: «Совітська власть навчила мене жить. Раніше кукіль їв, а пшеницю продавав, а зараз купив щось на зарплату і проїв – як артист». Трифон Хоменко – виходець з Аджамки, десь 1880-х народження. Савченко Петро Андрійович з Веселой Гірки (у гирлі Баленкової Балки) мав нову хату, клуню-стодолу, комору, сарай. Утік у місто від колективізації. Литвинів Іван Семенович із Гаївки теж утік перед загрозою розкуркулення. Із Новогригорівки роз-

куркулили та вислали Мажая та Сороку. Із Гаївки – братів Олійників Степана та Василя (їхній рід з Левицького); Долинку Дмитра (родом з Аджамки), Якимаху Свиридона, Стогнієнка Івана, двох братів Руденків. Із Лозуватки вислали Сіренка Микиту, Бондаренка; із Дубової – Качка́ру Степана; із Кулебівки – Бондаренка Івана; із Київців – сім'ю Катериничів (по-вуличному називали їх «Мойлі»); з Буланівки – вдову Аксюту Катеринич із дітьми, Вільшанських Григорія та Лушу з дітьми. У Вільшанських великий лад був у садибі. Хата на фундаменті, з фронтоном спереду (мабуть, приглянулася більшовикам під контору). Були свинарник, комора, сарай – усе під залізом. Великий сад, устелений піщаними доріжками.

У 1932-му році буксирні бригади, чужі, комуністи ходили їжу забирали. Свої, з Гаївської сільської ради, не глушилися тоді. З голоду у 1933-му загинув мій батько, Двірній Яків, Курищенко Ілько. Їх поховали в одній могилі на Буланівському цвинтарі. Салієнко Микита Свиридонович [Іванович. – В. Д.] лежав мертвий у труні в сараї один місяць. Люди так охляли, що не було кому хоронить. Аж приїхав син військовий, та пішов у сільську раду, та кулаком по столу, мовляв, поховайте батька по-людськи. У Буланівці померли з голоду дві сім'ї Катериничів: (1) Катеринич Микола, його дружина, двоє дітей; (2) Катеринич Липка та її син, Катеринич Микола Макарович, 1916 р. н. Чоловік Липки, Катеринич Макар, вижив, бо саме вчився на курсах комбайнера, де давали їсти.

У Дубовій загинули з голоду лише двоє (Ляшенко Кирило, Сушко Данило), бо у радгосп «Зорю» привозили фураж коням, а люди і собі крали. У голодовку до «Вільної Сім'ї» прислали голову колгоспу з міста. А коли вже зробили голод, то свої поставали на голів: Лівак Степан – у Лозуватці; Катеринич Антон Ісайович у 1933-му та Чорнобривець Гура Дмитрович у 1934-му – у Буланівці; Чорнов Павло – у Новогригорівці; один гаївський Чорнов був з міста.

Після 1933-го страху в людей побільшало, а нищили нас і пізніше. Так, у 1937 році мені в армію писали в листі, що «чорний воронок» забрав з кінцями директора Лукашевича і завуча Гаївської школи, Гайдаєнка Павла Григоровича, – як «врагів народу». Лукашевич був здоровий, ходив у кубанці, галіфе, начищених хромових чоботях. Він грав на скрипку, викладав географію та математику. Його дружина, Віра Іллівна, теж навчала. У той час не лише люди, а й села вимирали.

До 1933 року зникло поселення Сахалін (куток Лозуватки), де було господарств вісім. Чабаник Федір Федорович переселився у Лозуватку [у хату розкуркуленого Дудика. – В. Д.], Бондаренка розкуркулили, інші розбіглися, хто куди. У 1933 році занепав і зник хутір Чабаника Митрія з двох дворів. Чабаника вислали, сім'я вдови Газель переселилася в Лозуватку. Дубова і Буланівка остаточно занепали у 1970-х.

*Записав В. Доценко 17 січня 2003 р.
в с. Гаївка Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл.
від Станіслава Гуровича Чорнобривця,
1938 р. н. (родом із с. Буланівка)*

Мій батько, Гура Дмитрович, у 1932–1933 роках вчився у совпартшколі у Зінов'євську. Жилося впроголодь. Було, студенти повдягаються у шкірянки, візьмуть папки і йдуть на заготзерно. Вартовий баче, що люди вдягнуті пристойно, і документи не перевіряє. А студенти заходять в ангари, де зерно, набивають у папки кукурудзи, пшениці... І виходять таким самим чином. У гуртожитку бахканці жарять, зерно труть. Отак жилилися совпартійці – актив партії, керівники.

Про голод у Буланівці переказували таке: багато людей вимирало, нікому було ями вирить, хоронили абиак. Скрипниченко Льовка збирав мерців на підводі. То було, що забирав ще живих. Людей хоронили в ряднах; Андрій Пінкаленко забирав рядна з покійників [для наступних небіжчиків? – В. Д.].

*Записав В. Доценко 8 грудня 2002 р.
в с. Гаївка (Кулебівка) Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл.
від Віри Федорівни Цуркан, 1924 р. н.
(родом із с. Буланівка, нині мешкає в Гаївці (Кулебівка))*

Голод 33-го – страшна трагедія. Моя мати, Ярина Федорівна, хворіла. Нас п'ятеро дітей. Батько, Цуркан Федір Іванович, 1897 р. н., працював сам. Хліб викачували до зернини. Комсомольці, большевики (чи ті – активісти) викачували.

Моя баба по матері, Проценко Горпина, у 32-му, тікаючи від голоду з 2-ї сотні Аджамки у Кривий Ріг, прийшла до нас у Буланівку і каже: «Отам, на нашому городі закопана тиква із зерном; у хаті є мішок сушеного гарбуза і буряка». Мої батьки принесли все те з Аджамки.

Батько надер борошна, зварили галушок. А в хату саме нагодився сусід – батьків кум, Катеринич Макар Васильович. Він був активіст:

- Ти ж казав, що все до зернини здав.
- Сідайте, куме, їсти, – каже йому батько.
- Мене за миску не купиш!

Катеринич Макар зразу пішов у контору і привів активістів. По хаті обшукали все. Нас, дітей, зігнали з печі; чи не заховано, бува, там що. У погріб поліз Макар, а там – буряк. То він перекидав увесь буряк, а пшеницю не знайшов. Навпаки, пригорнув тикву із зерном ще дужче.

Сам Макар їв, бо активістам давали пайки. А сім'я його голодувала. Дружина померла першою. А син Коля довго ще пухлий ходив. І до нас заходив. Мама давала йому те, що й нам – буряк варений. А батько сварив матір: «Не давай, бо своїх дітей багато. Та ще й трусити придуть, як узнають, що ми їмо».

Макаря довгенько в селі не було. А тоді явився подивитися, хто ще живий. Привіз макуху синові. А Коля прийшов тією макухою з нами поділитися. Моя мати: «Ти ж і так пухлий, їж макуху, спасай себе». Коля наївся макухи, і до ранку кончився.

Моя мати багатою була. Ціла скриня хусток: чорні, турецькі, рожева у червоних квітах із зеленим листям з пацьорками. Таке тоді багатство було. Батько їздив у Миколаїв, міняв потроху хустки на їжу. Мати тряслася, щоб батька в дорозі не вбили голодні люди. Раз батько вкотре збирався в дорогу. Мати дуже плакала за рожевою хусткою. Поки батько одвихнувся, то сестра Паша витягла ту хустку із сумки і заховала на печі. Батько вернувся з Миколаєва, думав, що згубив рожеву. Та як дізнався правди, то пообіцяв, що буде та хустка Паші у придане, коли виживуть.

Пшеничка кінчилася, одяг вивозили; напарювали буряк і їли. Була у нас і корова. Батько робив коло коней. Коні з голоду дохли, то батько приносив пліву, нутроці. А ще їли горобців, ховрашків. З осені мама ходила до скирди солому віяти. Додому приносили по дві в'язки соломи; то менші перебирали солому, вибирали зерно вдома. За день відбирали зерно зі склянку. Те зерно мама зваре у казані на півтора відра. Дітям і собі насипає рідше, а батькові – густіше з дна, бо він же робе. А пропаде батько, і ми всі згинемо. Під весну возили брагу колгоспним коням, а батько крав додому. То ми їли те, що зараз свині їдять. У колгоспі навесні почали давати кукурузний і яшний хліб – по 300 г

на робочого. То батько несе додому, усім порівну по крихті ділить. Ще й на матір кричить, щоб йому більше не відділяла. І ми, п'ятеро дітей, вижили; і пухлі не були; лише голодні. Хоча я раз нахапалася коржів з просяної шолухи, то мене ледве врятували. Трохи згодом видавали колгоспникам по 100 г зерна на утриманця. У жнива 33-го люди м'яли колоски тайно. Тим і жили. А кого спіймають з одним кіло пшениці, то судили. У 33-му люди, як снопи, по вулицях валялися. Лежить, ще ворушиться, то так і вмере. Майже півсела вимерло.

Ховали людей «по наряду». Раз Іван [Несміян. – *В. Д.*] з іншим чоловіком ховали одну Химку з верхнього ряду Буланівки. А рити сил не було. Яма виявилася замала. То Химку так напівсидячи й загорнули, наче газету читає. Напарник Несміяна виявився поетом і склав такий вірш:

Ванька Химку хоронив,
Дав в руки газету,
Сам промссуду получив [промссуда – пайок. – *В. Д.*],
Пішов до клозету.

Тоді ж загинули Йоня і Хрося. Недалеко від нас жили, без дітей. І – баба Катерина. Сама жила коло прогону на Буланівське кладовище. Ой, дався мені той голод.

*Записав В. Доценко 17 січня 2003 р.
в с. Буланівка Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл.
від Ганни Іллівни Козодій, 1928 р. н. (родом із с. Буланівка)*

Буланівка була гарна, маленька. Хати в два ряди. Коло кладовища йшла дорога з міста в Аджамку. По тій дорозі ще чумаки їздили. На тому ж боці, коло кладовища, стояли хати дві. Там баба жила, що роди приймала. А за пагорбом у [Титаренковій, або Київцевій. – *В. Д.*] балці масток пана Буланого був [масток Кнорринг. – *В. Д.*]. Там зараз два чагарі. А були дуби такі розлогі, і бетоновані доріжки по саду, колодязь-журавель. Гарно. Кусок Буланівки був і на Сухій Балці.

Мій батько, Курищенко Ілля Федорович, буланівський; а мати, Гронд Олександра Данилівна, – з Інгуло-Кам'янки. Після одруження мої батьки жили в місті. Приїхали в Буланівку, коли йшло розкуркулення. Он коло греблі Сторубльового ставу груша стоїть. То деревина залишилася від розкуркулених Кузьменків [сім'я Івана Кузьмовича

Катеринича. – *В. Д.*] У Другу війну [Друга світова війна. – *В. Д.*] при німцях верталася Кузьменчиха з малим онуком. А тоді при красних знову виїхали в місто. Оце геть недавно приходив до груші той внук. Все розпитував, думав, що я його не впізнала. Активісти забирали в людей коні. Ходили із щупами по хатах. Штрикали, де, може, сховок їжі. А люди закопували зерно, ховали від реквізиції. На краю Буланівки позад Андрія Пінкаленка у хаті розкуркуленого відкрили дитсадок. То була добротна хата. Роками не фарбували підлогу, а вона лишалася гарною. Після дитсадка там і контора була, і лікарня, і бджоли, поки й не розвалили хату. Мати не сиділа: попід скирди ходила, полову перебирала. І тут, і в Аджамці. Я із сестрою Федоскою розривали мишовловки. Із степу приходимо – позамерзаємо. Мама одірвала рукава від куфайки, та зробила собі таку взуванку... і так ходила.

По сусідству Несміяни жили. Душ десять сім'ї. Дружні були, то й вижили. Накрадуть, намнуть, натруть крупи і нам дають. Хороші люди були. А хто не ходив по степах, то помер. Багато людей пропало за совітської власті. Мій батько робив у колгоспі. Помер від голоду. Поховали на кладовищі Дубової коло Двірнього Якова. (Двірній помер тоді ж, але він і батько поховані у різних могилах). Не знаю, чого батька поховали не в Буланівці. Пізніше померла моя сестричка Яринка. Їй було років чотири. Поховали на Буланівському кладовищі. Могилку батька ми оградили, доглядаємо. А могилка Двірнього поруч запала. Не знаю, де Яринки могилка. Після голодовки давали по 100 г хліба на утриманця. І врожай у 33-ім був великий.

**Донецька
область**

*Записала С. Маховська 16 червня 2012 р.
в с. Стародубівка Першотравневого р-ну Донецької обл.
від Надії Степанівни Бондаренко (Кармазіна), 1927 р. н.*

– Бідні були. Мама осталася, ну, як сказати, папа її умер. Був ганчар, ну, робив оті [посуд. – С. М.]. Тепер на тім дворі даже люди живуть і мене питають: «Баба Надя, шо ото там у нашім городі, отуди ото?». А я кажу: «Діти мої, діти, це мами моєї подвір'я. І, – кажу, – ото ж там робив він, випалював горшки». І тоді ж мама осталася, уже ж її мама удова, уже дедушка Кіндрат умер. Моя вже мама вийшла за цього ж батюмого, Степана Петровича. Так вони жили. Батя мій работав конюхом, вирашував жеребці хароші. І дома були держали і ми. Даже помню жеребчик був Ігрун і Пріт. Це ж якраз у тридцять третім годі. І мама родила самого меншого того, братіка, в тридцять третім годі. Голод був.

А мама народила, лежала больна. А батя повів на той лан жеребчика і убив. Убив і зварив. Варили ж таке. Мама каже: «Яке, дєтка, добре м'ясо, конина молода!». Зварила бабунька, мамина мама, ми «бабунічка» називали. Ми маненькі були. Мама лежала, давали їй те, а вона не брала. Лежала бідна і голодна, але чо вона боялася, цього я не можу сказати. А ми всі їли. Все їли: кукурузу товкли, лободу – шо ми тільки не їли, страдали [плаче. – С. М.]. Діточки ото зимою в вікна виглядають, ходять селянські – пухлі, обідрані, отакі [круглі. – С. М.] коліна. У нас гарбузів було багато, а бабунька перебирала, де який гнилий, і викидала. А ми, це зимою було, кричимо: «Бабунічка, бабунічка, он Валік, дивіться який!». Штанішки такі [короткі. – С. М.] і отакі коліна [опухлі. – С. М.]. А він схватив той гнилий гарбуз і їсть, а ми: «Бабунічка, він же їсть гарбуз гнилий».

– У якому році це було?

– Ну, це 33-й. 21-й був же голод, але мене не було. А сестра моя з 22-го, старша. 21-й же ж був страшнющий. І в 33-ім добре було, а в 21-му і котів, і собак, і їжаків – все повиїдали. І в 33-му. Море у нас тут недалеко, Азовське ж. Тюльку ж там ловили, наше село і не тільки. Вживали тільки тюлькою. Скіки не доходило людей сюди. Попид скирдами, від села на бугор доходили і вмирали. Ідуть же ж, тюльки солоної наїдяться, а водички хочеться, а в село зайдуть – а це ж грецькі села. А оце ж Первомайське, шо проїжджаємо, це ж греки, не дадуть кружки води. Я не знаю, чи вони вже щас не такі, чось не приходилось. Наверно, уже ж покоління не таке. І мого троюрідного брата дедушка

умер там. І колись ішли, їх багато попод скирдами. В кого сила була, возможность, то притягали їх і хоронили тут. Дочки ж були – і Дуня там, і тьотя Оля, ну, багато їхніх дівчат було – пішли сапи взяли... Воно називається це, де бугор, Красні Могилки. А чого воно називалося, я не знаю. І там же його і загребли. Вирили могилу і там його і заховали. Отака жизнь.

А батя мій повісився. Даже в мене є і фотографії, лежить у труні. А нас оставив п'ятеро. Він робив. Тоді – хіба це зараз!? Тоді не хватало даже людей і больниць. Був так як завхозом і конюхом, вирощував жеребців. І загадував [повинен був. – С. М.] ходить людей по дворах на роботу [кликати. – С. М.]. Зайде, а він лежить пухлий, або жінчина: «Ну шо я буду», – каже. Він не переніс цього і повісився.

Церква ж, було тоді, як ото, знаєте, розваляли. І ще председатель просив, шо він оце ходє ганяє. А тоді ж вобщє малярія була. Дуже малярія страшна, малярія і корь. Болячки оті. Ну, вже ж трошечки воно ж уже вродило, але він не переніс. Каже: «Я не могу, я оставлю свою сім'ю. Я або повісюсь, або втоплюсь». Председатель предупредив. «Та, Степан Петрович, нічого страшного не буде, все наладиться». Як напала малярія (уже я помню, було сім гóдів), то він на порозі в осіннім пальтишечку, а він зайшов, Федор Федорович Калюжний, председатель. І він його благає: «Я, – каже, – не видержу». – «Та нічого!». І шо ви думаєте, він повісився. Написав письмо таке. Там же сестра його всю жизнь носила, де і вчилася, а тоді ж уже воно стерлося. Як він: «Оставайся, Феня (маму Феня звать), з детками. Якшо не так, проси людей, питай, як шо робить. Де шо там кому должен, розщитайся». Ну і все. Ну, тоді шо, слідили, а хто надумав, вслідиш? Тоді багато було хат пустих. Тут тоже жінчина повісилася, моєї подружки мама. І якраз прод дверей. І там ми були, а вона каже: «Ідіть, гуляйте собі, а тоді прийдете!». Ну, ми пішли гулять, но ми цього не бачили, а коли чоловік вже одкрив двері, а вона там... І ми тоді батю як не слідили, ну того ж ми письма не бачили зразу. Ми з бабунькою пішли, вже в нас коровка була, пішли доїть коровку. Ми зібралися з бабунькою коровку до річки доїть іти, Тирло називалась річка, і коли він прийшов, а воно ж тоже, доїдання ще ж не було, ну а коровка ж була. Він молоко дуже пив. І кувшинчик такий, може, літри на дві – на півтори, і ягоди були. Він наївся тих [ягід. – С. М.], взяв той кувшинчик, перехилив і випив. А коли він оце ж кушав навстоячи, його все ніколи було (він

такий як я, я у нього вдалась). Він скинув жакетку і кинув на піл такий дерев'яний, а бабунька полізла по карманах. І витягла, ну, як батіг, що коней поганять. І така зав'язка, таке сплетене, і оцей ремішок до того. А бабуня взяла і викинула. А він бере. Вона каже: «Стьопка, нашо вона тобі». – «Це буду в дорогу де їхати, то пригодиться». Ну, бабунька переживала, а ми такі, як малі, ну, ви самі повинні знати. Ну, і тоді отож прот нас хата пуста. Розкулачили. Які «кулаки»?! Хто коней держав – розкулачили. Хто не хотів в колхоз іти. І сусіди тільки построїли хату. В одній жили, а в другій ще не було потолків. Ето самоє, прот нас. Він не хотів, а вони ж спрягалися, як тільки в колхоз зганяли. І його вигнав. Він склав, застріг конячку. Їх старша сестра Ніна сиділа коло батьків, а двох укинули в скриню. Вони так чуть не подушилися. Павло і Діна. А ця ж старша із ними. Виїхали в город вони ж, ну живі пооставалися. Він пішов туди, «золотарьом» називалося – туалети чистили, бочка в його. І вони вижили так. Коли в колхоз уже все поєдинили, батько з радости. Ще він живий був. Ну, а він же переживав. Всі слідили за ним і не вслідили. І він у тій хаті, прот нас, шо сусідська, шо той виїхав чоловік, і всьо. [...]

Ну, раз ми вже корову подоїли, то вже батько ж пішов. А мама на грядині робила, овочі де вирощивають, і дождали до вечора – батька нема. А боялися, тривожилися. А мамі сон приснився, він якось ще раньше. А на грядині кажуть: «Ой, Хвеня, Хвеня (тоді вже ми були Володарського району, а тоді нас на Мангуш перевели)...». Оце ж вже сон приснився. Уже ж мама каже, шо Стьопка проситься, щоб те [у голови, щоб відпустив. – С. М.], а він не відпускає, і сниться сон. Я не забуду ніколи. «Заходю, – каже, – я в хату, лежить така свиня здорова, і п'ятеро поросят сосуть». Оце сон мамі приснився. А їй сказали: «Хвеня, це такий сон поганій!». Точно, дочечка. Нема, значить. Дождали до вечора. Мама крутилася, хоч іди до його додому, до председателя. До утра дожили, мама ж мигом у контору. Ой, брешу, до вечора нема батька. Вона пішла до його, він каже: «Так, Хвеня, не переживай, у Захарівки совіщаніє, тоді ж воно уже зганяли всіх, – каже, – на совіщанії». Ну, на совіщанії, то на совіщанії. Дожили ніч, немає день, нема три дня батька. Ну, уже коли ніч пройшла, як з совіщанія не приїхав, ну, мама може подумала так, шо на роботу. Зараз робить нікому, а тоді попробуй на час, не дадуть тобі платка, не останеться нічого. Гонять на роботу. Це я так соображала. Думала, може так. Ну, і мама тоді по селі пішла. У нас дві

бригади було: це перва – «Перемога», а то – «Соцперебудова». Мама пішла, а ми вже батька знайшли, у тім сусідським повісився. Я тіки коло бабуньки. І погріб у нас, «кобиця» називалася плитка. Ну, всі переживаємо, мама ж пішла. А тоді Олійниця у нас, маслозавод тут у річки шо стояв, батькові живуть там і двоюрідні, і троюрідні брати робили. Йшли з роботи, а кузнец, коваль, (як воно судьба складається, це історія, хай мене заберуть, я їм все розкажу), стрілися. Дядя Хведя, батьків троюрідний брат, Кармазін – тоже хвамілія. А відтіля кузнец ішов, і той каже, шо нема брата мого. І вже вечір. А ми з бабунькою коло «кобиці» (плитка пристроєна, шо на двох) і то ставим казанки, то ще чорні, чугунці були. Ідуть два мужчини туди, у ту хату. Ну, ми не дали ніякого значенія. Ніколи не подумали, і де мама не ходила за три дні, та й у ту хату і не заходила. А тоді бабуня каже: «Шо то за дядьки пішли?». Коли тільки зайшли, а воно темно. Вони тіки одну хатку отстроїли, комнату, жили, а в цю залу вікна позабивані, тіки для основанія, для груби. Груба стояла, а пристінків не було, і цього не було, потолків, а верх стояв. То балки тільки затягнуть, а тоді ж горище накладатъ. І коли вони зайшли, його Хведя звать, цього батькіного брата, а цього дедушку – Аврам. І оце ж тепер правнучка його – моя невістка. Коли вони прийшли, той стояв на порозі, а брат зайшов, він злякався. Вискочив і каже: «Чи висить, чи мені показалося». Присвітили спічками, він за грубою за цю балку почепився і завісився. Тут на призьбочку фуражечку поклав. Тоді один остається, а один в сельсовет. Раз да раз, і з Володарського визвали. А мами ще нема. Мама прийшла, бідненька, вже як батька в хату зтягли. Ізняли ж уже міліція, зайшли ж уже, зтягли батька в хату. От вам і сон. Мамочка зайшла, закричала та і все. І похоронили в 33-ом році. Мені тоді був сьомий год.

– *А що Ви ще їли в голодні роки?*

– Бадилля товкли. З кукурузи бадилля. А тоді ото траву, яку бабуньки знали, шо не ядовита така. Кропиву. Хіба ж тіки ми, всі села так виживали.

Нікто нічого, оце тіки як підеш, ото випишуть макухи. А так нікто нічого. Страшне було, Боже сохрани. Ні зернинки в карман не візьмеш. Там стоїш, на агрегаті, де сієш, жуєш ото зерно, а додому, Боже сохрани. А то дві жінки, тоді в бутильочки вони брали шо тоді з дому, чи воду, чи молоко, я там знаю. І ото понасіпали і впіймали. Ну, а тоже ж не без вразів. Їм сказали, вони потікали – одна на Кубань, Вера, а

Нюра – не знаю, куди вона. І не було їх довго. Я не знаю, коли вже вони поприходили сюди. Оце таке було. А бригадір же ж переживає – повісився на коробі. Ну, він нам трошки помагав зразу, а тоді вже все.

– Чи були випадки поїдання батьками дітей під час голоду?

– Ой чула, ой чула! Це ж я уже чула коли. Як пішла я в Суженку заміж, це село Володарського району. Сельсовет Боевое, церква там построєна. І свекор лічно розказував мені, мого хазяїна батько. Захарівка ось, його жінка з Захарівки. Коли у жінки родітелі померли, вона осталася там, вона одна жила. А батько тоді пішов, тоді село Юзівка називалося Сталіно, а зараз – Донецьк. Вона боїться і плачить, свекор розказував. Боїться, він каже: «Варя, ну куди ж я тебе заберу. Я піду, устроюсь на шахту, а тоді прийду тебе заберу». Пайки ж там давали. Він каже: «Давай пустимо жінціну і дитинку, десять, мабуть, місяців, не було годіку. А я заберу пайочки та й приїду до вас». Пішов він пішки. Тоді хто їздив? Там скіки він поробив, получив же там, може місяць робив, може більше. Не знаю, як там давали, чи п'ятидньовки, чи як. Ну, факт в тому, шо він зібрав. Грошики ж видно дали, і прийшов. А мати всьо, не остається. А голод страшний був. Шо ви думаєте. Вона дитинку свою задавила, перев'язала пов'язочкою, накрила ваганями, ну, шо стірать, а сама пішла з дому. То накрила ваганями. Колись і дерев'яні, но коли попрійжджали до нас тут переселенці, «ночви» називалися. А ми – «вагани», були желізні. А тоді вона явилася, порізала на кусочки, ота ж, шо дитинку задушила, і варила, і їла. Це свекор розказував. Її [свекруху. – С. М.] пригласа: «Варько, бери!». А та боїться, а тут Митрофан приїхав. «Забирай, я не могу, я не могу!». Вона вже кончила дитину, може же кісточки повикидала. Ето страшно...

**Миколаївська
область**

*Записала Т. Тхоржевська
в с. Синюхин Брід Первомайського р-ну
Миколаївської обл.
від Марії Григорівни Карпової, 1910 р. н.*

– А був голод у 1933 році?

– Була голодовка. Багато померло в голодовку. Позабирали весь хліб. Тоді чорт його зна, що за власть була така. Таскали все, що було, вивезли в город. А люди осталися та вмирили. Бо їсти не було що.

– А що ж їли?

– А що? Підеш, нарвеш бур'ян. Я пішла на степ, на Бандурку. Там була соя посадена. Та де вона пропала, а де осталася ціленька. Я її збирала та теребила, та їли. Мій брат помер, та двоє хлопець і дівчина померла. Було таке время, комсомол юрбами ходили і знаходили, де що заховано. Таке було время, щоб їх пострілять геть усіх. Вмерло дуже багато. Оця сторона на кладбищі – геть усі померли з голоду. Оці юрбами ходили, викидали людей з хат. Одного викинули живого. А він сувався-сувався, висунувся наверх [з-під мертвих тіл. – Т. Т.] і пробрався наверх, і пішов аж у Бандурку. І там став він пасти льохи [свині. – Т. Т.]. Щоб він їв. То він прижене свині та прийде, та його вже кормили ці дівчата. Та треба було ще потім йти воювать за цю власть. А тепер добре жить. Тепер дуже добре: є хліб, а до хліба хто хоче, той собі заробить.

**Миколаївська
область**

Записала О. Марченко

*в м. Первомайську Миколаївської обл.
від Марії Гаврилівни Жабської, 1931 р. н.*

Мама розповідали, що голодували майже всі, мусили їсти бур'яни, варили кашу з трави, лопухів та акації, їли листя з вишні, яблуні, їли кислі абрикоси. За те, що ховали щось їстівне, розстрілювали чи кудись висилали. На полі після збору залишалося зерно, але ходити та збирати його забороняли. Мама розповідали, що коли вмерла молодша сестричка, її поховала, але потім відкопала, помила та засолила і годувала нею братика. З сім'ї вижило тільки троє – мама, братик та я. А ще чула, що з мертвих знімали одяг, трупи кидали в велику яму.

Записала О. Марченко

*в м. Первомайську Миколаївської обл.
від Єфросинії Петрівни Кекул, 1929 р. н.*

Про голодовку пам'ятаю мало. Більше зі слів мами. Влада забирала врожай і всі продукти, а податки були великі, тих, хто щось приховував, заарештовували. Доходило до того, що забирали взагалі все цінне, навіть неїстівне. Мама говорили, що люди в колгоспи йти не хотіли, але йшли, бо забирали все: худобу, реманент, одяг. То що ж було робити. На поле ходити за зерном забороняли, але сестри ходили, я – ні, бо була малою. Доводилося їсти лободу, пекти млинці з кропиві, плацики, листя вишні, їли собак, мишей. В сім'ї було дванадцять дітей, з голоду померло вісім. Мертвих кидали просто в яму. Військові не голодували, вони були на утриманні НКВС.

Записала О. Марченко

*від Віри Григорівни Проскурченко, 1922 р. н.
(родом із смт Вільшанка Кіровоградської обл.)*

Про голод пам'ятаю. Ми жили в с. Вільшанка Кіровоградської області. На сусідів навіть сусіди доносили, за це були якісь винагороди. Заарештовували людей за те, що приховували хоч трохи зерна, могли і розстріляти. Мої батьки теж десь заховали трохи зерна, та я не знаю, де – була дитиною. Шукали зерно міліція, голова колгоспу. У нас забрали все: коней, одяг, всю їжу, ледве батька самого не вислали. На поле ходити після збору урожаю не дозволяли, але люди шукали нори

гризунів, в них знаходили запаси зерна, їли їх, ловили мишей та їли. В колгоспи люди мусили йти, бо забирали все майно. Голодували не всі – міліція, староста, голова мали зерно, вони були заможні. В родині у нас було двоє дітей – я і брат. Ми вижили.

Записала О. Марченко

*в м. Первомайську Миколаївської обл.
від Ніни Гнатівни Тонкоглаз, 1922 р. н.*

Голод 1933-го трохи пам'ятаю, трохи вже забула. Пам'ятаю: приходили шукати їжу, одяг. Вони мали якісь документи, забирали останнє, могли сильно побити, заарештувати. Одягу, наприклад, у нас не було – все віддали. Носили спідниці, латані-перелатані. Ми намагалися сховати хоч трохи продуктів, та приходили шукати кожен день, декілька чоловік завжди приходило, це наші активісти, комсомольці. Були такі, що доносили на сусідів. Наприклад, Михайло Лисий та його дружина Параска. А розкулачка була така! Забрали килими і повісили у себе в хаті, ряднину забрали всю, доріжку гарну забрали – та й занесли собі. Могли прийти вночі. Продукти ті, що забирали, половину лишали собі. Ми їли те, що могли заховати, їли зерно, рослини, ягоди – все, що можна було знайти. Міняли речі на їжу, якщо було міняти. Такі речі поміняні! Ще й досі шкода.

В місті голод був сильний. Нас було четверо дітей: я, сестри – Валя і Тамара, брат Аркадій. Наша родина вижила, та багато людей померло. На квартирі в нас жило двоє молодих людей. Жінка була вагітна, а коли дівчинка народилася, вони її зварили і з'їли. Потім вони десь пішли, не знаю, що з ними сталося. А ще коло автовокзалу, на базарі цілий день продавали холодець, зварений з людей. Я сама бачила у ньому шматки дитячих пальчиків.

Записала О. Марченко

*в м. Первомайську Миколаївської обл.
від О. І. Нікітич, 1928 р. н.*

В сім'ї було п'ятеро дітей. Пам'ятаю ті часи смутно. Багато людей проходило з сіл голодні, просили хліба. Їсти не було що. Я їла лободу, молочай, какіш, козеліки, цвіт акації, листя вишні, «ягоди» берези. Папа ловив в річці ракушки, мама їх варила. Це все, що я пам'ятаю.

*Записала О. Марченко
від Ольги Матвіївни Вініченко, 1925 р. н.
(родом із с. Степківка Вільшанського р-ну Кіровоградської обл.)*

Жінка оповідає, що в сім'ї було одинадцять дітей, всі вижили. У 1933 році їх розкуркулили. Забрали худобу, зерно, одягу. Розкуркулював староста села. В 40-градусний мороз здер з неї рукавички. У селі люди пухли з голоду. Їли лободу, кропиву, з лопухового коріння пекли «блини», з кропиви варили борщ, випікали «плецики». Жирів не було ніяких. Люди мерли, як мухи. Їх збирали по селі і ще напівживих кидали в ями. На цвинтарі була братська могила, але немає над нею хреста, вона зрівняна з землею.

*Записала О. Марченко
від Марії Микитівни Глухої, 1930 р. н.
(родом із с. Тридуби Кривоозерського р-ну Миколаївської обл.)*

В сім'ї було одинадцять дітей, з голоду в 33-му померло вісім. Їли макуху, рвали трави. В полі після збирання врожаю підбирати колоски не дозволяли. Якщо в кишені знаходили зерно – відразу садили в тюрму.

*Записала О. Марченко
в м. Первомайську Миколаївської обл.
від Віри Григорівни Проскурченко, 1922 р. н.*

З розповіді мами знаю, що діда розкуркулили, забрали коні, зерно, самого забрали в Вільшанку. Їсти не було що. По ночах людей зганяли в одну хату, там їх питали за зерно, де сховане. У нас засунули в гарячу піч меншого брата. Підпалили соломі, вимагаючи сказати, де сховане зерно. Більше нічого не пам'ятаю.

*Записала О. Марченко
від Григорія Олександровича Сеульського*

[У нас. – О. М.] у селі жили Рудницькі. В їхній сім'ї було восьмеро дітей, і вони так голодували, що коли у якоїсь дитини починалася агонія, вони не могли вже витримати цього і щоб не дивитися, як діти мучаться, вивозили їх у поле і там залишали помирати. Так вони протягом 1933 року вивезли в степ сім дітей з восьми.

м. Кіровоград

Записав П. Селецький

у м. Кіровограді

від Євдокії Давидівни Вакуленко, 1915 р. н.

(розрахувала та підготувала до друку Л. Боса в липні 2012 р.)

– А як стало вже 33-й – так же ж сильні податки поналажували. Все треба було оддати. Опять стало хуже. Стало плохо прямо, бо через те, що треба це податки. А сім'я велика – всіх треба накормить, всіх треба вдіть, і в школу треба послати. Ми вже з Катєю пішли в школу – тато нас послав уже. Далеченько ходила в школу. А тоді до 33-го року. В 33-м голодовка страшна була. Мама повиносила все, що не було чим укриться. Рядна – за буряк за гнилий. Буряка виміня в кого-небудь – та і зваре там якусь бурду. А в нас сім'я велика, а голодуємо ж. [...] Як 33-й, то тато ж ото возив горюче усе врем'я. Та заблудив ночью, бо це ж аж в Новий Буг їхати. Оце ж поки привезе те горюче (кіньми, правда, возив). Та заїхав. А воно ж... ото порозкуркулювали – аж самі стіни остались. А він заїхав туди, бо темно було – бо не бачив. Та заблудився. Та і кричить там і старими кіньми ніяк не виплутається. І маторженики в торбі, їсти так схотів. Та й не виїде ніяк. Каже: «Ах ти ж, такий-сякий, з твоїм Сталіном!» Ну оце ж так він розказував..., що Ленін сказав Сталіну: «Ти постав Україну самостійною». А він, каже, не вчув чи що йому таке стало. Та, каже, самі стіни оставив... А під'їхав Барабашов – це ж голова райісполкому, та тоді: «Дід, та чого ви отут розоряєтеся?» – «Та отаке і отаке.» – «Та ніззя так казати!» – «Та чо там ніззя?! Як це воно правда. Де ти правду дінеш?» – «А чого я голодую і сім'я моя голодує?» – «А чого ви отак голодуєте?» – «А того, що нема, осьо подивіться, що я їм». А вони подивились – та кажуть: «Так це ж коров'ячий кізак». «Калачики натовчені, – каже, – із калачиків маторженики». Та вони ж ото тоді подействували, що Павленко нас трохи... ото позаробляли.

А уже ж уродила пшениця в 1934 р. така, і вже намнеш колосочків. І оце ж як намняла собі колосочків і повішала сюди торбинку... А тут тобі приїжджає начальство із району – і трусить. І витрусили ті торбинки в нас і забрали. І ми йдем, плачем, просимся, щоб хоч не засудили, бо за кілограм – год, за восемь кілограм – восемь год дають (судять так сильно). А там такий високий чоловік, здоровий – так він же помер з голоду (Марко його звали). І в його була сім'я велика – всі до душі вимерли з голоду (у 33-му). Це в нашій селі даже, там, на Че-

ринському вимерли. Та наїлися, було, якогось проса – а воно ото ж ссе, троблене. Сів на бетелю й поганяє. Їде дід. «Їду на заробітки – хліба заробить». На бетелю поганяє – кричать. Такий крик учинився – і так вони бідні всі там подошли з голоду. Та там і Лелеки, і... – скільки їх, тих фамілій!.. Як тільки вмирили з голоду – то то страшно дивиться. І мама на тачку ложила – та й тягли до ями. Страшно мерли. Кожен день мерли з голоду.

– *А скільки там людей було в селі, до голоду?*

– Я не знаю.

– *І це ж не тільки у вас в селі було – це ж і в інших селах було?*

– Та кругом по селах. Осьо Костомаровка сюди. І тут якийсь голова був луччий, то якое... Ото туди носили і буряки, і все мінять (у кого ж було). А там в одного хата пуста осталася – діти вимерли і вони обоє. Мнемо ж ту пшеничку (уже ж урожай такий сильний отот). Уже ж можна намолоть та дати людям хоч трошки. А ми в'яжемо пшенички. Приїжджає голова сельсовета Шабада, і не дай Бог, виймете хоч колосок – низя, низя! Пшенички низя намнять, у рот укинуть. А ми ж мнемо – та ж собі у торбиночку. А приїхав начальник оцейо із району вже – і витрусив в нас ті торбинки, й забрав. І везе нас до кантори. А я впала на колінки – та кажу: «Таточко, ріднесенький мій, більше не буду мнять і буду видавати, хто буде мнять. Нас не судить». А нас шість душ. Із торбинками тими – то поодвизував і забрав. «Беріть, ми більш торбинки не будемо брать, ми не будемо вже більш ніколи – тільки не судить». І він простив. Не посадили нас за ті торбинки. А ця ж Сашка – восьем год дали їй за вісім кілограм пшениці.

Засудили її на восьем год. А одну тоже судили за пшеницю ж тоже – а вона ж сіла у машину і заспівала «Последний ненешней денечек гуляю с вами я, друзья». І плаче, і їде.

– *І дітей покинула?*

– Покинула. Чоловіка і хлопця одного. Оце ж Михайленкова.

**Житомирська,
Черкаська
області**

*Записано 10 грудня 1995 р.
в с. Гульськ Новоград-Волинського р-ну
Житомирської обл.
від Надії Микитівни Антонюк, 1919 р. н.
(АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14-5, од. зб. 640, арк. 16–17)*

Про голод 1933 р. розповідає:

– *А розкажіть, як Ви пережили 33-й рік?*

– Ну, я не так дуже вам його... Як пережили? Вже була велика, ще до голоду, то ми жили в Островку, там були і ті, хлопчики й дівчатка й всі ми грали, послі, як став голод, вже моя подружка пришла ще маленька в їх сестричка була, вона...

– *Це в 32-ому?*

– Ну, в тридцять другому... Тридцять третій.

– *Ну, в 32–33-ому?*

– Да, да, да. Зразу дуже дощ лив, да все не вродило, а ще послі всіх повикачували, чи як-то.

– *А ходили, забирали?*

– Аякже, ходили.

– *А хто ходив?*

– Уже їх нема.

– *Влада якась ходила?*

– Да, да, з сільради ходили. Прийдуть да теє, а люди ж ховали зерно, то прийдут до мого батька да кажуть: «В тебе є зерно». Каже: «Шукайте», – батько трошкі десь сховав. – «Шукайте». То ми ходили в друге село на жорна молоть, та й нас було на трох, а в того вже батькового кума було дванадцять душ, то на двох осталось, всі умерлі.

– *Багато в селі вимерло?*

– І дід, й батько, і мати, і всі померли. А два осталось, то один тут жив осьо в..., він вже умер, а той ще, майбутє, є один хлопець, може вже й того нема. Він такій, як я, а той був старший, то вмер. А ця моя подружка тоже вмерла, мати плаче, а хлопчики було два, то вижили. І те маленьке вижило тож; украли злодії, продали вони корову, да теличка он осталась, то вкрали й ту теличку, то знаєте як уже було жить.

– *А з коровою легше було жить?*

– Ну, з коровою. В нас була корова, ще й трошкі було сховано зерна, то підем ми з батьком, я ще й невелика така, на жорна змелемо да й трошкі було. А другі сусіди були, то я знаю..., не такі близькі, але як

на полі, то, знаєте, хати тоді сходились. Та ті дітки, мати їхня вмерла ще не од голоду, а вже вони прийшли, тії Ганя, Сенька і Васік – троє, бо ті двоє більші були, та кажуть: «Тьотю, дайте хоч Васікові хоч чуть хліба, ми вже до вас більш не прийдем». Да вже більш і не приходили – померли. Страшно.

– *А що ще люди їли?*

– І липу, и щавель, їли хто що бачив, і ті собаки їли, і багацько-багацько померло. А ще тут був участок, строїли доти, тут же в нас точки оти, то тут трошки люди спасалися. То син піде, то батько туди, і діти туди бігали, то що хтось там їм де дасть. А ті, шо которі не могли, то вмирили багацько.

– *А у Вашого батька скільки дітей було?*

– Троє нас було, та ще ми не великі були такі. А сестра в батька була окремє, то померла.

– *З голоду?*

– Угу.

– *Багато людей в селі померло?*

– Була тітка двюрюрідна була, тоже, два хлопчики, і мати, і дочка, і зять – всі вимерли геть і хати... Страшне було...

І урочище було, Гуща звали, то на Гущі вони жили, а ми в Островку, так радом вони були.

– *А коли у вас колективізація почалась? Колгосп коли почали організовувати?*

– В двадцять дев'ятому.

– *Ну, уже в 33-ому колгосп був?*

– Уже коні позабирали, уже ті коні подохли і все.

– *Все, що позабирали, все пропало?*

– Все. Воно ж послі шось зробилось, і не колгосп, і нехто нічого; голод, страшний голод. То ще як осьо мій брат був, то ще це ще в нас, то ми кажем, по-божому. А як він був на Кубані, то геть подчисту повимирали. Тоді розказував, його вже тоже немає, що, каже, геть всі хати були порожні. В нас то деяка була. У мене тоже подружка була в мене, Ганя, то і братік умер, едений, другий, і батько, й мати померли, а вона, якось отако, от як Бог якось давав, щоб не вмерти, то воно виживало; то вже ми так ходили до єї щодня. Вже зара, последне. Вродило шось, то вже не був такий голод як после голоду. То вже єї так поддерживали, як уже ж хочем так дівчат. То я, було в мене три сподружки, то я на-

кладаю і одної й другої, ну, як уже в свято, то й накладаю, то їй дам, одну да й вона йде вже. Послі виходили на вулицю...

*Записано 11 серпня 1998 р.
в с. Кропивна Золотоніського р-ну Черкаської обл.
від Євдокії Григорівни Лушник, 1909 р. н.
(АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14-5, од. зб. 637, арк. 19–20)*

Про голод 1933 р. згадує:

– *А в 33-му померло у вас багато?*

– Багато. І пісню таку ж були склали про їх, що «В 33-ому году люди мерли на ходу».

Та було ж таке, іде чоловік, споткнувся, впав, вже він не встане...

– *А в кого корова була, тим легше було?*

– Конешно, як корова була, то можна було в 33-ому жити. Можна було тої чорної картоплі натовкти та напекти тіх млинців та нарізати локшини... Та яке воно не є, звариш, таке як грязь, що ж там є... А в кого не було нічого, то важко було виживати.

– *То ви кажете, багато цих людей померло, місцевих?*

– Багато, багато. І сирі буряки гризли, їли. У нас тут недалеко жили, вже нема їх нікого, вимерли. То він ішов з Маліївки, ше зайшов і до нас, ми під Маліївкою жили. А сусідка і каже: «Федоре, ти й додому не дійдеш», а він: «Дойду». І такий буряк старий гризе, гризе як коняка. І таки додому не дійшов, по дорозі вмер. Попробуйте, це такий голодний, щоб сирого буряка. А однак умірають, хоть так, хоть так.

– *А колгосп вам не допомагав ніякою їжею під час голоду?*

– Ні, нічого.

– *А на роботу ж все одно гонили?*

– Гонили, і ще, головне діло, як підеш на роботу, увечере суд, це товаріческий суд звється. І п'ять рублів штрафу. А за що ж я вторгую, що ж я дам? А наклали налоги які! А наклали і м'ясо, і молоко, і все чисто. І яйця, двісті штук яєць винести, усе ж чисто. А за що я його вторгую! Вже почали буряк давати, аж після війни. Семдесят сотих буряка. Так така ж була земля, її ж ніхто не мотижив ніколи, як оце асфальт коло хати. Рубаєш, то руки одлітають...

**Кіровоградська
область**

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Віри Кирилівни Мартиненко, 1922 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

У 1933 році я з меншою сестрою і батьком жила в Новоукраїнці по вулиці Кірова. Мама від тяжкої хвороби померла у 1929 році, батько сам ростив двох донечок. Цей рік видався малоурожайним, зима була дуже холодна. Батько працював у колгоспі, за свою працю нічого не отримував. Кожного дня приходили люди в кожаних куртках з красними пов'язками на рукавах і допитували батька, чи все здав. Вони забрали все їстівне, що тільки було.

В глиняному горщику під піччю стояло насіння з кавунів, то вони і те забрали, не погербували. Без матері, будучи малими сиротами, ми не одержували ніяких пайків. Батько збирав лушпайки з картоплі, варив нам суп. Звичайно, наїстися ним ми не могли, через це завжди хотілося їсти, у нас опухали ноги і руки. Потім, у другій половині нашої старенької хати, зробили склад, де збирали молоко, вірніше, прийомний пункт. Батько підібрав ключа до замка і кожного дня брав чашку молока з бідона, а туди доливав води. Нас просив нікому про це не говорити, бо якщо хтось дізнається, то його уб'ють. Ще він говорив, що хай ліпше уб'ють, ніж бачити, як його рідні донечки помирають з голоду. Перед смертю мами він дав слово, що збереже і виростить донечок. Батька кожного дня посилали копати ями для небіжчиків. Люди помирали цілими сім'ями. За свою роботу він одержував 200 г макухи. Ось так ми вижили.

За ту зиму померло дуже багато людей, кожному яму не встигали викопати, ховали в загальній. Весною було трішки легше. Ми їли різні трави, цвіт з дерев. У 1933 році урожай видався великим, але не було кому його збирати, сила-силенна людей вимерла.

Це був дуже страшний рік. Забути його я до сих пір не можу.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Лідії Сергіївни Данико, 1927 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

Ми на той час проживали в селі Ульяновка Новоукраїнського району. Сім'я наша була велика: тато з мамою і шестеро дітей. Я була

найменшою. Ми жили непогано, мали коней, худобу, працювали на огороді і на полі. Хоча я була і маленька, але добре пам'ятаю той страшний час, коли у нас забрали всю живність з двору до колгоспу, обзивали батьків, які плакали, і ми разом з ними, погрожували, якщо батьки не підуть працювати до колгоспу, то ми (діти) повиздыхаємо від голоду.

В колгоспі батьки працювали задаром, така була тоді плата, правда, варили якусь баланду, варили з ріпи, буряка, жменька якоїсь крупинки, давали по 1 порції, то вони її приносили нам, ділили, розбавивши водою. А нам, дітям, так хотілося молочка, ми просили у тата з мамою, а вони плакали і ми з ними. Осінню було легше виживати, трохи могли зі свого городу украсти для себе квасольки чи бурячок, курурузки потрібнито. Все, що можна було передерти на крупу, мама ховала то у наші клунки з одежею, то за образами, то в сараї і все наказувала нам нікому не розповідати. Врожай тоді був хороший, все гарно вродило, але ми не мали права на своєму городі щось зібрати, щоб поїсти. Ходили люди, в нашому селі їх називали просто «банда», вони все обміряли, записували, скільки рядочків чого росте на городі, а осінню, як виростало, все вщерть забрали і вивезли, не оставивши нам навіть маленького бурячка. Після того, як повивозили з людських городів всі овочі, позабирали всі фрукти, не було ні яблучка, ні сливи. Ця «банда» унадилася ходити по хатах. Який це був страшний час, все перевертали уверх дном: розбирали печі, сколупували долівку, стіни, штирями передовбували все подвір'я, шукаючи крупи, порозбивали ікони. Такі рейди були часто, і пам'ятаю, як одного разу вони нічого не знайшли, бо вже все забрали, крім наших душ, тоді почали бити батьків, тата закрили у сараї, нас повикидали з хати, а маму залишили в хаті і знущалися, щоб признавалася, де заховала кукурудзу.

Ми ледве пережили зиму, далі було ще важче. Почали пухнути ноги, батьки ледве ходили на роботу. Почали вимирати люди, особливо маленькі діти. Весною ми, діти, як та гусінь, лазили по деревах і об'їдали бруньки з акації і фруктових дерев, листочки не встигали з'являтися, ми були дуже голодні. А як почалася трава, то ходили і рвали по берегах молоденьку травичку і їли її. Збирали сусай, молочай, козелики, листочки акації, вишні. У нас, дітей, теж поопухали ноги і живіт. З думками про їжу вставали і лягали, добре, що хоч вдосталь було води, це у нас ніхто не міг забрати.

Пам'ятаю, як помирала моя старша сестричка Дуня, їй виповнилось дев'ять років. Вона лежала в хаті на сіні, вся опухша, піднімала ручку і просила їсти, а в нас нічого, крім молоденької травки, не було. Один Господь знає, як ми вижили.

Батько залишив колгосп і пішов працювати на бурякозавод, приходив додому пізно, а ми, п'ятеро дітей, виглядали його, бо він приносив нам густий майонез з кусочками буряка.

Мертвих, які лежали по дорогах, по хатах складали в безтарку і звозили в одну яму. Це був спеціально зроблений голод, щоб вимерла Україна, але й досі не можу зрозуміти, з якою метою?

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Олексія Антоновича Фулги, 1926 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

У роки голодомору наша сім'я: батько, мама і троє малолітніх дітей жили в селі Рівне Новоукраїнського району. Я був серед дітей найстарший, мені йшов тоді восьмий рік, молодшому братику було чотири роки, а сестричці – два роки.

У дитячій пам'яті навіки закарбувалася картина: мама веде мене за руку по дорозі, обабіч якої лежать мертві, опухлі, напіводягнені люди. Серед них і дорослі, і діти... Я не міг тоді зрозуміти маминого пояснення про те, чому ці люди померли з голоду, адже всі вони були такі «повні»...

Ті роки не дають спокою і нині, адже дитячі враження – найяскравіші. Найстрашніше – це постійне відчуття голоду, яке свердлить мозок думкою: «Що поїсти?»

Більшовики організовували «банди» із людей, які втрачали людську подобу і суть. Ці бандити ходили по хатах і, не жаліючи ні старого, ні малого, забирали все їстівне і неїстівне, до kwasолини. Ця політика привела до штучного голоду при гарному врожаю тих років...

Що їли? Все, що бачили навкруги: сусай, кульбабу, середину зі стрілок лопухів, цвіт акації... Мама пекла маторжаники, змішуючи макуху із різними бур'янцями, висівками або буряками.

Виживали люди, хто як міг. Наша сім'я вижила завдяки тому, що батько працював в МТС, їздив по селах-дільницях, і за це йому давали пайок.

Пам'ятаю, як ми чекали його із їжею, і як боялися його вечірніх розповідей мамі про повальні смерті по селах і про випадки канібалізму, як батьки їли своїх дітей.

Пухли ноги, руки, не було сил ходити, діти втрачали свідомість від голоду.

В ті роки померли наші сусіди та близькі родичі, але в нашій сім'ї всі дожили до нового врожаю. І мало-помалу відійшли від голоду.

А померлі з голоду, скидані в братські могили по Україні, заростали травою без могил, без хрестів, щоб не бути нікими свідками злодіянь влади проти власного народу. Молю Бога, щоб такого страхіття більше ніколи і ніде не повторилось.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Поліни Йосипівни Коган, 1921 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

Я народилася в м. Одесі. Нині проживаю в м. Новоукраїнка. У 1932 році мені було 11 років. Про голодомор пам'ятаю, що в цей час в Україні продовжувалась хлібозаготовча компанія. Конфіскація зерна в колгоспах стала основною причиною голоду в Україні. В містах був введений паспортний режим. Той, хто хотів потрапити до міста в пошуках роботи, отримував відмову. А ті, хто працювали в місті, жили під загрозою «Закону про охорону соціалістичної власності». Закон передбачав за крадіжку колгоспного майна або соціалістичної власності розстріл або 10 років тюрми з конфіскацією майна.

Мій батько в ті часи працював теплотехніком і інколи для працівників виділяли продовольчі пайки. Так як місто Одеса – морський порт, то видавали продукти моря. Одного разу батько отримав рибу, для сім'ї це було як свято. Та згодом сталося масове отруєння. Як говорили тоді люди, причиною отруєння були нелуджені банки, в яких тримали рибу. Але всі ми добре знали, що це було скоєно навмисно. Після цього отруєння моя мама дуже довго хворіла.

Щоб підтримати голодуючих дітей, їх у школі годували кониною. Вдома пекли млинці з лободи. Та навіть цієї трави не було вдосталь, ми за лободою їздили в Аркадію, ходили на окраїни міста. У 1933 році народилася моя сестричка, від постійного голоду у мамі пропало молоко, у мене почались голодні обмороки.

З нами тоді жила старенька бабуся, яка вже зазнала голодних часів. Завдяки її досвіду та батьковим пайкам наша сім'я вижила в ті страшні часи.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Олександра Яковича Мірошниченка, 1925 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

У 1933 році мені було дев'ять років і всі події того часу я добре пам'ятаю. Дуже тяжко ворушити ті страхітливі дні. Так склалося, що коли ми жили в селі Веселий Кут Знам'янського району в 1931 році восени так звані «активісти» з ледарів і нероб під орудою комуністів все їстівне позабирали у селян, а хто не хотів вступати до колгоспу, то тих повиганяли зі своїх хат. А в нас все забрали до нитки, заставили перев'язати полу, а зерно забрали, в погрібі облили гасом картоплю та поперекидали діжки з квасниною. Так склалося потім, що ми виїхали на Донбас до батькового брата. Батько віддав золоті часи голові сільради, щоб він дав довідку, що ми є жителі села. Але по невідомій причині всі колгоспні коні одноразово подохли, і в селі не лишилося жодної коняки, то ми найняли підводу в с. Черноліска, і нас відвезли на ст. Знам'янка.

На Донбасі батько влаштувався огородником на шахті, а мати – в їдальню при шахті, я пішов до школи. Але через деякий час на шахту прийшло розпорядження, щоб з місця, де мешкали сільчани, направили довідки з печаткою, як вони відносились до радянської влади.

З сільради відповідь була така: «Направити на місце жителя за расхищение колхозного добра». Як потім з'ясувалось, колгоспу потрібен був огородник. На шахті батька розрахували та запропонували за 48 годин звільнити квартиру, і ми в першій половині березня 1933 року приїхали в Знам'янку, але вийти з вагона було неможливо – лежали два мертві чоловіки, а під стіною залізничного вокзалу лежали штабеля мертвих.

В село ми не повернулися, дуже нас образили неправдою. Батько по довідці з шахти влаштувався огородником в підсобному господарстві Знам'янського відділку залізниці, то ми ходили до батька на городину і одного разу так наїлися шавлю, що ледве вижили.

Приходилося їсти жаб, ящірок, варених земляних черв'їв. Їли сухе листя з липи, варили корінь очерету, а з калачиків пекли маторжаники. Голод був влаштований штучно, а виконавці цього злочину були більшовики, і я впевнений, що настане той час, що будуть судити партію більшовиків за організований ними голодомор проти власного народу.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Марії Петрівни Арсірій, 1928 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

У цей злощасний рік мені виповнилося всього п'ять років. Жили ми в Новоукраїнці: батько, мати і, крім мене, ще дві сестрички. Папа і мама працювали в колгоспі. Рік був дуже голодний, вдома не було чого їсти. До того ж прийшли представники від влади і забрали все, що було. Батька питали, де заховав зерно. Хоч батько хрестився і молився, що все здав, вони брали гострі шпички і продовбували стіни в печі, долівку, яку раніше мазали, скрізь шукали зерно.

Мама забирала всі речі з дому і ходила міняти на висівку, а потім з неї пекла коржі.

Я була сама сильніша, через те я вижила, а дві сестрички померли від голоду.

Батько боявся ходити збирати зерно, бо говорив, що є закон, який гласив, що за збір зерна – смерть.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Зінаїди Пантелєївни Мартиненко, 1925 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

Пам'ятаю, що в сім'ї нас було двоє дітей: я і менший братик. Голодомор пам'ятаю, як страшний сон. Голодували дуже сильно, їжі не було ніякої. Батько тяжко захворів на запалення легенів і помер. Мати працювала в школі технічкою, але порізала руку, сталось зараження, і мати не змогла виконувати свої обов'язки на роботі, її звільнили. Мама зняла золоту коронку і виміняла на 1 кг борошна і пекла дітям коржики, примішуючи до них лободу і ще якусь траву, варила суп, домішуючи до нього борошна.

Потім стало ще гірше. Весною, в 33 році, як зійшов сніг, всі старалися знайти якусь траву. За кожну бадилінку діти билися, кусалися. Всі були опухлі, рухались повільно. Влітку ситуація покращилась, бо стало більше трави, їли лободу, молочай, щавель, шукали горіхи ліщини.

Потім в приміщенні, де зараз знаходиться міліція, відкрили пункт харчування, де намагались підкормити дітей. Один раз в день давали якусь гарячу похльобку з кукурудзи. Через деякий час їх в дуже тяжкому стані забрали і відправили в інтернат в селище Новодофіновка під Одесу. Там їх життя покращилось, їх одягали і годували.

Так вдалося вижити.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Дар'ї Олександрівни Полохової, 1926 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

Батько помер, а мати залишилась з чотирма дітьми. Дар'я була сама старша, а самому меншому було два місяці. Мати, щоб прокормити сім'ю, поїхала на заробітки.

Дітей оставила на шість місяців. Даші приходилось находити їду цим дітям. Вона вилазила на дерева, зривала листя з них, і діти підбирали і їли ці листя, так вони харчувалися травою і лободою, їли, хто що давав.

Коли мама повернулася дуже хвора і діти почали пухнути, то менших дітей забрали в інтернат, а Дашу залишили біля мами.

Потім сказали, що коли дітей перевозили паромом, вони потонули, до цього часу нічого невідомо.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Єлизавети Іллінічни Шептикіної, 1924 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

Жили ми тоді на хуторі Яблунівка. Сім'я складалася із батька, матері, бабусі, двох дочок і сина.

Ми збирали кінський щавель, додавали висівки, кукурудзу, пекли маторжаники, був город. Мама в'язала, у жнива варили у колгоспі галушки чи затірку. У нас була корова, тому у голодовку ми вижили всі.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Ольги Харитонівни Калоші, 1915 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

Народилася я у місті Новоукраїнка. Пережила голод з 1933 по 1947 роки. В сім'ї нас було шестеро дітей: п'ять сестер і один брат, мама і тато. Я була найстарша в сім'ї. Тато працював у колгоспі. На той час колгосп називався «Кулеметчик». Приходилось дуже важко, я теж працювала. Голодали, нічого було їсти, їли сусай, лободу, кропиву, висівки. Місили з висівки якісь пиріжки, добавляли кропиву чи якусь іншу траву. Так і жили. Одягнутись не було нічого, якесь лахміття натягували на себе. Взутися теж не було. Були одні на всіх «чуні». Ноги обв'язували тряпками і взувалися в ці «чуні». «Чуні» – це взуття з резини.

Батько важко працював, захворів, ліків не було, їсти нічого не було. Помирає батько. Пам'ятаю, мама дуже плакала і казала, що ми не виживемо. Обняла нас, пригорнула до себе, ми теж дуже переживали. Саме головне: нічого їсти, холод, голод. Страшно, а попереду життя.

Літом, коли поспіли колоски в полі, ми не могли навіть колосок взяти додому. Ходили по цих колосках пшениці, а самі пухли від голоду. Мерли діти, дорослі. Ще пам'ятаю, як кормили в колгоспі. Давали якусь похльбокку. Замість гарячого чаю – холодну воду без цукру. Борошна давали по 1 ложці додому. Як ми вижили, не знаю. А за те, що працювали в колгоспі, нічого не платили. Ніяких грошей. Ніяких трудовнів не ставили.

Страшно згадувати ті часи. Сльози самі котяться з очей. Нехай ніколи не повернуться ті часи голоду та холоду.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Олександри Никифорівни Стадник, 1912 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

У період голодомору проживала у селі Димино. Від голоду помер мій батько, тоді йому виповнилося 43 роки. Їсти не було чого та ще й поліцаї ходили, все забирали до останньої нитки, залишалось лише те, що було на тілі. Коли батько захворів, у нього позатікали ноги і він не міг встати. Я пішла працювати до радгоспу «Іванівський», і там мені

давали маленький шматочок хліба і похльобки. Я хліб приносила додому, тому що дома було ще восьмеро дітей, мама і хворий батько. Перед смертю він дуже просив їсти, але коли я принесла свій пайок, він уже помер. На той час урожай був гарний, але все витоптували, били і забирали. Допомоги від держави ніякої не було, ще й те, що було у домі, і те забирали. Весь урожай вивозили в Рівне (районний центр). Під час голодомору був виданий наказ, якщо ти украдеш п'ять колосочків, то тебе заарештують і посадять у допру. Пам'ятаю один випадок. У однієї жінки було двоє маленьких дітей, і коли вона поверталася додому з роботи, то зірвала сім колосків і заховала у пазуку. Це бачив управляючий і зразу заявив на неї. Її забрали у допру, вона взяла з собою і дітей, але їй не дозволили, сказали, що і так немає місць. Тому вона віддала дітей своїй сусідці, але коли повернулася, діти повмирили від голоду.

Помирало багато людей, ховали їх і на городі, і біля хати, і їздили збирали померлих, де вони їх дівали, нам цього не говорили.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Євдокії Омелянівни Бондаревої, 1917 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

Під час голодомору померла моя мама, брат, батько. Людей перевіряли на кожному кроці, якщо знаходили хоч трішки крупи у горщиках, забирали. Їли ми померлих коней, собак, деякі люди, щоб не померти, їли навіть своїх дітей. Навесні збирали мерзлу картоплю, горох, буряки. Всі ходили пухлі, брякші. Врожай був високий, але людям нічого не давали. А хліб лежав на елеваторі і гнив. Люди мерли, їх ховали, де хто міг: в саду, під деревами, на кладовищі в одній загальній могилі. Повкидають, зарівнюють і все.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Тамари Яківни Олейник, 1929 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

Під час голодомору проживала в селі Злинка Маловисківського району Кіровоградської області. В сім'ї було чотири чоловіка, із них – двоє

дітей. Батька посадили в тюрму. Забирали все, що було. Під час голодомору помер дід та тітка, їли мерзлий буряк, із трави робили блинчики.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Марії Федорівни Таран, 1920 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

Під час голодомору я мешкала у місті Новоукраїнка. Вмирало багато людей. У нашій сім'ї, слава Богу, ніхто не помер, хоча батько лежав при смерті, але все-таки вижив. Тоді не було врожаю такого, як завжди, та й той забирали й казали, що ми – селяни, живемо у селі і ми тут чимось переб'ємось, а в столиці немає нічого, що їм немає де й брати. Я не розумію причини голоду як тоді, так і тепер. Від держави не було ніякої підтримки, навпаки. Ходили та забирали усе.

У свої 13 років я бачила багато смертей. Вмирали цілими сім'ями, люди падали, як мухи. Панувала у свідомості одна думка: будь-що вижити. Людей тягли на ряднах або драбинах. Вам, молодим, не уявити цього жаху. Минуло те лихоліття, але біль у серці залишається на завжди. Ми завжди повинні пам'ятати пекучі стежки тієї страшної трагедії.

Дуже багато людей поховано на кладовищі біля третьої школи, але немає там ні пам'ятника, ні хреста, а тільки величезні купи сміття.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Ольги Дмитрівни Канарян, 1912 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

Мені було тоді 11 років, так що я пам'ятаю, як це все було. Ми жили тоді на Красному каменотьосі, біля кар'єру, в м. Новоукраїнка. Нас було четверо дітей і батьки. Була у нас корова, завдяки якій ми спаслись від голоду. Пам'ятаю, тоді такий був гарний врожай, і мій батько наймався до сусіда молотити зерно і заробив в нього чотири мішки жита, та як ходили бригади і відбирали все, то й до нас прийшли і забрали всі мішки з житом. Ще й щуп у них такий був, вони ним шукали: і в стінах, і в печі, і в сараї. Скрізь дивилися, чи не заховали. Так як

у нас була корова, то ми на зиму заготовляли сир і засолювали масло. Забрали все, нічого не лишилося. А мама мусила пекти нам такі ма-торжаники з лушпайок з картоплі. А як куплять батьки на базарі чи трохи висівок, чи крупи, то так ховали, щоб хоч це не забрали. А мій найменший брат, йому було тоді чотири роки, то він і ходити не міг від голоду, тільки лежав. Пам'ятаю, як кругом нас вмирали люди, наші сусіди. Але ми всі вижили.

*Записано працівниками Соціальної служби
Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Катерини Матвіївни Артеменко, 1930 р. н.
(підготувала до друку С. Проскурова)*

В сім'ї було четверо дітей: дочка Катя і троє близнюків: Надія, Віра та Любов і батько з матір'ю. Батько працював у колгоспі конюхом, мама була з дітьми по господарству. Батьки були сиротами. Їли ми лободу, листя, цвіт акації, ріпку, копали в річці коріння трав. Близнята померли, поховали їх в одному ящику. Хата була мазана, і мала Катя хотіла їсти, видовбувала пальчиком зерно з кізяку.

Одного разу йшли на Леонтовичі через хутір Ластівки і побачили, як там два брати з'їли свою сестру, вона була пухла, а хлопці думали, що повна, буде що їсти.

Батько голодував, пух, а одного разу голова дав жменю насіння, він з'їв і не дійшовши додому, в березі біля сусідів впав і помер. Мама його перетягла на кладовище і там зарила, додому не брала, так тоді було.

Люди бригадою ходили, забирали все зерно, продукти. Навіть з печі у глечиках забирали продукти у людей.

**Вінницька
область**

*Записала Н. Шалак 1994 р.
в с. Котюжани Мурованокуриловецького р-ну
Вінницької обл.
від Марфи Данилівни Солоненко, 1910 р. н.
(підготувала до друку О. Шалак)*

Гинуло в 33 году багато людей. Але всіх я не пам'ятаю. Хіба можна всіх запам'ятати...

Ось кілька фамілій людей, що жили на моїй вулиці: Фаріон Докія, Щупаки (вся родина), Король (ім'я забула), Демба Ганна, Арнаут Текля...

Іду я до мами своєї (а жила я з чоловіком у свекра) і побачила, що сидить жінка, Ганною її звали, під грушкою і їсть гнилиці і равлики. Їсть і прихвалює, що дуже корисні і смачні равлики...

Мені важко не було, бо чоловік був об'їзчиком і получав вісім фунтів борошна; свекрусі за те, що робила ланковою, давали шість фунтів борошна.

Одного разу чоловікові дали погану конячину їхати в інше село за хлібом. Коли він вертався з хлібом, голодні люди зловили його коняку, його побили, а хліб весь забрали.

*Записала Н. Шалак 1994 р.
в с. Котюжани Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.
від Аделі Мартинівни Шпаковатої, 1928 р. н.
(підготувала до друку О. Шалак)*

В нашій сім'ї було шестеро. Не було що їсти, але спасала корова. Та все'дно мій брат Антон був дуже спухлий. Померли з голоду мої дід з бабою. В 33-му люди тоді вмирили, як мухи. Мої батьки тяжко працювали в колгоспі і получали двісті грам хліба. Їли ше лободу, пирійку, школьки, равлики.

Пам'ятаю сім'ю, яка померла: Гачанірські, чоловік і жінка – Юсько і Людвіга. Коли помирили люди, їх збирали разом, накривали веретою і вивозили на цвинтар. Мені тоді було п'ять років. Але, пам'ятаю, людей тоді не ховали, а збирали всіх в купу, замогували у верету і кидали в яму.

Я до сих пір жива і лишилася на старість калікою, а пережила дві голодовки, а на старість не буде кому подати води...

Мама називалася Марія, тато – Мартин. Старший брат Людвик, сестра Марія... Молодший брат Антошко пішов на фронт, його вбили...

Ми так жили, що їли лободу, перійку, гнилу картоплю, школьки, равлики. Ми так жили... І це не забудеться ніколи.

**Луганська
область**

*Ці матеріали надала Марія Прокопівна Мурашова,
1925 р. н., у 2005 році
Луганській обласній філії
Асоціації дослідників голодоморів в Україні.
с. Малоолександрівка Тимонівської сільради
Троїцького р-ну Луганської обл.
(підготувала до друку І. Магрицька)*

Я являюсь свідком голодомору 33-го року. У той час я закінчувала 2-й клас школи, і це було приблизно в квітні. Ніхто з батьків мені не пояснював, що робиться в житті. Я тільки дивилася, що якісь чужі чоловіки забирали з нашого подвір'я все, що було нажите моїм дідом (батьком батька). Забрали сільгоспреманент, а з хлівів усю живність – коня, корову, свиней, овець (по декілька одиниць). Двір залишився пустим. Це була величезна трагедія і для батька, і для матері, і для мене. А батька ще й заарештували за те, що він куркуль, і відправили у Сватове в тюрму. Ми з мамою залишилися одні, а нас у неї було аж п'ятеро, я найстарша (десь перед Паскою мені було 8 років), і в школу я більше не пішла.

Після цього почали ходити якісь партійці, комсомольці, шукати заховане зерно. Лазили на горище, в погріб, комору, ходили з ключкою довжиною у два метри і штрикали нею в соломі, сіно – вигребли все, незважаючи на те, що нас п'ятеро – я (Марія), Ваня, Міша, Дуня, Шура, якого мама держала на руках, а він плакав і просив: «Дай, дай!».

Потім нас вигнали з хати, ми скупчилися перед двором разом з мамою. Вона не знала, куди нас діти. Потім сказала: «Ви тут посидьте, а я піду пошукаю якусь пусту хату». Знайшла хату, що стояла без даху, але всередині була з піччю і полом (ліжко), і в цій хаті мої братики і сестричка помирали. Їсти не було зовсім нічого.

Спочатку померли найменші, Шура і Міша. Їх положили в одну труну, яку зробив чоловік маминої сетри Нагорський Яків, а мій хрещений батько, відвезли їх на кладовище на тачці й закопали. А через тиждень помирає Ваня (перед вечором). Мама принесла якоїсь дохлятини, зварила і йому дала. Він із жадністю почав їсти, а потім бере рукою, витягає з рота те м'ясо і каже: «Мамо, на...» – і вмер. Я це бачила і не можу про це писати без сліз.

Цієї ж ночі вмирає і Дуня. Мертва лежала – кістки і кожа, присохша до хребта. Ваню і Дуню теж поховали в одній труні. Це було в селі

Малоолександрівці, тепер це Троїцький район, а тоді був Старобільський округ.

Ось і залишились мама і я. Документа ніякого не дали, а дали якийсь «вовчий квиток». Так це чи ні, а в розмовах я чула, мабуть, його давали для того, щоб ніхто не брав цих людей на роботу – ні в колгосп (це саме тоді організовували колгоспи), ні в промисловості, тобто ми повинні вмерти останні.

А ще коли було нас четверо (Дуня і Ваня були живі), мама прийшла з новою: умер батько в тюрмі в Сватовому. Там було стільки хліборобів з усіх сіл! Говорили, що в ями кидали мерців по 18–20 чоловік.

Мама і я ще живі були тому, що нас піддержувала мамина сестра з чоловіком. Вскорості одержали листа від сестри Саші, що жила в селі Павлівка нашої ж області, вона запросила прийти до неї. І ось ми зібралися. А ще була жива батькова племінниця Лена – сирота. І ось ми троє ідемо 60 кілометрів у Сватове, прийшли до залізничної станції, а там було брошених дітей з десятків. Зустрілась нам добра бабуся, нас запросила до себе (жила одна), були в неї днів зо два. Мама і Лена пішли щось випросити їсти, я лишилася вдома. Ось приходять мама і говорить мені: «Збирайся і пішли». Я зрозуміла, що вона хоче покинути Лену. Я не хотіла, упиралась, але вийшло так, що її бросили, пішли в ту Павлівку, але хата була пуста, ніхто там не жив. Ходили ми по базарах уже в Сталінській області.

В одному селі добрий секретар дав довідку, щоб мама десь змогла працювати. Ми дійшли до Красногорівки, були вже пухлі. Я залишилась в ямці на базарі, а маму взяли на поденну роботу в завод, але працювати вона не могла, і нас дві жінки направили в лікарню – ми вже були мерці, я вже не бачила очима, очі в мене були запухші, а яка була мама – не дивилась, знала, що і вона пухла. Хліб люди десь брали, несли, але ніхто й крихти не дав. Можливо, і вони були голодні.

В лікарні мама вмерла, а я лишилась одна. Де її закопали – мені не показали. Все добре пам'ятаю, не пам'ятаю, як мене виходили в лікарні, але з лікарні мене і ще трьох дітей відвезли в дитячий будинок в село Павлівку уже Сталінської області.

Там я прожила два роки, а потім мене звідти взяли бездітні чоловік і жінка, училась я вже у п'ятому класі. А перед тим, як нас забирали в лікарню, мама сказала, що моє прізвище не Розсоха, а Косенко (якщо треба буде). Я зрозуміла: це щоб не знайшли мене і ніхто не

вбив, документа на мене не було. І так я стала дочкою нових батьків. Дуже тяжко було назвати мамою чужу тьотку, але я себе примусила, уже була доросла. В них було що і їсти, і пити. Прізвище моїх нових батьків – Ляшенко Прокіп Петрович, а мама – Оксана Петрівна, я стала М. П. Ляшенко. Прожила в них добре до десятого класу, тут і війна 22 червня, якраз коли ми здавали якийсь екзамен.

Скільки не жила на чужині, а домівка завжди була зі мною, моїх думок ніхто не питав. А додому у своє село вперше я поїхала в 1953 році, там ще жили мамини три сестри, які розповіли, хто розкулачував (ледарі, які пролазили в компартію). Дивилася на свою рідну хату, яка була під соломою і, може, трохи більшою, ніж у Тараса Шевченка. Їздила я туди, поки ще були живі тьотки і дві двоюрідні сестри. Двоюрідним племінникам я не потрібна, а раніше була в нас величезна сім'я.

Коріння нашої сім'ї знищене, а теперішня моя сім'я – всього я, двоє моїх дітей і троє внуків, один правнук. Виявилось, що і новим родичам я також непотрібна. Чоловік помер дев'ять років тому, і прізвище моє тепер Мурашова М. П. Пішов мені 80-й рік, а рідного батька звали Розсоха Антон Михайлович, якого реабілітували в 1991 році.

**Луганська
область**

*Ці матеріали надав Борис Кирилович Федченко,
1922 р. н., у 2007 р.
Луганській обласній філії Асоціації дослідників
голодоморів в Україні.
с. Іванівка Краснодарського р-ну Луганської обл.
(підготувала до друку І. Магрицька)*

Нарешті прийшов час, коли можна без страху не тільки згадати, але й сказати про страшне минуле, навіть про Голодомор 1932–1933 років.

Я вже літня людина, але добре пам'ятаю про те страшне лихоліття. Та, на жаль, немало таких людей, які це заперечують. Їх тоді на світі не було, і звідки їм знати, що то був за час? Хай почитають промови і доповіді вождів компартії. Сталін особисто не раз підкреслював, що в 1932 р. хліба в Україні було більше, ніж у 1931-му, а про засуху 1932 р. в його промовах нема ні слова.

Тоді я мешкав у селі Іванівка Новосвітлівського (тепер Краснодарського) району. З нашого колгоспу імені 1905 року в 1932 році вивезли все збіжжя. Колгоспникам на трудовень видали по 150 грам зерна і по 10 копійок. На дітей, непрацездатних, старих людей нічого не давали. А пенсій тоді в селі не було.

Окрім Максима Лазаренка, всі іванівці вступили в колгосп. Керівниками до нас прислали Шаповалова (головою сільради), Селезньова (головою колгоспу) і Склярєва (парторгом). Це були перші росіяни в нашому селі – за винятком Івана Прокоповича Козачкова, всі мешканці Іванівки були українцями. Казали, що парторг Склярєв був «двадцятип'ятитисячником».

Нове керівництво виконувало всі накази згори сумлінно і в плані виконання хлібозаготівлі, і в плані боротьби з «класовим ворогом».

По сусідству жив старий дід Іван Дмитрович. Один із його синів Петро до колективізації був головою сільради, організовував колгосп і був його першим головою. А в 1930 році він кудись виїхав із села. Другий син Михайло був комісаром у Червоній армії і загинув у бою, захищаючи «завоювання Октября». Непрацездатного діда Івана оголосили «куркулем», «ворогом», забрали в нього кожух, бо більше нічого не було, виселили з хати і поселили в порожню хатку на краю села біля цвинтаря. А в дідовій хаті поселився новий голова сільради. Дід позатикав вибиті шибки, а в зиму на 1933 рік він помер з голоду та холоду.

Приїхав його син Петро в січні 1933 року, знайшов у цій чужій хаті тіло замерзлого батька (скільки він там лежав, ніхто не знає, бо людям було не до цього). Труну зробити ні з чого. Вирич яму на цвинтарі, накрив батька свитиною і сам закопав. А плачучи, людям розповідав, що зарив батька, як собаку.

Знаю точно, що ніякої засухи в 1932 році в нас не було. У березні 1933 р. ходила комісія по дворах і вимагала, щоб кожна сім'я здала зерно на сівбу. Вимагали пуд зерна і від моєї матері. А де ж його взяти? Матері за роботу нараховували по одному трудодню за день роботи. Підрахуйте, скільки вона одержала зерна. А в неї нас було двоє дітей.

Спасибі, що біля нашої хати була діляночка землі – город. Тож ми мали буряки, гарбузи, трохи кукурудзи. А більшість людей мали біля хати невеличкий дворик, але городини там не було.

Зима з 32-го на 33-й була злота, а топити – нічим. У нашому селі в ту зиму загинуло дуже багато людей від голоду і холоду, в першу чергу старі та одинокі. Пам'ятаю, в цю зиму померли старе бездітне подружжя Замогильних, дід Іван Кіонов і його дружина, діди Іван Ярошенко, Роман Шульженко, Хома Соломка та інші, я вже забув їхні прізвища. По селу ходили чутки, що в сусідніх селах було людодіство.

А беззубий Остап Хилько пішов на той світ, як казали, подавившись дохлою кониною. Тоді й коней годувати було нічим. Деяких коней забивали на корм колгоспним свиням і куркам, інші ж самі, доходячи, дохли. З них здирали шкіру, а дохлятину легенько прикидали землею на кінськім цвинтарі. Люди ходили туди і брали те м'ясо. Коней загинуло стільки, що весною в борони і сівалки запрягали корів колгоспників.

Через одну хату від нас жила сім'я Петра Соломка. Багато років молодим він ходив по наймах. Та врешті побудував чепурненьку хатину, посадив вишневий садок. Угледіли в ньому теж «класового ворога» – мабуть, тому, що він мав зброю (мисливську рушницю) і собаку для полювання. Тож на всякий випадок вивезли Петра із села (люди казали, що відправили його на Соловки), а в жінки забрали корівку і всі речі, а її з трьома дітьми (старшій, Надійці, було дев'ять років) вигнали з хати. Щоб не вмерти з голоду, пішли вони до родичів на рудник «Сорокін» (тепер це у Краснодарі). Так і загубився їхній слід. А в їхній хаті розмістили сільраду і пошту.

Микола Ярошенко не дожив до зими 1932–1933 рр., тому не бачив, яке лихоліття пережила його сім'я. У лютий січневий мороз їх вигнали

з хати. Син Миколи Ягор був прикутий до ліжка, але, незважаючи на це, його з ліжком теж винесли з хати. Укутала мати сина, чим змогла, та й побігла з іншими дітьми шукати притулку. А коли повернулась, син уже спав вічним сном. Ходили бездомні Яроші по хатах, просили заради Христа щось поїсти, а потім кудись зникли. Виявляється, їх вигнали тому, що їхня хата знадобилася під молокозавод (хоча який із хати молокозавод?).

Ми, діти, настільки захляли, що весною нас підготовували – давали щодня по тарілці юшки з «віки» (це фуражна культура) і по маленькому шматочку хліба з одного ячменю. А як розтанув сніг, мої ровесники пішли на «боротьбу з ховрахами». Появилось м'ясо. А шкірки ми здавали за копійки в сільпо.

Тієї ж весни ми на практиці здобули нові знання з ботаніки. Рацион наших харчів поповнився «вітамінами»: козельки, бабки, заячі вушка, борщівник, кінський щавель, молочай були нам до смаку. Особливий успіх у нас мали квіточки білої акації (я від них у 1933-му трохи дуба не дав). Зате наше керівництво не голодувало: баба Демчиха (так її кликали по-вуличному, бо чоловіка звали Демком) пекла хліб і для голови та секретаря сільради, і для голови колгоспу, і для парторга та їхніх сімей.

Якось учитель запропонував нам написати вірш на вільну тему. У той час я вже пробував віршувати. Тоді наша школа передплачувала дитячу газету «На зміну». У ній повідомлялось, що в Америці діти добувають собі харч у помийних ямах. На цю тему я й написав вірша. Він мені самому сподобався. Прочитав матері (батька вже не було – він помер у 1927 році). Мама похвалила, а вірш порвала і сказала, щоб нікому про нього не говорив, а то її посадять у «кутузку». А вірш цей я досі не забув, ось він:

Прочитав я в газеті «На зміну»:
Голодує в США дівтора.
Та чи кращу ми знаємо днину –
Як виносять мерців із двора?
Я не був там, не бачив, не знаю,
Як живуть в США діти тепер,
А про діда Івана я знаю,
Що зимою він з голоду вмер.
Не прожить нам, мій друже, й чверть віку

І не бачить безхмарних небес,
Бо їмо ми одну лише «віку»
І голодними ходим, мов пес.
Ходим в степ, ховрахів виливаєм,
Як наловим, то й м'ясо їмо.
З них майстерно ми шкірки здираєм,
За копійки здаємо в сільпо.
Та невже не прийдуть літо красне,
Чарівна і барвиста весна,
Не світитиме сонечко ясне,
Не цвістиме калина рясна?
Не журимось. Вже сонечко гріє,
На горбках зеленіє трава.
А як терен в квітках забіліє,
Соловейко в садку заспіва.

У минулому році я побував у Іванівці. Походив по цвинтарю. Трава по коліна. Огорожі немає, зате стоять ворота і зроблена з металевих труб хвіртка. Сів я коло могили своєї сестри. Вона теж пережила Голодомор 1932–1933 рр., а загинула в 1943-му. Після визволення села від німців погнали людей на мінне поле ховати убитих. Там моя сестра і загинула. Там, на цвинтарі, я занотував слова:

Була колись в Іванівці у діда хатина.
Нема хати, на цвинтарі вся моя родина.
Нема хрестів на могилах, нема і докори:
Їх спалили в 33-м у Голодоморі.
Гарно було у минулім, та щоб усі знали:
Під конвоєм у колгоспи людей заганяли.
Я сьогодні на цвинтарі свій рід поминаю,
Сліз утримати не можу і гірко зітхаю.

Хочеться вірити, що прийдешні покоління українців ніколи не забудуть про геноцид своїх предків і будуть справжніми патріотами України.

А ще я вирішив виписати цитати з мудрих промов «вождя». Не розумію, чому їх ніколи не використовують. Їх я знайшов у 13-му томі «Сочинений И. В. Сталина» (Государственное издательство политической литературы. – Москва, 1951 г.). Ось ці цитати:

1) «Мы преодолели хлебные затруднения, и не только преодолели, но вывозим за границу такое количество хлеба, какого не вывозили за время существования Советской власти» // Новая обстановка – новые задачи хозяйственного строительства (речь на совещании хозяйственников 23.06.1931 г.). – С. 71;

2) «В чем состоит главный недостаток нашей работы в деревне за 1932 год? ... Объяснить это плохим состоянием урожая никак нельзя, потому что урожай у нас был в этом году не хуже, а лучше, чем в предыдущем. Никто не может отрицать, что валовый сбор хлебов в 1932 году был больше, чем в 1931 году» // О работе в деревне (речь от 11.01.1932 г.). – С. 216;

3) «В 1932 году хлеба у нас было больше, чем в 1931 году» // Там само. – С. 217 [А про те, що у 1932 р. була засуха, Сталін не говорив. – Б. Ф.];

4) Валовая продукция зерновых в миллионах центнеров: 1931 г. – 694,8 млн; 1932 г. – 698,7 млн; поголовье крупного рогатого скота в миллионах голов: 1929 г. – 68,1 млн; 1932 г. – 30,7 млн; 1933 г. – 38,6 млн // Отчетный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б) от 28.01.1934 г.;

5) «Мы добились того, что у большинства колхозников уже имеется по корове на двор... Уж мы, большевики, постараемся, чтобы все колхозники имели у нас по корове» // Речь Сталина на первом всесоюзном съезде колхозников-ударников 11.02.1933 г. – С. 252 [До речі, в нашому селі до колективізації корови були в кожному дворі, а у 1933 році селяни залишились не тільки без корів, а й без курей. У нас теж не стало корови, адже треба було платити податки, виконувати м'ясопоставку. – Б. Ф.];

6) «Мы добились того, что миллионные массы бедняков, живших раньше впроголодь, стали теперь в колхозах середняками, стали людьми обеспеченными» // Там само. – С. 246.

**Вінницька,
Донецька,
Житомирська
області**

*Записала Г. Стояновська 2012 р. в м. Вінниці
від Ганни Федотівни Вітрук, 1925 р. н.
(родом із с. Стадниця Вінницького р-ну
Вінницької обл.)
(підготував до друку Ю. Бідношия)*

– Мені розказували, що то ті люди, що пішли в коліктів [«машинове» товариство. – А. С.], як в нас казали, ни в колгосп, а в коліктів пішли, то їм варили якусь баланду і годували, і вони ни так вмирили. А люди, які пішли одноосібниками, «індуси» в нас їх називали, тих дуже вони, від них все позабирали, геть і приходили, де яка бараболя, де яка квасоля, все забирали, навіть як в горшку в пичі варилось їсти, то вони викидали те, шоб люди ни мали нічого їсти. Вони дуже вмирили. Але в нашому силі все-таки якось менши людей вмерло, бо сило наше нидалеко від Вінниці, за вісім кілометрів, то люди якось рятувалися, як хто міг. А сусідні села дужи вмирили. Помню одного разу до нас прийшла дівчина одна, дужи така гарна, ни знаю, скільки їй було років, можи, шіснайцять, можи, сімнацять. І вона прийшла, німа, ни вміла вона говорити, мама її нагодувала, дала їй з собою бараболі. Хліба в нас ни було, а так було шо їсти, корова дужи добра була, вона добри доїлась, і вона нас рятувала під час голоду. Пішла та дівчина в сусідне сило Соболівку, а там її зарубали, і зварили, і з'їли. Отаке пам'ятаю. А було жину корову пасти, з пастухами жинем, там, дивись, лижить мрець, там лижить мрець, там лижить мрець, отаке люди пирижили тоді.

– А це тобі на Голодомор скільки було – вісім?

– Да, вісім років. А, ше в нас дід Ловин, мамин батько, вони такі, ну ни можна сказати, шо вони багачі були, але мали своє поле, шось там скількись тих, як казали, м'оргів, о, і були корови такі, мав багато дітей, було кому робити коло зимлі. Хазяїн був. То як почали розкуркулювати, а вони ни пішли в колгосп, то в них все відібрали: город, хліви, все хазяйство забрали в коліктів, а з хати їх ни вигнали, бо найменьша дочка їхня, тітка Маріка заміж вийшла за наймита, в силі в нас казали – пролетар, то вони лишилися в хаті. Дужи як голод був, то тоді Ловин чуть ни помер з голоду. То мої тато й мама забрали його до себе, в нього ноги були вже такі, як валянки, такі грубі, і вони, ми його вратували. Але ясно, шо він скоро після того помер.

*Записала О. Івкова 2012 р.
у смт Дробишеве Краснолиманського р-ну Донецької обл.
від Раїси Степанівни Тарасової, 60 років
(підготував до друку Ю. Бідношия)*

Спогади про 1933 рік за переказами:

– Коли я ще була маленькою, вже й дорослою, от мені згадується батьки, дідусь, бабуся і старші родичі завжди казали: «Шо́ як не буде, аби не голодовка та не війна». Мабуть, нічого страшнішого не буває в житті. І от, згадую, що розказували в нашому, в рідному селі Рубцевому була страшенна голодовка: вимирали сім'ї, вмерли діти; і уже ось зараз, коли ми... вивчали цю тему – уже нащадки, я наткнулася в книзі на прізвище Шевченко Степан Акилович. Це ж точно рідний брат мого дідуся. І вже тоді пізніше я взнала по родичах, що дійсно, це був один з родичів, який помер в голодовку. А воно, не один він помер з родичів, були померли ще і діти, мати одна з родичів померла з дитям і, розказувала мені мама, що одна з жіночок в нашій родині померла. Голод був, їсти було нічого, і нарешті хтось їй дав хліба, і вона з такою жадобю з'їла цей хліб і зразу ж померла, тому що кишки розірвало. Люди їли все, що було. Звичайно, зелень, траву, коріння, навіть казали, що знаходили коней, які були облиті криозотом і взагалі дохлі. Вони їх діставали, мили, варили і їли. Смерть забрала велику кількість людей в голодовку.

*Записала О. Дивнич 2012 р.
в с. Харліївка Попільнянського р-ну Житомирської обл.
від Марії Андріївни Монастирецької, 1922 р. н.
(підготував до друку Ю. Бідношия)*

– Голодовку, що ж, пам'ятаю в трицять третьому році. Ось у нас було, де це Павлікова хата, тут були восьмеро дітей і вимерли геть усі за те, ну... голодовку в трицять третьому році, вимерли геть усі... голодовка то багато людей забрала, а так щоб німці, то не...

– А у 33-му яка голодовка була?

– Голодовка страшна, я тобі кажу, це в трицять третьому померли ці ж тут і там... на Скадовби (?) дуже багато померло... Це Прокопéць, він би тобі все розказав, він лучче знає, як я, він грамотніший... Багато людей померло, дуже багато.

– *Це я чого питаю, це так село ж було велике, то майже все ви-
мерло під час голодовки?*

– Воно не все, але багато... багато померло від голодовки...

– *А як ховали людей?*

– Як, везли, тако кидали в яму, всіх в купу, копали обшу яму. Ше тут же в нас на кладовишчі є обгорожене такими цепами, є ше була, то обша яма, там кидали йдне, те сидяче лежало, те – як хоч, бо всі голодні люди, всі були голодні, шо ж то...

– *Страшно було...*

– Страшно, певне, шо страшно.

– *Плакали люди чи вже і не плакали?*

– Не знаю, Саша, я й не буду казати, бо в трицять третьому я, скіки мені було там, то я не помню, не буду казати...

*Записав В. Левицький у квітні 2011 р.
від Віри Михайлівни Хлебнікової, 1935 р. н.
(народилася і до 18 років жила в с. Рогачі Ружинського р-ну
Житомирської обл., з 18 років жила на Донбасі,
приблизно із 40 років мешкає в Києві)
(підготував до друку Ю. Бідношия)*

З розповідей батьків знаю про голод у 1933 році. В тисячу дев'ятсот тридцять третій год, тоді вобше, голод був, шо й до цього врем'я про цю голодовку розказують. Но некторі захищають і не вірять і все говорять, шо це просто як видумка. Мама мені розказувала... рядом моєї мами було три сестрі і два брати. Одна сестра, у неї було семеро дітей, вона і чоловік, вона, це було дев'ятеро, і коли мама туди пішла, подивилися, вони всі були вже опухші. Всі лежали покотом на полу, повмирала. Одна дитинка тильки повзала, ше живою була. І мама ту дівочку забрала до себе додому, потому шо мій бацько у те врем'я був у Москві, і він там працював і нам передавав груди сахару, которі мама ділила їх по малесенькому кусочку і давала нам, щоб ми не повмирили. І так вона й спасла і цю сестрину дочку. Голод був тяжолий, всі знають. Таке було врем'я, шо даже недалеко мене сусід, у нього тож були діти, п'ятеро, а в те врем'я в каждих дітей... людей були діти, по багато сем'їв. І він начав їсти своїх дітей. А коли не стало вже дітей, він тоді взявся вже за жинку. Тоді пошти шо все деревня вимерла.

Рідко яке оставалося... Опухші всі були... Шо там опухші, вобше не подималися люди. Це ше ти могли тильки трошички жити, которі оце підберали цих мертв'яків, которі возили вже в гроби. В ями, не було ніяких гробів, в ями просто. Викопували і кидали їх і закидали. Зараз у нас на кладбищі багато оцих есь могил. Канешно, воно вже позаростало. Наступили вже другі времена, ніхто на них не дивиться, все воно позаростало, от. А те врем'я набідувалися люди, а потом... наступило таке врем'я, шо і у... повмирили і дядьки моєї мами, осталися щитані люди. Много розказувала мені мама про таку жизнь, яка була. І вона, ви знаєте шо, і незабаром і в нас коли і наступив тридцять сьомий год, те саме повторилося. То був тридцять третій...

Вибирали, вивозили, бо це такий був приказ вроді як із Москви. І оставалися і комори пусти, і на сівби не було, шо в нас посіяти даже зерна для землі. А потом уже начали обчищати людей, і люди осталися без нічого, і потом настав той тяжкий голод, от. Канешно, це тридцять третій год я не помню, не знаю, но це все розказувала моя мама, от. Мене ше не було на те врем'я на світі, от.

*Записала К. Єфремова 2013 р.
в с. Карнівці Чуднівського р-ну Житомирської обл.
від Афанасії Йосипівни Дячук, 1934 р. н.
(підготував до друку Ю. Бідношия)*

– А Ваші батьки Вам розказували, як голод був у 33-му?

– Канешно!

– А шо розказували?

– Шо розказували? Шо ж багато людей повмирили, не було шо їсти. Люди їли майже одне одного. А шо ж! В річці збирали черипахи... черипахи такі. То вони їли й черипахи, а в батька була корова, ше якось сохранилася корова, то вони трохи вижили, бо корова була. Й дітей багато не було. А в кого було багато дітей, то вони геть повмирили! У нас одного чоловіка – вони ж як вмирили, діти, понімаїш, діти вмирили, то їх же ш брали ни в труни, нічьо – просто тако на яму вкидали, і всіх, понімаєш. То одного чолувіка укинули в яму, та й не закидали. То він з мертвих виліз. Да, то ще й держав нашу родичку. Батькову двоюрідню сестру. Виліз звідтилі! Якось отямився й виліз. Вони вже просто кидали... Ну дуже-дуже голод страшний був.

– *А в тридцять другому чого голод стався?*

– В тридцять третьому! Тобі сказати, дитино, що я не можу розказати, чого тоді голод ставсі... Тоді тоже, мабуть, була якась репресія, шось таке, був якийсь переворот, понімаїш. В країні був, видно, якийсь переворот. Ну шо ж таке – чо' голод стався? Може, десь висилали звідкісь, позабирали. То ж тоді – шо там сказати – забрали ж в людей були коні, забрали все, висилали на висилку.

– *А чого висилали?*

– Жила колись же ж, ото брали ці, до колгоспу, так? Люди жили – мали свої поля ті, сіножаті вони називалися, коні мали, воли мали – все господарство мали, ну і тримали, ну сіяли всяку, ну всяку всячину – всі і просо, і ячмінь, і жито, і картоплю садили, і все на світі. Люди обробляли самі. Понімаїш? То деякі бідні люди не могли там багато обробити чи шо, там їх мало було. А були такі багаті люди, шо багато в їх було, і коней було, і воли, і все, а горали вопше – тракторів же ш не було. Горали (орали) обично кіньми, волами горали. Багатше жили. Клуні були вони великі, ше в мого батька, ше до війни... вже война була, так, то в нас ше у млинок та й шо віяти зерно. То вони звозили додому цю пашню і молотили ціпами зимою, а потом віяли його. Ну, але колгоспу не було, люди були самі. Революція була у тисячу девятсот сімнадцятому році, може й це, після революції і стали утворюватись колгоспи. Типіру шо робили: відбирали від людей все, чисто все відбирали, да, хто не хтів отдавати, так... хто не хтів отдавати, то їх висилали. Чого прабабу вислали на висилки? Пощитали, що вони багатії! Шо в їх було більш коней чи шо. Те ж моя тітка рідня, баба була. Та як моя мати розказувала, які вони були багатії? І всьо, й надумались та й вислали на висилку. Висилали – не дивилися, чи в них є мали діти, чи нима, і туди, на каторгу. Були всякі звірі. Я тобі кажу. Люди такі були, знаєш шо, цего, теї тоді позабирали все, від людей. Муси(ли) люди голодувати. Повисилали скільки людей на висилку, шо вони попропадали, ці люди.

**Черкаська
область**

*Записала Г. Плотнікова 24 лютого 2009 р.
в с. Криві Коліна Тальнівського р-ну Черкаської обл.
від Анастасії Зіновіївни Вітвіцької, 1918 р. н. (А. В.),
та Мотрони Зіновіївни Круть, 1921 р. н. (М. К.) (рідні сестри)
(розшифрували Г. Плотнікова та Л. Іваннікова)*

У зв'язку з тим, що розшифровка Г. Плотнікової була з купюрами, довелося скористатися відеозаписом. Водночас розшифровка записувачки, яка, очевидно, знає місцеву говірку, топоніми та прізвища, значно допомогла, адже запис був не студійний, тож без текстового варіанта почути всі деталі розповіді було б важко, хоча й так залишилося чимало нерозбірливих місць у зв'язку з тим, що розповідь Анастасії Зіновіївни дуже емоційна, переривається плачем. Під час запису була присутня ще одна жінка, можливо, родичка або сусідка (бо у верхньому одязі), яка й ставила питання (Анастасія Зіновіївна зовсім уже не чує, то ж їй кричали в саме вухо). Вона зауважила, що про все це бабусі розповідали їй уже не раз, із подробицями, але вже позабували. Вона неодноразово нагадувала їм, що треба ще розповісти. Запис проводився за анкетною, але ненав'язливо, оповідачкам цілком дали можливість висловитися. Інтер'єр хати бідний, на стінах вовняні гуцульські килимки, портрети в рамках та рушниках.

Г. Плотнікова подала короткі біографії обох бабусь.

У Кривих Колінах, що в Тальнівському районі на Черкащині, живуть дві бабусі – сестри Мотрона та Настя. Вітвіцька Анастасія Зіновіївна народилася 1918 року, проживала, як і її сестра, все життя у своєму селі. Чоловік баби Насті загинув на війні. Народила у 1940 році сина, має онуку та правнука. Усе життя працювала у колгоспі ланковою.

Мотрона Зіновіївна, 1921 р. н., заміжня не була, працювала в ланці. Як пошкодила праву руку, пішла вихователькою в садок. За те, що збирала в голод на полі колоски в 1947–1949 роках була за ґратами з Іваном Руденком. З 1949 року завідувала дитсадком. Усе життя доглядала матір. 24 лютого 2009 року свідки подій 1932–1933 років поділилися з нами своїми спогадами.

(А. В.): Так, дітки. Я з вісімнадцятого году. Почала робити, дітки... У тридцятomu році колгосп почався. Голодомор, Голодомор почався! То я, дітки, проробила семдісят два годи! Проробила в колгоспі!

– *Ви розкажіть про Голодомор!* [тут і далі – репліки присутньої жінки. – *Л. І.*].

– То так, діточки. Голодомор, дітки, – ни було кришки – всьо забрали! Ні в кого нічого не було! І коти їли, і собаки їли, і люди людей їли. У нас, дітки, три сім'ї їли люди людей, да... Три сім'ї.

(М. К.): Три сім'ї в нас їли людей!

(А. В.): Було мені тринадцятий год, мене поставили ланковою, бо люди не могли, а я якось там лазила... І не думайте – хліба ні кришечки, нічого не було! Шкрабачки тягнули з води та їли... Витягали шкрабачки і їли... Отаке, дітки, горе було... І ходили ото й... в Корсунську ходили, були там гнилі кагати такі з картоплею, ми туди, дітки, ходила за тею картоплею, збирати... у кагатах... Та такі ліпйошки ліпили, із полови, дітки, з усякої полови пекли ті ліпйошки, і вакацію обривали... Але ж вакації не найлучі! І такі протівні, що не можна! Із квіту не можна їсти... А тоді, як поставили мене вже тею ланковою, та давали... Воно не густе, тільки юшечка така... Як це в мене був номер 555 номер... 550... Це тако людей було... Да... То, дітки, давали... Тіки засильняна юшечка... Три рази на день теї юшечки. Але так, дітинко, й робили... Так і робили...

– *Розкажіть, як голодні були, як падали люди, як мухи!..*

– ... Ой Боже! А люди попід тини лежали отако! Оце з кожної хати ідуть за тим кулішом, за похльобкою, із відрами, з горшками... То це там лежить, кончається під тином, а це там кончається під тином... Оце вам, дівчаточка, не можна розказати! То пекло було! Сильно горе було! [...] Оце стільки людей було!.. [550. – *Л. І.*] Одне другому не давало, бо шо, боялося, щоб те юшки не випило. Каже: «Воно вип'є юшку, а я тоді шо буду робити?..» Сильний, дітки, голод...

У нас тут на леваді. Родина. Ті вимерли з голоду, осталася дівчинка вісім год і мати. Вона тоді ту дівчинку вісім год зарубала, склала вже в горщик варити... Але Ярина тут, Яківна, Сашка Демчука мати, побачила та пішла до сільради, до контори, та й розповіла. Та каже: «Вона дівчинку зарубала, у горщик склала варити!» Та вони принесли із сільради хлібину, і їй дали, та вона іззіла та й кончилась. А те закопали, того горшка.

А там у селі Явдоха, Крикун хвамлія, там хто іде до неї на ніч, а вона різала та й їла... Отако ж ходили просили хліба попід хаті і молоді, й старі, й всякі. Та й йдуть до неї. А вона його з хати вже на ранок не

випустить. Уже вона зарізала та й усьо... Ой діточки!.. Сильно було велике горе! Сильно було горе! А я вже його й позабувала!..

– *Дев'яносто перший рік вже бабі!* [репліка присутньої жінки. – *Л. І.*]

– У тридцять десь п'ятому одна машина, оця хвортова, оця малесенька появилася, і один трактор. А то ногами, дітки, голодні копали, там на полі й вмирили. Отак прикопували [посіви? – *Л. І.*]. Бо посилали ж робити!.. То це на полі вмерло, а це вдома вмерло, а те під тином... Попід тини лежало...

А тоді у тридцять шостому році став головою колгоспу... Рубацького поставили головою колгоспу, у тридцять шостому році. А в його дядько був, Школьніков, у районі, в райісполкомі. Та й тоді сказали йому: «Посій, – каже, – горох, а тоді виконаїш горох самий первий по районі, та й будеш первий [по заготівлі. – *Л. І.*]». Він так і зробив. Та й тоді посіяв він той горох, виповнив він заготівку всю – а тоді людям дав по шість кілограм пшениці за день! [нерозбірливо. – *Л. І.*]. На трудовень. Бо ми заробляли. Я дуже тяжко робила і мамочка. Я хоч і мала ше була, а тоже робила. І мамочка робила. А тоді привезли, діточки, машину пшениці, получили, у тридцять шостому році! А тоді вже, дітки, пішло луче... А я, дітки... Як поставили мене в тринадцять років ланковою, то я тридцять год робила ланковою! Ці ланкові – останні, шо були... І я получала за ланкову гроші. Я свої до копійки віддавала ланці! [нерозбірливо. – *Л. І.*] Я, дітки, копійки не взяла! [тут ідеться про те, що іншим членам ланки нічого не платили, а їй як ланковій давали платню по 80 коп., і вона їх віддавала своїм підопічним, хто потребував. – *Л. І.*]

(М. К.): З чого його починати... Я Круть Мотрьона Зіновіївна. Робила я тоже в колгоспі. Ходила до школи в четвертий клас... І прикопували ячмінь там з подружкою, бо щоб узяти супу! [плаче. – *Л. І.*]... Ох!... А тоді вже ось Настуня і мама ходила на роботу, а я наче в школі... То це моє було діло – піти за тим... за супом за тим, і нарвати лободи, вакації, щоб на вечір було шо іззисти... Та одного дня був дощ до гобіду, а прийшов бригадір Гандрей Мовчан, та й каже: «Підете, кума, – бо ше й куми вони, – з Настуньюю туди й туди на роботу». О. А мама кажуть: «Та треба ж піти за баландою за тею!» А я кажу: «Та я піду та принесу»... Пішла я за тею баландою, правда, принесла вже, аж коло дому... Був дощ, та слизько, та впала... Та вилила той супець!.. [дуже плаче. – *Л. І.*]. Уходю до хати й кричу гвалт! Бо я ж ходила, щоб їм їсти принести! А Гандрей каже тоді до мене: «Знаєш шо, бери знов

цю дійничку, іди, скажеш кúхарці, нехай дасть супу цього тобі на гобід матері і тій, і Насті». Я, правда, пішла, вона мені ще й густого дала, спасибі їй, дай їй Боже щастя й здоров'я, густого дала. Іду і так уже радію! [плаче. – *Л. І.*] Берегом біжу, бо несу ж уже той суп... Приходю, а тут, де оце я вилила той суп, а люди ж ходили отако, та зробили такі ямки, а той суп збіг [у ті ямки. – *Л. І.*]. А тоді я стала, стала, повипивала той суп геть скрізь із тих калюжок... із калюжок... Приходю, ше застаю того Гандрея... А він каже: «А ти чого така замурзана?» Кажу: «Бо випивала той суп з калюжок!..» Господи, помилуй, усіх людей тепер іспаси, Господиночку!

[...] Тоді вже, слава Тобі, Господи, у тридцять шостому це ж наче став цей Рубацький. Його поставили в нас огрономом, послали до нас на практику, то він був у нас на практиці, а хазяї побачили, він добрий такий хазяїн, то як він кончив уже, закінчив, – бо це він уже кінчав у нас, – та поставили його головою колгоспу, то він у нас робив головою колгоспу... Це тридцять шостий, тридцять сьомий, а в тридцять восьмому його забрали в армію, він був у армії. То як я вклала руку в віялку, у трибки... Бо я прийшла зі школи та й пішла на роботу матері помогати, та вклала руку у требки, у віялку... Але ви не знаєте, такі шестерні там... Та порізало мені оце всю руку [показує. – *Л. І.*], оцей чиколоток...

– *Розкажіть, розкажіть даліше!*

– Та я ж буду розказувать! То він мене поставив вихователькою. Була я вихователькою. Сказали, що нехай буде вихователькою, бо вона ж у колгоспі руку цю порізала!.. Та я була вихователькою до сорокового року.

– *Ви за Голодомор розкажіть* [репліка жінки. – *Л. І.*].

– Та я ж буду казати!

– Це не той Голодомор! За той, що в тридцять третьому! Їм треба про це розказати! Що в селі було! В сорок сьомому то друга голодовка, а це за тридцять другий – тридцять третій год, оце їм це розкажіть! [репліка жінки. – *Л. І.*].

– Ну, то то я ж кажу, що я... Я тоді ходила до школи, ходила в четвертий клас, і того, я ше ж мала була... Я із двадцять першого року, доню, з двадцять першого року, о... Ходила до школи, і прикопували той ячмінь, оце щоб узяти баланди та й ззісти, бо йти ж до школи у дванадцять часов, бо ходили у другу зміну ми... Дуже горе було, дуже!

А тут на Крутівці жінка була... То повмирали її діти [плаче. – *Л. І.*], а вона їла тих діточок! Не закопувала їх, а отако як умерло, та й тоді давай його їсти!.. [крізь плач. – *Л. І.*]. Господі, одведи тепер усіх людей од цього голодомору! [Мотроні Зіновіївні не дають плакати. – *Л. І.*].

– У Голодомор церква була?

– Це було! Розібрали у тридцять шостому году.

– О це після голоду розібрали. Голодомор був у тридцять другому – тридцять третьому, то церква тоді була це?

– Була, була, була ще церква, але не правилось вже там нічого, бо виловляли батюшків цих та й вбивали!

– У тридцять шостому уже ліквідували ви це, да?

– А в тридцять шостому цей же Макар виліз на церкву, скинув хрести, то казала Єля, шо геть вікна дзижчали у єї, у сусіди... То його Господь накарав – він двадцять два годи сидів у тюрмі! Двадцять два годи! [плаче. – *Л. І.*].

– А врожай хороший був того року? Який врожай був у тридцять третьому? [далі всі одночасно говорять. – *Л. І.*].

(М. К.): Тоді був урожай, тіки шо забирали! Забирали! Тоді був урожай, тіки шо вони забирали! Геть і квасолю із банки висипали в нас. Бо тато сказали там до одної, кажуть: «Гахвію, я тебе в’ю, як ти забереш цю квасолю!». А вона взяла висипала та й забрала! Ту квасолю в банку... Гусьо, геть усьо забрали!

– Це жінка забирала? А що вона казала, та жінка? Вона якась була... Хто вона?

– Ходили ж комісія, комісія така була!

– Як вона звалась, та комісія, що забирала продукти?

– Як звалася? Комісія? Гахвія, Оксана...

– Більшовики, чи що вони були?

– Таке якесь, комнізан... Комнізам! За Сталіна!

– А що вони казали? Вони просто забирали і все, нічого не казали, чому вони це роблять? Нащо забирають?

– Не-е! Оце їх там хвалять, то вони забирають. І кажуть, шо «забирайте геть до зернини!» – та й вони забирали! Ходили по селі, носили таку бомагу, активістки ці...

– Розкажіть, як діда водили по селі! [репліка жінки. – *Л. І.*].

– А причепили таку бамагу на груди. Донечко, була банка квасолі на горі! А цих три жінки прийшло, активістки цих, і ту квасолю стали

знімати! А в нас же були діточки! А ті тато вилізли і ту Гахвію скинули з гори, бо последню kwasолину брала! Ой Бо-о-же!

– *Та й що? Та й що дальше? Діда водили по селі?*

– Та й забрала вона ту kwasолю! Та тоді узяли, та тата призвали до сільради, і вчепили йому отакого бомагу на груди, і на плечах іззаду! Три дні по селі ходив! Шо «взривщик». Водили по селі. Три дні. Шо взривщик... [нерозбірливо. – *Л. І.*] Три дні по селі ходив. Да...

... Та коняка, бувало, діточки, здохне, бо голодовка ж, коням не було шо їсти! Сто душ коло теї коняки! Та хто вперед – хоть печінки возьме, а хто ззаду... Хто дужчий – та одіпхне... Та геть і копити забирали, і кишки – всьо забирали!

– *Силою забирали?*

– Та воювали!

– *Хто перший, той схопив...*

– ...А коні тоді здихали, бо не було шо їсти коням тоже! Була голодовка...

– *А з чого все почалось?*

– А все забрали! А люди ж хазяї були! І коні були, й корови́ були, і машини в людей, молотарки, були, о... а тоді... Та й теї іде в колгосп, а те шкодує, бо це ж тре все здавати! А вони тоді всьо позабирали! Коні позабирали, машини позабирали і хліб забрали, всьо обголили. Обголили людей! Усьо забрали! У колгосп усе забрали, да, усе в колгоспі було, щоб ішли всі в колгосп. То це в тридцятому році оце, дітки, почалося таке бедствіє робити. До тридцять шостого году. Це ж не думайте, шо це тіки гола голодовка! І голі були, доню! Бо не було на шо... Копійочки ж не було! Як є оце одна хустининочка, то й добре! А то – ой Бо-о!.. В мене був один, дітки, валянок, а один чобіт, бо не було в чому... І гонили до січкарні... гонили, збиткувалися, дітки... Ой, таке робилось! Комсомольці це, дітки! Комсомольці таке робили! Актив! Активісти-комсомольці! За Сталіна... Спаси й помилуй!

– *А погода яка була в тридцять третьому році?*

– Не було засухи, ще й дощі йшли, був урожай сильний в той год!

– Тоді сильно вродило, – вони мені розказували вже не раз, та позабували... Тоді був урожай, та все підчисту забрали [репліка присутньої жінки. – *Л. І.*].

– ...Ой діточки, нагадаю – такі діточки малесенькі – їсточки і простягає, щоб шо дати... ручечку подає... Помирали дітки геть! Шей поховати не було де!

– ...Їх було п'ятеро [сестер цих. – Л. І.] – то дві в голодовку померли, одна в чотири роки померла ...

*Записала Л. Малець 2 травня 2008 р.
в м. Яворові Львівської обл.
від Віри Петрівни Саламахи, 1920 р. н.
(родом із с. Обознівка Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл.,
проживає в м. Яворові Львівської обл.)
(розшифрувала та підготувала до друку Л. Іваннікова)*

– Чи пам'ятаєте ви, що був голодомор у тридцять другому – тридцять третьому роках?

– Пам'ятаю дуже добре, бо я пухла була. Я ж опухла, в мене руки й ноги пухлі були! Пам'ятаю, всьо пам'ятаю. Пам'ятаю те, що забрали всьо! Шо в кого було, навіть квасолі жмїнька де була захована, наїшли! Ходили з такими ломами й то забрали всьо, не було нічого в нас їсти, абсолютно нічого! І був такий важкий... Там де я жила, в Обознівкє, там дуже важкий, всі люди... майже всі помирали... Ми, – в нас сім'я була шість чоловік, четверо дітей, я найстарша. І тато й мама. Мій батько був один на ціле село трохи грамотний – і бухгалтерію вів, і там це всьо... А мамина сестра жила в Кіровограді. І от як стала така велика біда, вона нас забрала. Ну але поки вона нас забрала аж весною, десь літом забрала, то... Школа моя була протів цвинтарю. І якраз тоді ото працю завели в майстернях. І майстерня була побудована десь десять метрів від цвинтарю. То я весь час, ми як там працювали, то бачили, як тягли тіх людей... Просто тягли! Клали такі ряднини і складали, і так тягли, тако викопували... Кидали так, а потім воєнних наганяли, рили траншеї то закопували...

Ну шо ше хочу сказати – велика біда! Нігде kota в селі не було, собаки, у потоці жаби нігде не було – всьо люди поїли. Навіть люди намагались їсти своїх дітей. Була в нас сусідка, Марія, а в неї був Іван, хлопчик. Чоловік давно помер [плаче. – Л. І.], теж опух і помер... І він ходив до нас, о, а ми трошки ше могли, бо нам з Кіровограда помогали трошки. А потім не приходив. І мама каже: «Віра, піди подивися, де Іванко». Я приходжу, вона сидить, Марія, – кажу: «Де Іванко?» А вона

була пухла... А вона: «О-о!» – у печі, у казані вона його пече. Порубала й вона його пече. Я кажу: «Нашо це ти зробила?» А вона: «О-о!» Вона нічого не соображала. Отакі випадки були.

У школі нам... Ми мали такі алюмінієві мисочки і дерев'яні ложечки і нам давали на великій перерві по ополонику якоїсь юшки або якоїсь каші. Ну, багато людей – багато померло, дуже багато! Ну потім нас забрали в Кіровоград, мамина сестра забрала в Кіровоград, і батько був на роботі, і там вже давали пайок. То я ходила в школу – то я майже не ходила. Бо батько робив на другому кінці Кіровограда, треба було двома трамваями їхати, то я одівалась в таке лахміття, із товстого полотна сумка така на шнурку через плечі – і я їхала трамваем як ото по той пайок, бо якбе я трошки оділась, мені б всьо забрали!

Ну, ще такий випадок був. Ми їли лободу весною, листя з вишні, листя з малини і шо тільки почало зеленіти, ми то всьо весною їли. І одного разу кажу: «Мам! Я піду в село!» Дев'ять кілометрів. «Я, – кажу, – не піду шляхом, а я піду полями, поскорочую якіх два-три кілометри». А там була балка, називається Данилова (?) балка, і такі кущі шипшини були. І потічок. Ну я пішла. Тоже в такім одіванні. Прийшла я у село, а сусіди напротів – багаті вони були! – зараз мене прийняли, накормили. Почала сусідка плакати: «На шо ти похожа?» Там мама нас одівала гарно, все... «А чого там?» – «Та, – кажу, – та треба!» Я нарвала кропиви, нарвала лободи, о... Потім вже бурячки такі були посходили – листя з бурячків нарвала... В мами город не був засаджений і хата, хату ми лишили, ми не продавали, ми лишили. І йду назад. Йду назад, о, – виходять із кущів три хлопці. Ну я вже шось розуміла! «Ого, – кажу, – буде міні!» Той самий вищий махнув рукою, ті остались, той підійшов до мене. Я кажу: «Шо ти від мене хочеш? Бачиш, – кажу, – яка я є – а ти шо від мене хочеш?» – «Нічого я від тебе не хочу! Давайте!» Думаю: «Ого!» Принесли вони мені таку хлібину, у торбині, якась квасоля, в другій торбині якась мука, о... А я так була кохтиною заціпнена і то всьо в мене тут було. Він мене розціпнув, позапихав мені то всьо, зацібнув і шнурком підв'язав, щоб мені не попадало. А ту лободу, то всьо з торбинами дав мені в руки, ше така торбина. І ше вивів мене аж на гору, бо там досить було виходити [плаче. – *Л. І.*]: «Іди не бійся!» Я кажу: «Чого це ви так робите?» – «А тут ми в таких, шо їдуть продавати, беремо, а таким, як ти, даємо!» [плаче. – *Л. І.*]. І я прийшла додому. Мама більш мене не пустила. Більш не пустила [плаче. – *Л. І.*].

З родини моєї, з моєї сторони, майже всі померли... Один дядько був трошки заможніший селянин, мамин брат самий старший, він до багатой оженився – його забрала «Трійка», тоді називалась «Трійка», як узяли, то ніхто нічого не знав, де він дівся!

Було таке, дуже тяжке було! Люди ходили, боялись навіть на дорогу вийти, бо ловили один одного, ловили один одного...

Як прийшла весна, як почало розтавати, то ці всі трупи попід хати так лежали, в хатах... А в хатах!.. Не встигали... Хто – як той сусід пухлий, той пухлий, а там померло двоє людей, і так той, вибачте, сморід там... Всього було по селі... Страшно! То просто я не можу то передати, як то було! [плаче. – *Л. І.*]

Ну, мама так старалася, той пайок діставали, щоб татові дати і тим меншим. А сама вона і я як-небудь! І ми були із мамою пухлі. Ноги в нас були пухлі, і руки були пухлі, почало обличчя трохи пухнути. Ну а потім батька десь нашого взяли в МТС бугалтером. Вже ми переїхали з Кіровограда в Цибульову пам'ятаю. МТС. І там ми вже город посадили, уже в тридцять четвертому. І потім там вони мали якесь насіння, лабораторії (sic!) Дали нам корову, як то дали – не знаю! Ну, то уже було легше. А так було дуже тяжко! То що Симоненко там виступає або вони – «не було Голодомору» – то велика брехня! Велика брехня! То я вам кажу ужас! Отако як згадала оце – то страшно, страшно дивитись!

У школу дітки поприходять, мале-маленьке й лізе, пухле ціле! І на уроках умирали, і на перерві дивилися – в коридорі одно-двоє лежить! Вже готові, о... Ну так... А забрали все! Не було чим ні сіяти, ні садити – все! Ті дівчата-комсомолки в червоних хустках, а хлопці з червоними тими... така стяжка, – ходили і то все грабували.

А нас учнів зимою пам'ятаю... Ми були більш-менш одіті, якісь чобітки мали і свитини мали... А то діти майже голі! Нас вчителька вистроювала і по селі: «Геть куркуля клясу!» – бо тоді було «клясу» [клас. – *Л. І.*] – «Геть куркуля клясу! За совєцькую власть!» Хоч і то українські школи, а ми такі лозунги кричали! Заводили нас на подвір'я до цих багатіших трохи і кричали ми: «Виходь з хати, куркуль! Виходь з хати!» До чого то було? То страшне було! Я вам передати не можу, як то було!

– А ті, шо приходили відбирати, вони мали якісь документи із собою?

– А хто їх питав?! Ото була ознака (?) червона хустка і червона... – а їх же ніхто не питав! А ті комуністи, то вони мали кашкети шкіряні

ніби, і шкіряні такі куртки, а то вже знали, що то комуніст! Шо то вже приходе він... до того... приходе шось... шось хочуть!

– *А зброю?*

– Вони мали зброю!

– *Мали?*

– Ці дівчата-хлопці не мали, а ті комуністи мали – то видно було револьвер... Мали, мали, ті мали зброю! Бо як хто сопроотивлявся, не хотів пустити до комори або там на горище, то вони наставляли пістолет, людину брали, кидали як собаку, а самі всьо брали, шо їм треба!

– *Били людей, ви кажете?*

– Били!

– *Били?..*

– Били, били! Страшно били!

– *А арештовували?*

– Арештовували! Арештовували ночю! Посплять... Там напротів нас був Микита, мав тільки одну жінку і одну дочку. Жінку й одну дочку. А такий більш-менш трошки заможній... Розумний був дядько, короче всього... Рано... Лукерія, Лушка, дівчина старша мене була... Кричить: «Тьотя Поля! Тьотя Поля!» – мою маму кличе. «Тата ноччу забрали!» А мама наша перехрестилась, каже: «Луша! Перехрестись, молись Богу – а ти його вже не побачиш!» То «Трійка» так називалась. Взяли – й нігде нічого не найдеш, вони їх убивали, і спеціально там ями десь мали і закопували...

– *А скільки їх приходило до хати?*

– А приходило і три, чотири і п'ять – їх багато приходило до хати! Вони тож трохи боялися! Але приходило їх багато. І по селі, ото село... То страшно! По селі ходять, співають... матюкаються [притишено. – *Л. І.*]. До школи приходили... Приходили до школи, і зайде в клас і питає: «У вас є ще зёрно?» «А де мама поклала квасоллю?» «А як там шо?» То діти такі вже як я, то не скажуть, а таке мале може й сказати... Та ховали – вони шукали, вони по городі шукали, вони скрізь шукали! Мали такі залізні... Бо підлог тоді не було, в хатах земля була... В людей рі-ідко в кого підлога була...

– *А можна було якось заховати зерно? Ховали люди?*

– Ховали. Мій дядько оцей мамин, шо «Трійка» його забрала, він багатий був, то він закопав на городі трохи, і ночу, там річка така, ставок, то я йшла ночу через сад одного багача, і до дяді Гриши, то відко-

пували, дав які два-три кілограми якого... Або в stodолі закопували... Навіть в стайні закопували... Ховали трохи люди! Но вони находили, вони всьо находили...

– *А забирали тільки продукти, чи й одяг, рушники якісь, худобу...*

– Худобу брали періодично. Періодично худобу брали. Але не було шо брати... У таких бідних, то всі корови, шо були, всьо порізали, нічо' не було, хіба в багатших трохи – ше осталося, о... Ну, брали цінності, забирали – перестень хто мав, образі якісь дорожші, бо в нас гарні образі, в нас не такі образі... Образі брали. Але вони образі нікуди не брали, вони брали їх, зразу розбивали й ногами топтали. Бо то такі рамки в нас були гарні, така вощина, віночки, і в нас так не можна було образів десь вішати, в нас тільки один куточок, і тут в куточку іконостас і згори лампадка висіла. То брали – зайдуть до хати або всі поб'ють, або заберуть Магір Божу... І розб'ють у хаті й потовчуть ногами! Вони ікони не брали. А то десь чи рушник, чи шось таке... Хто й зна, де вони, брали за собою, а де вони дівали, ми не знаємо...

– *А ходили люди в колгосп? І давали їм щось за те, що вони ходять в колгосп?*

– О-ой, та ганяли їх в колгосп, вони не ходили, їх ганяли! В нас, знаєте, поля обширні, великі... То моя мама – вона ніколи в полі так і не робила, о, бо ми не мали багато землі! То за які п'ять чи шість кілометрів вони йшли буряк обробляти, а я малого – малий родився двадцять дев'ятого року, брат, то я його на баркошки, прив'язували таку простинь, і я носила до грудей мамі на поле... Цілий день не пускали додому! Цілий день! Забрали, а потім коні забрали всьо, а потім корови забрали! То була, казали, помилка! Забрали корови! То жінки ночу зібралися й пішли – кожний свою корову назад додому привів! То котра втікла з коровою, а котра ззаду була, то ше й дістала добре! О. А потім вернули нам корови...

– *А давали їжу тим, шо ходили до колгоспу?*

– Ні! З дому брати мусіли! Шо їм могли дати, як вони перший рік, то ми позасівали, то вони мали шо збирати, а другий рік вони ж не мали чим сіяти! Поля пустували... Шо вони могли дати?! Вони не давали! Нічого, з дому мама брала кусок хліба, молока – і отак ішли... Хто там давав! Ох...

– *А чи чули ви таке – про закон «п'ять колосків»?*

– «П'ять колосків»?

– *Да!*

– Та то... Я може й чула, то забулась...

– *Чи дозволяли збирати?*

– В нас, не дай Боже, було вийти на поле один колосок підняти! Не дай Боже було! Як мав, ішов з торбинкою, бо такі торбинки через плечі на шнурку з товстого того полотна домашнього, – там хтось пішов, – то може кілограма не ма-ав! – то зараз забрали, арестували й в тюрму! Ні, ніякого суду того не було, нічого, десь відправляли в Кіровоград, бо то наш район і область була, – і садили, не дай Боже було піти на то... Навіть в'язанку сіна не можна було для корови взяти! На поле не можна було! То дуже карали, дуже карали! А як уже молотарка молотила, і хто взяв кілограм пшениці чи якого зёрна, то додому він не повертався! Де забрали – хто й зна, де того чоловіка. Отак було! Я це пам'ятаю! Бо нас, учнів, на поле виводили збирати колоски! І ми збирали ті колоски в мішки, бо тоді дуже великі втрати були на полі колосків, не так як тепер ото комбайн скосе, а тоді якісь жнивирки, косили вручну... Дуже багато було колосків! То нас виводили збирати, ми збирали...

– *А хто охороняв поля?*

– Охороняли той актив колгоспний. Не було тоді ні участкових, нічого того не було тоді! А той актив – ті комуністи, оті скороспечені комсомольці – оті охороняли!

– *І колгоспні комори?*

– І колгоспні комори, і всьо, вони на конях гасали по всіх селах. Та люди боялись, люди – ноччу з хати ніхто не йшов, бо боялись! Можеш піти до сусіда або піти на другу вулицю, то тебе заподозрюють в чомусь... Ніхто й не виходив!

– *А в який час приходили забирали?*

– А вони в любий час! І вдень, і вночі, і коли тільки їм здумалось, вони приходили і... Нараз за порядком всіх хат! А нараз вибірково! От в того, в того, в того. У любий час ходили! А арештовували людей переважно ноччу. Щоб не бачив другий. А все одно сусіди рано кричали і сказали, хто де...

– *А скільки раз приходили до хати?*

– Та до хати вони можуть і три, й два, і п'ять раз приходити, вони ж не вірили, шо в тебе нічого вже нема! Вони приходили. А прийшли – сусід Микола такий був коло нас зразу. Вони приходили до них – всьо

забрали. А він зазув чоботи, і в чоботи насипав в один чобіт пшениці, а в другий квасолі, взувся в чоботи. І на другий день ту пшеницю на жорнах розмолоти, такий суп зварили, до молока. І хтось чи доніс, чи шо, вони прийшли – «і де ти то дів, і де ти то взяв, і де ти то взяв»? То такий нюх був, така була... ненависть така була! О. Отакі були...

– *А коли почали помирати люди від голоду?*

– Ну, то почалася голодовка зараз зимою! Зараз зимою почали, бо вони згосини всьо забрали! О. А найбільше весною. В тридцять третьому найбільше весною, бо я ж кажу – майстерня була і така... Ну так, як Євкіна хата, цвинтар зразу. Бо школа скраю, була церква і школа. То людей найбільше вивозили весною. А зимою то на санках тягали або просто шнурками тако брали таку... хідник, як ряднина називалась – так тягали, і то притягне і лише. І лише. Потім наганяють солдатів, копають траншеї... і скидають туди.

– *А що було з малими сиротами?*

– Та де їх? Малі сироти – в нас не було таких, малі сироти, шо самі жили. А в когось – у тьотки, в дядька жили, то разом з тою сімєю й терпіли... В нас не було притулку там такого. В Кіровограді був, але в Кіровограді я навіть не знаю...

– *А помогали люди одне одному?*

– Помогали! Чим тільки хто міг – останнім ділилися! Останнім! Ну але шо мали – як сам не маїш! Ми в Кіровограді як жили вже, пайок діставали, то пару раз тато ходив пішки, о, то носив оцім сусідам, де Микола, де кривий оцей був, бо він наче помогав не раз в господарстві, о, коло коня, коло чого, – тато десь був в канторі в якісь, а він помогав. То тато носив їм. Одяг носив, бо тьотя, мамина сестра, давала, каже: «Неси, Петре, носи...» То носили. Помогали, помогали один одному, ділились останнім! Продавали за шо-нибудь, ходили міняйлики. Міняйлики ходили, – звідки ті люди були, я не знаю, но тут в західних областях того не було. Може й із Західної ходили, не знаю. Міняли! То давали за кілограм якогось зерна чи шо то можна було не знати шо вимінати! О. Перстень наприклад хто мав, то за кілограм-два зерна оддавали. Ходили, ходили такі люди, шо міняли. Переважно зерно носили. Не муку, не... а зерно, носили. От. Міняли. Потім почали наші люди якось переходити кордон сюди в Західну, о. Але рідко хто приходив з тим усим. Бо вони перейшли якось, тут їм люди дали, а назад коли йшли, на кордоні всьо відібрали. Всьо відібрали! Ото як мали кусочок

хліба десь захований – ото з тим прийшли! А так наші відбирали, не давали їм нічо! Таке життя було...

– *А хто не голодував у селі і чому?*

– Та не голодував голова колгоспу, голова селищної ради не голодував, їхня родина, родичі не голодували, о. Потім вчителі ше сяко-такo, бо якийсь пайок давали... Но в нас вчителі переважно були в Обознівці, як я була, симерічка там – з Кіровограда. Була помню Леся Михайлівна, я пам'ятаю, бо моя вчителька там – з Кіровограда були. Ну, і вони в Кіровоград ходили. А то всьо голодувало, всьо! Ну, хто багатший був, а потім багатших вивезли!..

– *А хто зумів вижити?*

– Та зуміли, дехто зумів вижити, хто десь якось, переважно вижили такі люди середнього віку. А старші і діти повмирили. А середнього віку люди вижили. Десь шось, коли весна вже настала, то начали тим бур'яном харчуватися. Потім сіяли дуже рано буряки. І листя з буряків – воно дуже поживне. Листя з буряків і самі бурячки їли. Потім ходили по смітниках до оціх багачів, лушпину збирали...

– *А мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

– Хто? Люди? Мали, мали! Допомогали один одному. Українці народ такий, шо помогали один одному. От наш дядько цей, то і нам помогав, і своєму братові помогав, но вони жили за річкою там, то не раз уже його брат прибігав до нас, приніс десь у чоботах або десь заховане там пару кілограм... А потім ми вже в Кіровограді, то вже їм помогали...

– *А що ще люди їли? Що люди їли такого?*

– Та шо вони могли їсти? Шо вони могли... Я ж кажу – всі коти поїли, всі собаки поїли, всі жаби ловили на тому, миші, щурі – нігде нічого не було! У потоках – я пішла до потока... – тряпки якісь полоскати мама послала. А там така старенька баба вже дві жаби мала. Кажу: «Шо ви, Фросина, робите?» – «Та ше зо дві, може, [в лапті? – Л. І.] уловлю», о. Їли... Отаке їли. А переважно солому, потім конюшину. Квіти з конюшини хто мав, о, варили, відварювали і їли. Потім так як ото січку різали, полову... То всьо люди їли як поросята!

– *А диких тварин, птахів?*

– Ну та де їх візьмеш? Ми, наприклад, в Кіровоградщині степ, в нас нема лісів! Не було. А хто жив близько ліса, тім було лекше. Бо вони диких звірів, качки там, і потім якісь корінці з рослин – вони вже з ліса

харчувалися, а ми в степу жили. Кіровоградщина – це степ переважно в нас. Там Чорний ліс є недалеко, але ми далше від нього жили.

– *А можна було щось купити в місті, чи був голод у містах?*

– У містах такого голоду не було, о, хіба такі, хто бідний і не працював. А хто працював на заводах, давали пайки. От нашому татові, він працював, то давали – вівся-ану муку, якусь кукуру-узяну муку, о, якийсь отакий ліпійшок хліба – на нас всіх. Давали. То давали пайки. Бо наш дядько, що був у Кіровограді, Іван, оцієї маминої сестри, на заводі робив, то дали їм на обід якийсь борщ, а там хробаки були. А він почав кричати: «Чим ви нас годуєте! Ми так тяжко, то літєйний завод, ми так тяжко робимо, а ви з хробаками!» – то посадили на три роки! За це, що сказав, що хробаки дали!

– *А можна було купити шось у місті або виміняти?*

– Можна було! Можна було! Ті спекулянти, ті богачі – вони чи мали якісь документи, чи шо, – вивозили на базарь! От міні хлопці, що дали хлібину й все, – везли на базар, а вони відібрали, налупили [набили. – Л. І.] й відібрали. Кае: «Не віддавали нікому – налупили і відібрали». От тобі й всьо було! То було на базарі дещо, можна. Але за шо купити, як грошей не було! За шо купити, як міняти вже не було за шо! Хіба тоді таке мали золото чи шо таке? Хто мав?! Рідко хто мав. Ото перстєнь за п'ять копійок або сережки мали... То вже такі-о більш інтелигентні люди шось мали... А такий селянин нічого не мав!

– *А не згадуєте ще випадків людодїства? Оті, що ви сказали – може, ще згадуєте випадки якісь людодїства?*

– Та то багато, це в сусідстві я згадала – та їли одне одного! Бага-ато таких випадків було! От приходиш у клас, – то́го нема, то́го нема, то́го нема... Роман Федорович був класний керівник, наш математик... А я підходжу, кажу... а я з математики була найкраща на цілу школу... А він каже: «Верочка!» От немає Наді, от немає Колі... о... І почнем питати – «померли ноччу!» Або пропали безвісти... Ззіли... О... Багато так. Багато... На весну школа наполовину була... Дуже мало нас було, дуже багато [померло? – Л. І.]. А такі середнього віку трималися, от як ви, всьо, а такі старші... Коні всі поїли, в селі не було коней нігде... О...

– *А де їх хто хоронив людей, від голоду?*

– То я ж вам кажу – в хатах, ідеш вулицею, – такий сморід... У подружки ходила... шо хата – от нема, не видно, не видно, не видно – і

в хатах всі помирали... Або, як ше сусід трохи, то заявляв у сільраду, і присилали солдатів, то ті тягали тих, з хати, забирали... Та в загальні ями кидали! А хто був сильніший трохи, а хтось помер в хаті, – на городі закопували. Не мав сили він на той цвинтар... Бо знаєте, села великі... В нас села там вели-икі! По сім кілометрів, п'ятнадцять кілометрів... Та й куди, хто його там потягне? Вони викопували на городі ямку, замотували в якесь барахло – труни ніхто не робив! – і так хоронили дома. Багато і хрестик поставили, могилку насипали, і так як ідеш селом – скільки таких можна було побачити! Хоронили отак, хоронили...

– *А платили тим, хто займався похоронами? Отак, як Ви кажете, трошки ховали людей?*

– Ні-і! Та хто ж грошей мав? Ніхто! І вдіти не було в шо! Воно вже всьо-отакі навіть кирзові чоботи поварили поїли! А шо було шкіряне – там мешти чи шо може було в кого – то ззіли! Варили то всьо пої-іли! О. Хто там кому платив? Хто там шо вбирався? Там умерла одна тьотка – хустки не мала на голову! О. Не мала шо хустки на голову. О. То мама її дала хустку. Прийшла її дочка: «Тьотя Поля, маєте платочок? Дайте!» Мама дала платочок... Не було навіть платочка на голову. Поміняли чи де поділи – хто його знає! Тоді бідота була, тоді така бідота була, шо ну! Отаке було.

– *А знаєте, де в селі ховали від голоду? Знаєте?*

– Знаю! Коло школи зразу в нас ховали! Цвинтар коло школи був. В центрі села, була церква, школа. Церква не зруйнована була, закрита, а не зруйнована була. В церкву ніхто нікого не носив і священника в селі не було. Священики повтікали... А ховали – пам'ятаю, всьо. Була я там потім після війни, ходили ми на цвинтар, із сестрою одною й другою, бо дві сестри в мене... Ходили ми на цвинтар. Нашіх там нікого не було. Але ми ходили. Помолилися і подивилися... То той рів, шо закопували, зробили так, як вал, – такий цілі-ий вал! І поставили хрестів може п'ять, на тім валу. Поставили, бо старші люди – вони дуже вірили в Бога, там вірять у Бога ліпше, як тут в Західні, старші люди. І поставили хрести.

– *То поминають тих людей від голоду?*

– Поминають. Помина-ають! О-о! Колись я була – мої батьки поховані... Тоже після війни, всьо... там в одному селі. А в мене двоюрідний брат є в Києві, він полковником був, воєнним. То ми там на

Провідну неділю. То ми їздили з ним. Два рази я їздила, чи три після війни. Ну, там столи накривають всьо... Тепер священик приходе... о, моляться всі, і поминають... А там де в селі – бо це не там, де я родилася, де мої батьки поховані, там батько робив бугалтером... То там на цвинтарі загальна могила є. Казали, не ховали в вали, а зробили велику яму, та кидали, то насипали вели-ику могилу, великий хрест! То там свічки багато ставили, квіти клали, квіти обсаджено кругом... Поминають, дуже поминають, дуже згадують! Ну, такі як я, то вони ж пам'ятають його. Про мою бабусю – ну, бабуся ж ранше померла, одна й друга – то ж знають! Поминають.

– *А якого патріархату в селі у вас була церква?*

– Православна, але Київського, Київського.

– *А пам'ятники не встановлені?*

– Пам'ятники? Я ж кажу, там, де батьки ранше жили, отам великий загальний хрест і там табличка, що погинули від Голодомору в такому-то такому році. Там є табличка. А таких пам'ятників я не бачила, щоб окремо були. Хто там окремо коли кого хоронив? Окремо не хоронили! Таки всьо разом!

– *А чи знає сучасна молодь села про голод?*

– Знають! Знають! Дуже багато знають! Знають, і відчують, і моляться за своїх пращурів, о... Тепер моляться тепер у селі, бо я була... Було мені десь вісімдесят два, чи що... Шість років тому. Я була у селі, де батьки поховані. То молодь... І церкву там відкрили, побудували велику церкву, велику побудували. І молодь до церкви ходє, і моляться, й на цвинтар ходять, і там всі в хустках, там не побачиш нікого без хустки. Там іде дівчина така молода чи жінка, – шарфік на шії, тільки до церкви – на голову, зав'язалася... Моляться, моляться!

– *А Ви самі розповідаєте всім про голод?*

– А як же! Я зла, як не знати шо! Як ото почую, шо говорить, там дураки оті! – та ти ж дурню, та ти тепер міліонер, хоч і той Симоненко, і ті комуністи – то міліоне-ери! Міліардери говорять то! А бідний народ – він таке знає, шо таке Голодомор! І то Голодомор спеціально був спланований! Нашо ж було ту квасольку з хати брати, га?! Нашо той горошок нещасний! – в стрючках був у Миколи, в цього, у в сусіди... Тримав в'язанку і в стрючках був горошок. То ж заставили його молотити й забрали горошок з стрючками! То це треба було знати – га? Люди добрі! Та чога ж ти того... Мій дядько, він здав... хлібопоставку, здав. Оцей

Грицько, що багатий був. Хліба поставку здав. Всі податки заплатив. Землю позасівав. Чого ти в нього хочеш?! Додаткову дали – віддав. То чого ти в нього хочеш? Бо це було спеціально сплановано, спеціально!

– *Ви не вважаєте, що причиною голоду була засуха або...*

– Та яка засуха?! Все було, урожай був прекра-асний! Не було – я не вважаю, я вважаю, що це було сплановано, спеціально сплановано!

– *А кого Ви вважаєте винними в загибелі багатьох людей?*

– А кого – партію! Партію вважаю винною, бо партія керувала, комуністична партія керувала! Хіба той Сталін всьо знав, що вони робили отуто на місцях? Може вони... Перекручення, колгоспам то було, лінія перекручення, що корови позабирали, корови, телята... Я кажу: «Скоро й свині будуть тягнути!» Бо то я очевидцем була... То перекручення було... Я це всьо пам'ятаю!

– *А Ви кажете, худобу, кажете, забирали – а не можна було заховати худоби?*

– Ну, куди ж її заховаєш? У нас лісу нема. Там де ліси були, то люди в ліси тікали, в гушавину десь тікали, – але їх там находили. А в нас не було лісу.

– *А було таке, що доносили сусід на сусіда?*

– Доносили! Дуже багато! Оці доноси – страшне були! І то на тих багатших – ледачі оті, оті ледарі оті, які не хтіли робити, які не обробляли свою землю, ледачі, не йшли на роботу в місто на заводи, бо тоді проси-или людей, що не хватало робочих, – оті наділи червоні хусточки, нюхали і докладали. Були доноси!

– *А чи знаєте Ви, що таке Торгсін? Воно перекладається як торгівля з іноземцями. Була така?*

– Торгівля з іноземцями?..

– *Так!*

– Ну, цього всього не знаю! Може, більше десь з містами або шо... У нас у селі не було іноземців... Ніколи, ніколи не було... Бо батько мій робив у канторі в Сельпо, то він бе знав. Потім хотіли його в колгосп бугалтером, але ми втікли в Кіровоград – він не схотів. «Нашо, – каже, – воно мені здалося?» Бо грамотніх людей не було тоді... Ну грамотні, я маю на увазі, читати й писати вміли, а так щоб шось вести не вміли! А батько вчився в Кіровограді, його батько вчив, Петра, здібний був. Отаке... А за іноземців чо'сь не пам'ятаю... Може й були... Не цікавилась...

У Кіровограді вже в школі то давали їсти усім. То ліпше давали. Там уже столова була... Ніхто не носив тих мисочок і ложок. Були алюмінієві ложки, алюмінієві миски, і приходили на великій перерві вже на місце своє, і більше давали – чи якогось супу, чи каші, чи хліба кусочок, – давали!

– *А держава не опікувалась зовсім?*

– Певно, держава давала вже їсти дітям? Держава, напевно, то давала.

– *А було таке, що брали дітей до себе, хто залишився?*

– Брали! Як померли батьки або дід і баба померли, а хлопчик був, то сусідка брала... Ну, а де його діти? Де дитина сама останеться другого, третього класу? Забира-али! То воно побуло трохи те й теж померло...

– *Ше вернуса до доносів. А винагороджували якось тих, що доносили?*

– А я-акже! Їх нагоро-оджували! Нагороджували – давали якусь свитину, якісь чоботи давали, якусь хустку давали... В нас там на Кіровоградщині така Марія була. Про неї навіть пише, преса пише, в Голодоморі то пише про неї. То вона на цілий наш район така була, розкуфирена! Була та Марія!..

– *Нічого більше не додасте мені, не згадаєте?*

– Ну, в основному все...

Записала В. Дятленко

*в с. Киданівка Богуславського р-ну Київської обл.
від Ольги Іванівни Дятленко (її бабусі)*

(розшифрувала та підготувала до друку Л. Іваннікова)

Ольга Іванівна Дятленко – це моя бабуся. Я її внучка. Зараз ми з бабусяю поговоримо про голодомор 1932–1933 років, який був у селі Киданівка.

– *Бабусю, скажи, будь ласка, твій тато, як я знаю, пережив Голодомор, так? Скільки років було йому на той час?*

– На той час йому було двадцять років.

– *А з ким він жив?*

– Він жив з батьками, батько, мати і ще молодша сестра його. 18 років їй було.

– *А Голодомор був після неврожаю, так?*

– Ні, він був штучний, Голодомор. Врожай був. Тільки шо усе повивозили. Все в людей позабирали, все повивозили. Ніде не було нічого, геть усе позабирали.

– *І як же викручувалися люди в ці роки?*

– ... І геть вигрібали із пічок. У печі вигрібали, шо там де людина в торбинці, чи якесь зерно, чи пшеницю, чи якесь просо заховала – вигрібали із пічок. І з топок вигрібали та забирали все остальне...

А моєї мами батьків тоже ж визвали в штаб. А замість них пішов їхній син, у той штаб. Пішов у той штаб, а тоді вже ж сказали, шо будуть десь отпралять...

– *Тобто вивозили із села?*

– Да, да, да!.. То він у того охранніка попросився, шо я піду надвір в туалет – і стрибнув із обрива в дерезу, і втік. І втік – там уже кричали: «Погоня!» і стріляли за ним, – але ніч, він у бур'янах сховався і втік додому, а до ранку із своїм дядьком заїхав аж у Середню Азію, приїхали, аж туди, то в голодовку був там.

Ми вже весною ходили в ліс по [леверду? – *В. Д.*], так називалась рослина така смердюча, їли її, коріння всяких трав їли, – ну шо хто міг. Люди з голоду мерли, пухли, з голоду мерли, було таке, шо... шо батьки своїх дітей їли...

– *Так повернемося до твого тата. Шо він робив у цей час?*

– У голодовку батько мій помер. Їм жить було дуже трудно, їсти не було за шо, і він... Тут у нас у селі був один чоловік, шо він мав паспорт і працював в Москві. І йому можна було провозить із собою... А дідуньо хотів поїхать на заробітки десь, щоб заробить хоть кусочок хліба, щоб сім'я з голоду не померла. То цей чоловік – у його був паспорт. Він у Москві робив, шо він міг із собою провести ше двоє людей, наче жінку і тещу. Ну, мама мого тата договорилася з ним, він обіщав узять і діда. Баба продала повітку, щоб гроші на квиток дать же цій людині. Передівся він, надів сестрину одежу, хусткою запнувся, сестрину одежу надів, – так наче ж цей чоловік везе із собою. І ше одного він взяв, двоє людей він взяв... Так наче він з собою везе жінку і тещу.

– *А як же жінка й теща – вони залишилися в селі?*

– Да, жінка й теща залишилися в селі, а він везе оце ж цих двох. А в поїзді ж уже ж провіряли, ходили провіряли, щоб ніхто ж ні до кого...

То дід закутався у цій жіночій одежі, закутався ж геть, щоб не видно ж було ні лица, нічого ж, бо як лице ж, то він же ж небритий нічого їде

там в тому потягу, то роззнають, що наче ж чоловік, не жінка! То тоді якшо перевіряли, прийдуть перевірять, то той же ж шо його провозив наче, каже: «Це моя жінка. А вона хвора, в неї грип»... То вони ж наче подивляться, та й і підуть. І так він його провіз у Москву.

– *А в Москві?..*

– ... А грошей же не було ж за шо, їхати в цю Москву, і йому сестра дала вишитий рушничок, щоб він там продав і щоб купив собі хліба, щоб хоч на перший раз йому було шо з'їсти. А сили то ж не було, голодовка, силу втеряв... Він зійшов з того поїзда і зразу тут коло поїзда того рушничка продав. Продав, щоб якусь хлібінку купить, щоб було сили ж, їсти. І тоді він у Москві зійшов з поїзда і цей рушничок поміняв на сухарі, щоб хоч трошки підкріпиться, щоб сили ж, щоб десь піти на роботу.

– *А в Москві в цей час не було голоду?*

– Ні, в Москві в цей час голоду не було.

– *Тобто голод був тільки на Україні?*

– Да, да, да.

... Він устроївся ж топить десь, кочегаром. Але ж там заробітки були малі. Він же ж хотів, щоб якусь копійку зекономить ше, щоб купить хліба та одіслать додому матері й сестрі, щоб не померли з голоду. Тоді він пішов, вже трошки ж наче там підробився, але ж там платили мало, ну трошки підробився, набрався сил і пішов на кар'єр грузить пісок. Він і не подужа і важко було – але ж він старався, щоб якусь копійку заробив.

– *А що в цей час було в селі? Як люди поводитися?*

– Люди в селі вмирили з голоду, пухли, їли одне другого. А дідуньо, дід, батько ж наче ж мій, висилав посилки сюди ж у село, щоб трошки піддержать матір і сестру, щоб не померли з голоду. І як вишле посилку, знають же сусіди, шо прийшла посилка... Вони йшли і просили, шо дай хоч сухарика, хоч конхвета ж якогось... Ну, баба ж... Мати батькова ж давала ж йому, але ж всього ж не дасть, бо треба ж і їм із голоду... То з'їсть та людина і просе ще: «Дай ще! Бо як не даси, то умру з голоду. Умру в тебе в хаті!» А баба ж не хоче, мати ж, не хоче, щоб він вмирав у хаті, то вона його виводила тоді, виманювала якось надвір: «Іди, дам тобі канхвета, тільки йди надвір!» Дала, – тоді закривалася, бо вона ж всіх не обігріє, всім не дасть, бо й собі ж шось треба, щоб з голоду не померти...

– *А що ваш батько в посилках передавав?*

– А в посилках він передавав в основному цукерки і сухарі, шоб...

– *Те, що він міг купити?*

– Да, те, що він міг за ті зароблені гроші купити.

В селі було страшно. Страшний голод був. Людей їли. Якась там одна жінка під лісом жила, – поїла своїх дітей. Уже ж нестерпно було... А тут сусідка ж була у нас, то каже, що повмірала сестри, мати, а вона вже до ранку лежала між ними, між мертвими... Людей забирали, їздила по селу повозка, і забирали людей на ту повозку. І копали ями... Не подужали люди копати ями, то рили такі міленькі, аби тільки шоб поховать, шоб закрить туди їх, тих людей. Бувало таке, що, – бо не подужали ж і ті, що возили, тоже ж не подужали з голоду... То бувало таке, що ше людина... наче ж... ну ше ж не геть вмерла, ше трохи дихала та хоронили, бо знов осьо ж не встигнуть вони одвезти, як знов треба вертаться і забірають ту людину на ту повозку та знов одвозить...

– *А хоронили окремо чи разом?*

– А хоронили разом, невеличку яму викопували і хоронили їх заразом. Ше й зараз багато викопується ж кісток. От і в нас у садку тоже ж там як викорчовували ж пеньки, то викопували кістки людей...

У селі в той час була корова-годувальниця. І молоко, і бувало таке, що різали м'ясо, як вже безвихід був... А були такі, которі трошки здоровші, то вони старалися викрадувать цих корів... Та в одній жінки розкидали даже ж хату, дерево, стіну розкидали, шоб витягти корову. Люди зогляділися та вийшли...

– *А де була корова?*

– А корови тоді держали у хатах. У хатах, там де люди жили, там держали корову, бо боялися, шоб... шоб ніхто не вкрав. У моєї баби ж була ж тоже ж корова. Вона боліла ж, зуби ж боліли, і голова. Вона вночі не спала, коли баче – стріху продерли, стріха продерта з горища, і хтось упав, чоловік якийсь упав з горища.

– *Шоб корову забрати?*

– Да! Вона вийшла рано – стріха продерта, і вже хтось добивався, шоб взяти корову. Продер стріху, заліз до корови, але ж шо вона тоді засвітила, яке тоді було світло, засвітила – та він злякався та втік! Та тоді давай... Це моя друга баба, мамина мати... Та тоді давай вона писать п'єсмо туди в Середню Азію цьому синові, шо втік, шо приїжжай, бо заберуть корову, то ми ж геть вже з голоду помремо, бо це

корова тільки одна годувальниця. А тоді вже він вернувся з Середньої Азії додому.

– *А той дідусь, він так і залишився в Росії працювати?*

– Да. Він у Москві там працював, а тоді вже ж наче вже треба ж було їхати... Ну приписки ж ніякої ж не було. Їм сказали, щоб вони студова виселялися. Він назбирав трошки якихсь копійок і хотів шось же ж купити із їжі і вже вертаться ж додому, сюди на Україну, до своєї хати. Ну тоді наче ж сказали їм вибраться в трьохденний строк, щоб повибіралося зсюдова. Ну, ше цього строку не пройшло, там він десь міняв якусь хлібінку, а там перепродає, щоб якась копійка ше й навару було, й шоб же шось же купити, шоб повести додому... І тут на вокзалі вже енкеведісти їх окружили і давай же їм наче ж казать, обіцять, шо заберуть і повезуть наче ж в Україну урожай збирати.

– *А він не один такий був, так?*

– Ні-і, там багато їх було! Ну, вони ж і повірили! Ну їх тоді посадили в поїзд, о, в товарняк посадили. А ше там же ж у цьому товарняку перевозили куркулів. Ну, їх стали везти – вже не на Україну! А їх везуть вже в Сибір!

– *А в Сибір саме куди?*

– Дід їхав... Тато – не знає куди. Приїхали ж, а там жили ті куркулі, яких раніше вивезли туди.

– *З України?*

– Да, з України. Ну, тоді ці куркулі кажуть до їх. Кажуть: «Хлопці, нам все одно вже: чи додому вертаться – нас розстріляють, чи тут яке нам життя буде».

– *А чому коли вони додому повернуться, їх мали розстріляти?*

– Ну, бо їх же ж щитали куркулями, то їх тут би розстріляли... «А ви, хлопці, якщо можете, то тікайте!» Ну, тато і з ше з двома своїми друзями давай же зтудова тікати. А їх же ж то переслідували. То вони ж добиралися ноччю, а вдень ховалися. Тоже ж поїздом, товарняками і всяк же, бо грошей – то не було... Їсти не було за шо...

– *Що вони їли тоді?*

– Ну, вони їли ж, як де коло станції, і просили в людей... В людей тоже ж не дуже ж було, то люди хто давав, а хто й не давав... А то десь коло цих джерельців, то десь городи якісь були, то якась картоплина – виривали. І тоже ж боялися... Виривали та їли сиру...

– *А чому сиру? Вони не могли її зварити?*

– Бо не було де зварить. Як коли то вже там в консервній баночці її спечуть, ту картоплину... А добіралося ноччю. Було таке, що – вони ж не платили! – скидали їх десь у тамбурі... Як стануть де... Або і на ходу із поїздів скидали... щоб вони ж не їхали... Добіралося ж вони додому... А тоді вже аж тут, як вже перестали їх переслідувати, то тоді наче їм було трошки лекше... Але ж ні їсти не було, нічого, одежа вже обірвалася... То батько штани ж задом надів, бо в колінах продерлися, бо це ж по поїздах, по тих же товарняках добіралося. Давай ті штани вже передівають на другу сторону, задом наперед, щоб не світилися ж ці коліна... А їсти не було чого, і так же ж важко було добиратися, дві неділі добіралося. Тоді влітку у тридцять третьому році він добрався додому. Уже село трошки почало оживать, уже зібрали ж урожай, уже колоски там трохи збирали, вже зібрали урожай... А в селі вже його считали помершим. Уже мама плакала і сестра, думали, що його в живих немає, считали його, що він померший. А він прийшов, прийшов у хату... Страшнючий такий, що не можна ж було ні взнать, нічого. А на столі лежали якісь пирожки, мама спекла, бо вже ж були якісь колосочки... зібрали... А він тоді ще розказував, що як ухватив у руки цього пирожка, то з такою жадністю їв, що зайшла сусідка в хату, а він даже не помітив, що вона прийшла. А мати ця його була в їх дома. Да прийшла сусідка і як побачила його, що він же стоїть коло столу, їсть того пиріжка, він її не помітив – вона бігом назад, і побігла ж туди додому, і сказала ж ці матері, що Іван вдома, що вона ж думала, що його вже немає. Прийшла додому ж ця мати – а його вже ж узнать не можна було!.. – [плаче. – Л. І.]

Багато людей померло з голоду. Майже дві третини людей померло з голоду. Тут, за розповідями моїх батьків, тут у нас на кутку було шість хатів... Потапі жили, і ще багато хат було – люди повимирали, і залишилась тільки одна хата, в якій жили люди, і то повимирали, там одна людина залишилась чи скільки.

– *Невже влада тоді нічого не робила, щоб допомогти людям?*

– Ні, нічого влада не робила, люди мерли з голоду, влада нічого не помогала людям...

– *Дякую, бабусю.*

ГОЛОДОМОР НА КУБАНІ

За даними різних (історичних, демографічних) досліджень встановлено, що від голоду та репресій на Кубані упродовж 1930–1933 років померло від 1200 тис. до 1400 тис. українців. Виконання представниками органів радянської влади «Постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях» від 14.12.1932 року докорінно змінило етнічну ситуацію в краї. На так звані «чорні дошки» (дошки ганьби на противагу «червоним дошкам» пошани) були занесені станиці, у яких домінувало українське населення. На практиці це означало повну блокаду станиці: припинення підвозу товарів та всіх форм торгівлі, виявлення та знищення контрреволюційних елементів, виселення жителів.

Трагічні події того часу засвідчені в розповідях очевидців, підтверджуються офіційними документами. Пропонуємо підбірку архівних матеріалів із Центру документації новітньої історії Краснодарського краю (ЦДНІКК). Центр був створений у вересні 1991 року на базі колишнього партійного архіву крайкому КППС. Це єдиний кубанський архів, у якому зберігся значний масив документів офіційного походження початку 1930-х років. Тут містяться матеріали 56 фондів сільських райкомів ВКП(б), 34 фондів районних комісій «по чистці» партії, 10 фондів політвідділів МТС, а також протоколи, постанови міських партійних та комсомольських організацій різного рівня. Частина документів архіву у вигляді фотокопій опублікована в електронному виданні ЦДНІКК «Хлібозаготовки и голод на Кубани в 1932–1933 гг.» (вступна стаття І. Бондаря), розміщеному на сайті «Архивы Кубани» (<http://kubanarchive.ru/golod/>). Нижче подаємо документи з архіву, підготовлені до друку та люб'язно надані до «Наукових записок МАУ» нашими кубанськими колегами – кандидатами історичних наук **Сергієм Самовтором** та **Іриною Скибицькою**.

Архівні документи

ДОКУМЕНТ №

Постановление Тихорецкого райкома ВКП(б) о выселении из станиц района кулацко-зажиточных хозяйств

28 ноября 1932 г.

Слушали: О выселении из станиц Тихорецкого района кулацко-зажиточных хозяйств, отказавшихся от земли, сева, выполнения плана хлебозаготовок и др. кампаний.

Постановили: За явное сопротивление мероприятиям партии и соввласти, демонстративный отказ от выполнения плана хлебозаготовок и сева, не платеж налога и антисовет. агитацию, направленную к срыву сельскохозяйственных кампаний и проводимых мероприятий по организационно-хозяйственному укреплению колхозов, утвердить к административному выселению за пределы СКК по 1 категории: По ст. Терновской – 15 хозяйств, Н-Леушковской – 4 хоз., Иркиевской – 6 хоз., Фастовецкой – 16 хоз., Н-Малороссийской – 23 хоз., Н-Рождественской – 65 хоз., итого – 129 хоз. и к переселению по 2 категории из станиц: Терновской – 12 хоз., Н-Леушковской – 31 хоз., Иркиевской – 24 хоз., Фастовецкой – 17 хоз., Н-Малороссийской – 14 хоз., Н-Рождественской – 15 хоз., итого по 2 категории 104 хоз. Всего по району по 1 и 2 категории выселить 233 хозяйства.

ЦДНИКК. – Ф. 1361, оп. 1, д. 130, л. 89.

ДОКУМЕНТ №

Постановление Армавирского райкома ВКП(б) о мерах в связи с занесением станицы Урупской на черную доску

Строго секретно

26 декабря 1932 г.

Слушали: О занесении ст. Урупской на черную доску.

Постановили: За упорный саботаж выполнения осеннего сева, хлебозаготовок, взмате зяби и очистки полей как колхозниками, так и единоличниками – Крайкомом ВКП(б) занесена на черную доску ст. Урупская.

Исходя из этого, Бюро РК постановляет:

Поручить фракции РИКа немедленно применить к жителям станицы Урупской все мероприятия, вытекающие из решения Крайкома, а именно: прекратить всякого рода кредитования, а также немедленно взыскать все платежи и все виды обязательств.

Поручить РКИ немедленно организовать комиссию по проверке и очистке колхозных, кооперативных и советских аппаратов от чуждых, примазавшихся и враждебных элементов.

Предложить фракции Райсоюза немедленно изъять все наличие товаров из лавок ст. Урупской и передать колхозам добросовестно выполняющим свои обязательства перед государством.

Поручить прокурору, лично т. Сарана, предсесии Крайсуда т. Голловко немедленно выехать в ст. Урупскую для разбора дел контрреволюционных саботажников.

Предупредить жителей ст. Урупской, как колхозников, так и единоличников, что в случае продолжения саботажа хлебозаготовок, краевыми организациями будет поставлен перед правительством вопрос об их выселении из пределов Края в северные области и заселении этих станиц добросовестными колхозниками, работающими в условиях малоземелья на неудобных землях в других краях (из решения Крайкома от 4 ноября).

Поручить начальнику ГПУ по своей линии обеспечить оперативные мероприятия, вытекающие из решения Крайкома о занесении ст. Урупской на черную доску.

Предупредить парторганизацию станицы Урупской и каждого члена партии в отдельности, что если она не обеспечит руководства по слову организованного кулачеством саботажа по хлебозаготовкам и решительно не мобилизует силы на ликвидацию саботажа, – Райком будет рассматривать это как пособничество классовому врагу, расхитившему колхозный урожай и направившему свой удар на развал организационно-хозяйственного укрепления колхозов, что влечет за собой все последствия указанных в решении Крайкома и применявшихся к парторганизации ст. Полтавской.

Предупредить уполномоченных и всех посланных членов партии РК и Крайкомом для помощи местным парторганизациям, что они несут ответственность за не обеспечение слома саботажа, организованного кулачеством.

Бюро РК предупреждает парторганизации и фракции совхозов и колхозов района, что удар по станице Урупской является сигналом для всех парторганизаций, отстающих станиц, которые будут продолжать недопустимые антибольшевистские поступки, как части коммунистов, а также и отдельных колхозных ячеек и партколлективов, которые прямым образом сомкнувшиеся с контрреволюционными саботажниками, ставшими на путь измены партии, Бюро РК будет применять самые решительные меры борьбы вплоть до исключения из партии, отдачи под суд и выселения за пределы Северо-Кавказского Края.

Предложить уполномоченным Райкома и парторганизациям широко проработать решение Крайкома и Райкома о занесении ст. Урупской на черную доску и наметить ряд практических мероприятий, обеспечивающих слом кулацкого саботажа и безусловное выполнение плана хлебозаготовок в намеченный срок – 31 декабря.

*Секретарь Арм. РК ВКП(б) Кобчик
ЦДНИКК. – Ф. 7943, оп. 1, д. 88, л. 170–172.*

ДОКУМЕНТ №

Постановление Староминского райкома ВКП(б) о запрещении массовых обысков в колхозных и единоличных хозяйствах и о ситуации в станице Новоминской

30 декабря 1932 г.

Слушали: О массовых обысках (Жмулин).

Выступили: Проскурин, Витте, Соломоненко.

Постановили: 1) Запретить С/Советам, ячейкам и уполномоченным райкома допускать массовые обыски в колхозных и единоличных хозяйствах.

2) Обыски допускать только при условии подтверждения необходимыми данными наличия скрытого разворованного хлеба при обязательном участии в комиссии представителей милиции и из оперативных групп.

Слушали: Сообщение тов. Проскурина по Новоминской.

Постановили: 1) Отметить, что несмотря на прошедшую чистку Новоминской Парторганизации, с первых дней давшей сдвига в работе, сейчас после чистки боевого настроения парторганизации, обеспечивающего выполнение стоящих задач перед С/С и парткомом, нет.

Фотосвідчення про Голодомор на Кубані *

Конфіскація знайденого у схованці зерна

Бійці загону продрозверстки. Северський р-н Краснодарського краю. 1931 р.

* Фотодокументи з архівів Центру документації новітньої історії Краснодарського краю (РФ).

2) Остатки кулачества и антисоветские элементы по Новоминской объявились, проявляя свою контрреволюционную деятельность, выбрасывая лозунги – «бросайте работу в колхозе», – разговаривая о том, что надо бить котелки приезжающим.

Бюро райкома постановляет:

1) Поручить тов. Жмулину немедленно установить личность контрреволюционных элементов и избивших активистку – члена Крайисполкома тов. Бондаренко и принять соответствующие меры.

2) Предложить Орготделу Райкома наметить практические мероприятия по установлению партийного и советского руководства ст. Новоминской.

3) Обязать Новоминский станпартком поднять боеспособность парторганизации – повысить классовую бдительность партийных рядов, ведя решительную борьбу со всякого рода контрреволюционным элементом, пытающимся сорвать успешное проведение хозполиткомпании.

ЦДНИКК. – Ф. 1075, оп. 1, д. 75, л. 156.

ДОКУМЕНТ №

Постановление Павловского райкома ВКП(б) от 12 января 1933 г. о выселении жителей станицы Уманской за срыв хлебозаготовок

14 января 1933 г.

Слушали: Решение Крайкома партии.

Постановили:

1. Одобрить решение Крайкома партии от 12/1 – о выселении из станицы Уманской 1200 хозяйств в северные районы СССР, как злостно саботирующих хлебозаготовки, идущую на поводу у кулака.

2. Признать, что Павловская парторганизация и партруководство района, несмотря на ряд категорических предупреждений Крайкома партии, не добилась слома саботажа, организованного кулачеством и контрреволюционным элементом. Отдельные колхозы и в целом станица в эту пятидневку абсолютно прекратили сдачу хлеба – стали на прямой предательский путь интересов партии и рабочего класса.

3. Особо предупредить парторганизации и колхозы ст. Незамаевской и персонально Секретарей парткомитетов и Пред. с/совета (находящей-

ся на черной доске) Павловской, С.-Леушковской и Атаманской, которые предательски срывают выполнение плана хлебозаготовок, что в случае если они не добьются в ближайшие 3 дня решительного перелома в деле завершения в срок данный Крайкомом план хлебозаготовок, Райком партии примет жесткие меры как к явным саботажникам, не желающим выполнять своих обязательств перед пролетарской страной.

4. Обязать все Парторганизации района немедленно проработать решение Крайкома от 12/1, – опубликованное в газете «Молот», на всех партийных, комсомольских, колхозных собраниях о выселении злостных саботажников ст-цы Уманской, а также о роспуске колхоза «Блюхер» под лозунгом мобилизации всей парторганизации, а также преданного делу партии актива на зверский нажим для окончательного разгрома кулачества, контрреволюционного элемента и завершения годового плана в окончательный срок, установленный Крайкомом партии.

ЦДНИКК. – Ф. 1384, оп. 1, д. 67, л. 15.

ДОКУМЕНТ №
Постановление Кореновского райкома ВКП(б) о мерах
по борьбе с бегством колхозников и единоличников
из станиц района

Строго секретно

28 января 1933 г.

Слушали: О ходе борьбы с бегством из станиц (Нежурин).

Постановили: Бюро РК отмечает, что секретари станпарткомов, партколлективов, партячеек, предсоветов и уполномоченные РК ВКП(б), несмотря на неоднократные директивы РК и специальную информацию по данному вопросу на собрании партактива, достаточных мер в борьбе с бегством со станиц не приняли, следовательно не учли всей важности данного мероприятия в борьбе с одним из наиболее вредных методов саботажа, организованного кулачеством и контрреволюционным элементом станиц.

Бюро РК предупреждает персонально всех секретарей парторганизаций, предсоветов и уполномоченных РК, что всякое ослабление в борьбе с бегством будет рассматриваться как прямое содействие срыву мероприятий партии и советской власти на селе, со всеми вытекающими отсюда последствиями.

Фотосвідчення про Голодомор на Кубані

Козаки Новотроїцької станиці, вислані у м. Воркуту

Об'єкти імена Отисів Стурский		Отисів Ілющенко	
1. Яом	Крижані між Чиньків та	1. Лошадзі	4 штибуки
2. Яом дорухи	Крижані між Чиньків та	2. Каров	9 и 10 в бам процю
3. Яомар	Крижані між Чиньків та	3. Обець	35 штибу
4. Сарді Станіш двір	Крижані між Чиньків та	4. Свичи	5 штибу
5. Кладувал і порці	Крижані між Чиньків та	5. Пелют	5 штибу
6. Алейар	Крижані між Чиньків та	6. Ковасок	2 штибу
7. Алейар	Крижані між Чиньків та	7. Сухина конна 9 разів	1 штибу
8. Яом і Яом	Крижані між Чиньків та	8. Селюкани	1 штибу
9. Свирини	Крижані між Чиньків та	9. Кочові брати	1 штибу
10. Сате для кабанів	Крижані між Чиньків та	10. Яомові Книжик	2 штибу
	С. Яом	11. Лиліка	1 штибу
		12. Ауби	2 штибу
		13. Ворони зназе	2 штибу
		14. Крижіватор	1 штибу
		15. Киртія на дзві	22 штибуки і штибуки
		16. Веліка	1 штибу
		17. Селюкани	1 штибу
		18. Сопаритор	2 штибу
		19. Милібіка	1 штибу
		20. Швейцарський	2 штибу, вилік зназе

Отис майна репресованих

На основе вышеизложенного бюро РК предлагает всем парторганизациям, сельсоветам и уполномоченным РК провести в жизнь следующие мероприятия:

1. На основе широкой массовой работы среди колхозников и единоличников довести до сознания каждого из них, что бегство из станиц и хуторов рассматривается советской властью как одно из наиболее преступных методов саботажа весеннего сева, организованного кулачеством и контрреволюционным элементом, а посему к лицам, убегающим и пытающимся убежать, будут приняты самые строгие меры судебного воздействия вплоть до расстрела.

2. Установить заслоны по всем основным дорогам и систематическое – круглосуточное наблюдение за движением в станицах и хуторах, оказывая всемерную помощь органам ГПУ и милиции в борьбе с бегством, используя в этой работе комсомольцев, актив колхозников и т. д.

3. Обязать парторганизации и советы прекратить всякую выдачу справок и разрешений на выезд из станицы, за исключением только командированным товарищам по различным делам государственно-кооперативных организаций. Эту работу поручить одному из ответственных, проверенных, следовательно надежных товарищей.

4. Обязать парторганизации ст.ст. Пластуновской, Платнировской, Кореновской, Выселковской и хут. К.-Малеванного, расположенных по линии железной дороги, а также жел. дор. ячейкам станций Пластуновская, Платнировская, Станичная, Выселки и Козырки установить строжайший контроль за правильностью выдачи жел. дор. билетов только по командировочным удостоверениям и с особым на то разрешением советов.

5. Обязать секретарей парторганизаций, предсоветов и уполномоченных РК под их персональную ответственность в 3-х дневный срок выявить все сбежавшие хозяйства, как колхозников, так и единоличников, установить их место настоящего пребывания и с персональными списками выслать в Райотделение ГПУ, не позднее 1/II.33. Вместе с этим установить ежедневную информацию РК ВКП(б) по данному вопросу.

6. Особая папка.

*Зам. секретаря Кореновского Райкома ВКП(б) Нежуриин
ЦДНИКК. – Ф. 1222, оп. 1, д. 214, л. 87.*

ДОКУМЕНТ №

**Постановление комиссии по чистке ячейки ВКП(б)
хутора Свободного Усть-Лабинского района
об исключении из партии председателя колхоза И. Б. Попова
за непринятие мер по предотвращению женского бунта**

9–11 марта 1933 г.

Слушали:

Попов Илья Борисович, год рождения 1897 г., русский, член партии с 1932 г., работает председателем колхоза, соревнуется с колхозом хут. Железного, бедняк, иногородний, местный, в колхозе с 1929 г., самоучка, в РККА с 1918 г. по 1921 г. Красный партизан, политподготовка слабая, был под судом, по суду оправдан.

Установлено:

Попов не вел борьбы по слому саботажа, а допустил, что его жена была инициатором организации женщин против плана хлебозаготовок, был случай, когда женщины выходили, вооружившись вилами, к колхозным амбарам, чтобы не дать вывозить хлеб в счет плана хлебозаготовок, так же самое жена работает в степи, говорила колхозницам, что ломайте кукурузу и берите себе, а то все равно заберут. Попов, будучи зав. СТФ, по его халатности было отравление свиней, до сих пор Попов не порвал связь с религией, имеет у себя дома иконы. Имеет связь с высланными. Попов замечал расхищения колхозного зерна, мер к предотвращению таковых не принимал, так как его жена участвовала в этом расхищении, он об этом знал, но умалчивал.

Постановили:

За непринятие мер к предотвращению женского бунта, за участие в расхищении колхозного урожая, за религиозные убеждения с работы председателя снять, из рядов партии исключить.

ЦДНИКК. – Ф. 1471, оп. 1, д. 1376, л. 35–36.

ДОКУМЕНТ №

**Постановление Кореновского райкома ВКП(б)
о запрещении занесения колхозов и бригад на черную доску
без санкции крайкома ВКП(б) и крайисполкома**

7 апреля 1933 г.

Слушали: Предложение тов. Степанова.

Постановили: В соответствии с решением бюро Сев. Кав. Крайкома ВКП(б) от 5 апреля с. г. запретить всем парторганизациям, колхозам и МТС: занесение колхозов, бригад на черную доску, принятие решений о высылке за пределы края, выселение из домов и лишение приусадебных участков колхозников и единоличников, прекращение завоза товаров в колхозы и бригады – без санкции Крайкома, Крайисполкома и Крайповсекома.

ЦДНИКК. – Ф. 1222, оп. 1, д. 214, л. 257.

ДОКУМЕНТ №

**Постановление Староминского райкома ВКП(б)
о невозможности выполнения дополнительного плана
хлебозаготовок**

28 апреля 1933 г.

Слушали: Телеграмму Крайкома о дополнительной заготовке хлеба 2300 тонн пшеницы (Соломоненко, Целиков).

В прениях т.т. Котельников, Смирнов, Андропов, Трут, Белоконь.

Постановили: Дополнительный план хлебозаготовок 2300 тонн пшеницы район принять не может.

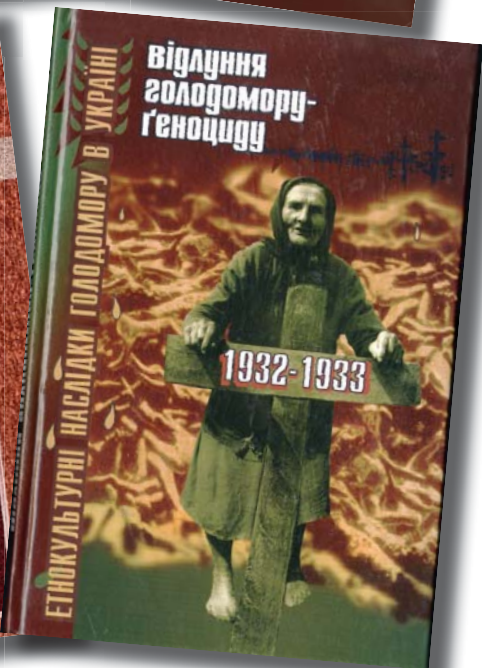
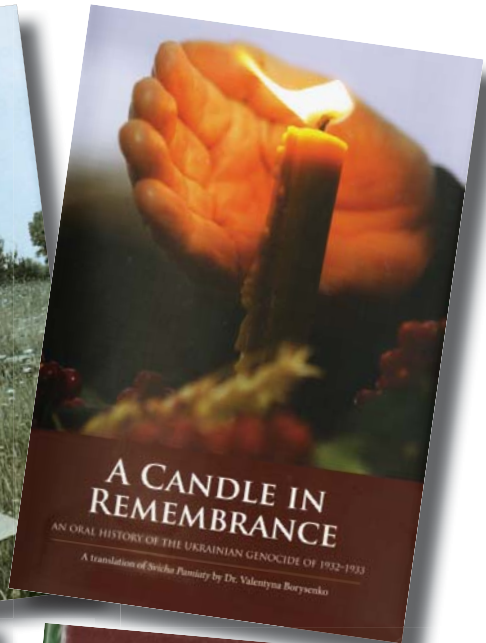
Выполнением плана сева колосовых исчерпаны все возможности вплоть до перечисления фуража и фондов общественного питания.

Отдельные колхозы выезжают закупать хлеб в соседний Павловский район на продовольственные нужды.

Секретарь РК ВКП(б) Соломоненко

ЦДНИКК. – Ф. 1075, оп. 1, д. 74, л. 119.

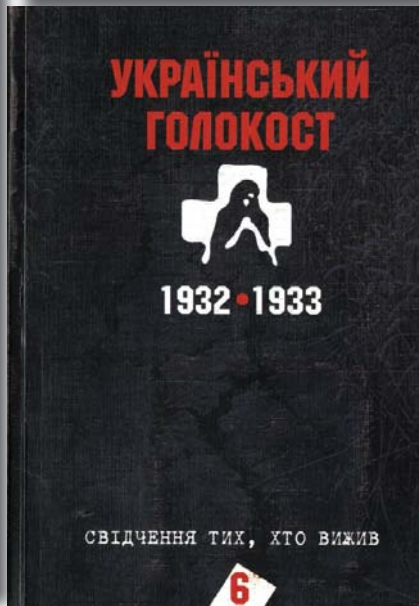
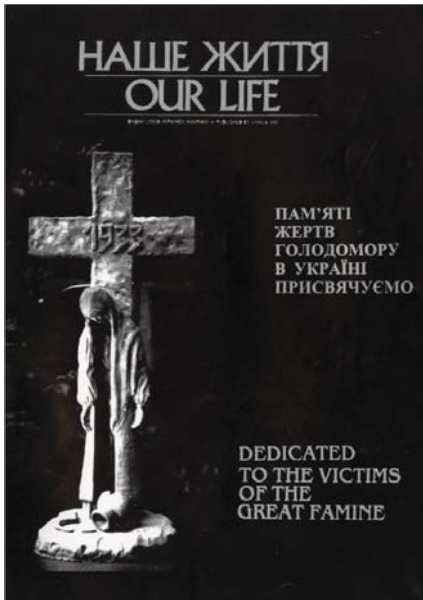
Видання про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні

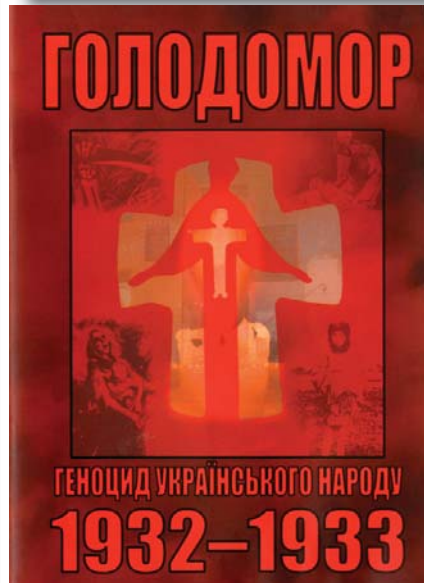
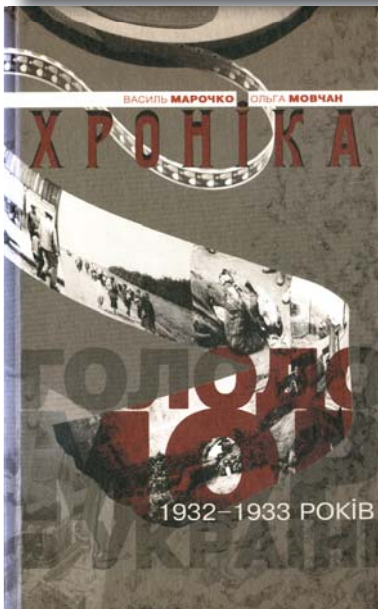
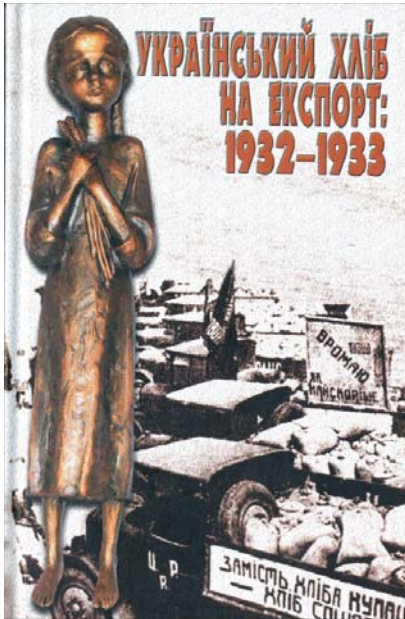
Видання про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні

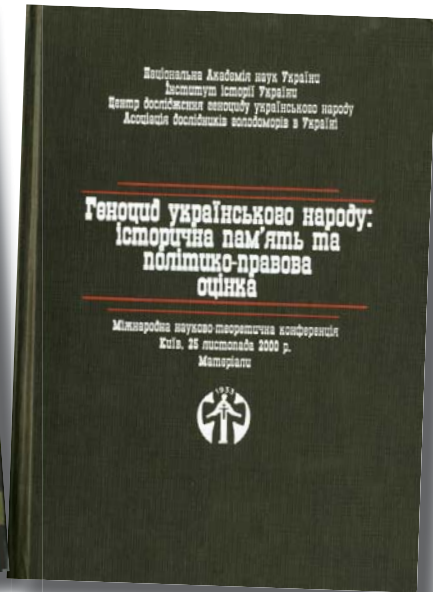
Видання про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні

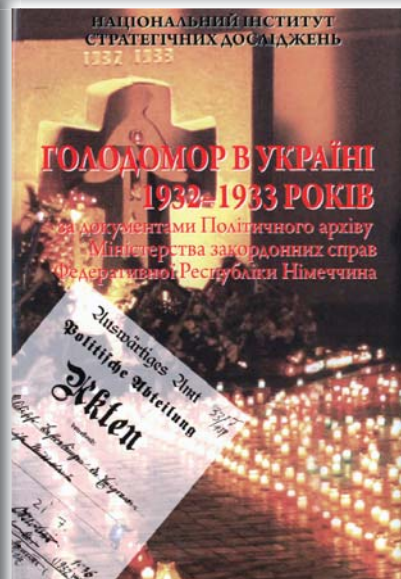
Видання про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні

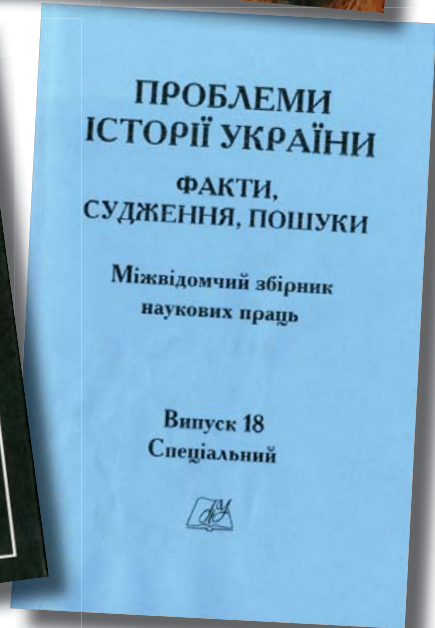
Видання про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні

Видання про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні

Видання про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Міжнародної асоціації українців

**Research Papers
of the International Association
of Ukrainian Studies**

Випуск № 2

Редактор-координатор: *О. Щербак*

Комп'ютерна верстка: *М. Голя*

Редактори: *Н. Ващенко, Н. Джумаєва, Л. Тарасенко,
Л. Щириця*

Оператори: *С. Маховська, Е. Пустова*

Науково-бібліографічний пошук: *О. Росенко, Т. Кравченко,
В. Ліщенко, І. Гузняєва*

Формат 60 x 84/16